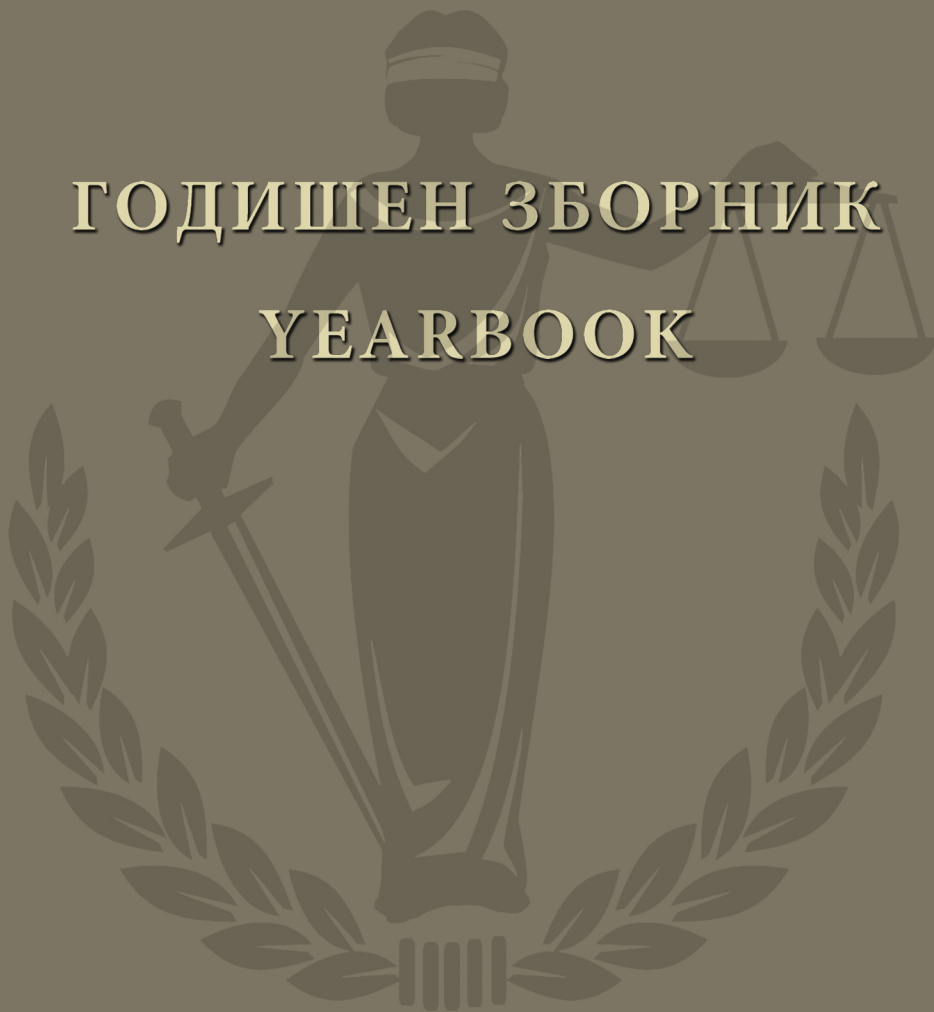

УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ - ШТИП
ПРАВЕН ФАКУЛТЕТ

ISSN 1857-7229

ГОДИШЕН ЗБОРНИК
YEARBOOK

ГОДИНА 1

VOLUME 1

GOCE DELCEV UNIVERSITY - STIP
FACULTY OF LAW

**УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ – ШТИП
ПРАВЕН ФАКУЛТЕТ**

ISSN 1857-7229

**ГОДИШЕН ЗБОРНИК
YEARBOOK**

ГОДИНА 1

VOLUME I

**GOCE DELCEV UNIVERSITY – STIP
FACULTY OF LAW**

**ГОДИШЕН ЗБОРНИК
ПРАВЕН ФАКУЛТЕТ
YEARBOOK
FACULTY OF LAW**

За издавачот:
Проф. д-р Стеван Алексоски

Издавачки совет

Проф. д-р Саша Митрев
Проф. д-р Блажо Боев
Проф. д-р Борис Крстев
Проф. д-р Стеван Алексоски
Доц. д-р Љупчо Сотировски
М-р Ана Никодиновска

Редакциски одбор

Проф. д-р Стеван Алексоски
Доц. д-р Јован Ананиев
М-р Ана Никодиновска

Главен уредник

Проф. д-р Стеван Алексоски

Одговорен уредник

Доц. д-р Јован Ананиев

Јазично уредување

Даница Гавриловска-Атанасовска
(македонски јазик)

Техничко уредување

Славе Димитров
Благој Михов

Печати

Печатница „2-ри Август“ - Штип
Тираж - 300 примероци

Редакција и администрација

Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип
Правен факултет
ул. „Крсте Мисирков“ бб
п. фах 201, 2000 Штип
Р. Македонија

Editorial board

Prof. Saša Mitrev, Ph.D.
Prof. Blazo Boev, Ph.D.
Prof. Boris Krstev, Ph.D.
Prof. Stevan Aleksoski, Ph. D
Ass. Prof. Ljupčo Sotirovski, Ph. D
Ana Nikodinovska, M.A.

Editorial staff

Prof. Stevan Aleksoski, Ph. D
Ass. Prof. Jovan Ananiev, Ph. D
Ana Nikodinovska, M.A.

Managing editor

Prof. Stevan Aleksoski, Ph. D

Editor in chief

Ass. Prof. Jovan Ananiev, Ph. D

Language editor

Danica Gavrilovska-Atanasovska
(Macedonian)

Technical editor

Slave Dimitrov
Blagoj Mihov

Printing

„Vtori Avgust“ - Stip
Printing No 300

Address of the editorial office

Goce Delcev University – Stip
Faculty of law
Krste Misirkov b.b.,
PO box 201, 2000 Stip,
R. of Macedonia

СОДРЖИНА CONTENT

ПРЕДГОВОР	
м-р Ана НИКОДИНОВСКА БИО-БИБЛИОГРАФИЈА НА ПРОФ. Д-Р ВАНЧЕ СТОЈЧЕВ	9
д-р Стеван АЛЕКСОСКИ НИСКАТА РЕЗИЛИЕНТНОСТ И КРИМИНОГЕНИТЕ ОСОБИНИ НА ЛИЧНОСТА НА МАЛОЛЕТНИТЕ ДЕЛИКВЕНТИ ВО РМ	25
д-р Јован АНАНИЕВ УЛОГАТА НА ПАРТИСКОТО ЧЛЕНСТВО ВО ВНАТРЕПАРТИСКИТЕ АКТИВНОСТИ И ВО ИЗБОРНАТА КАМПАЊА	49
д-р Војо БЕЛОВСКИ НАЧЕЛО НА НЕДИСКРИМИНАЦИЈА - ЗАБРАНА НА ДИСКРИМИНАЦИЈАТА	63
д-р Тодор ВИТЛАРОВ УЛОГАТА НА ЈАВНИОТ ОБВИНИТЕЛ ВО НОВИОТ НАЦРТ НА ЗАКОНОТ ЗА КРИВИЧНАТА ПОСТАПКА	77
м-р Илија ГРУЕВСКИ СТРУКТУРАТА НА КАПИТАЛОТ КАКО ФАКТОР ВО ВРЕДНУВАЊЕТО НА ПРЕТПРИЈАТИЈАТА И ИНВЕСТИЦИОНИТЕ ВЛОЖУВАЊА	87
м-р Олга ЃУРКОВА КАЗНЕНО-ПРАВНА УРЕДНОСТ НА ПРОИЗВОДСТВО И ДИСТРИБУИРАЊЕ НА ДЕТСКА ПОРНОГРАФИЈА ПРЕКУ МАС - МЕДУИМИТЕ (СВЕТСКО И МАКЕДОНСКО ИСКУСТВО)	107
м-р Андон МАЈХОШЕВ БЕЗБЕДНОСТА И ЗДРАВЈЕТО НА РАБОТНИЦИТЕ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	129
м-р Наташа МАКСИМОВА, м-р Влатко Т. ЈОВАНОВСКИ, м-р Лимонка ЛАЗАРОВА КОМПЈУТЕРСКА И МРЕЖНА БЕЗБЕДНОСТ НА СИСТЕМИ ЗА УПРАВУВАЊЕ СО ДОКУМЕНТИ	147
д-р Елизабета МИТРЕВА, м-р Весна ПРОДАНОВСКА ПРОЕКТИРАЊЕ И ИМПЛЕМЕНТИРАЊЕ НА TQM СИСТЕМОТ ПРЕКУ ТИМСКАТА РАБОТА	155

м-р Кристина МИШЕВА ДРУШТВО ЗА УПРАВУВАЊЕ СО ОТВОРЕНИ ИНВЕСТИЦИСКИ ФОНДОВИ.....	169
м-р Горан НАЦИЌ ПРЕДМЕТОТ НА ПРИМЕНА НА РЕГУЛАТИВАТА БР. 44/01.....	183
м-р Ана НИКОДИНОВСКА ПРАВОТО НА САМООПРЕДЕЛУВАЊЕ НА НАРОДИТЕ И ПРАВОТО НА СЕЦЕСИЈА КАКО ПОСЛЕДНА ИНСТАНЦА ОД ПРАВОТО НА САМООПРЕДЕЛУВАЊЕ	197
д-р Владо ПОПОВСКИ ТАНЗИМАТСКИТЕ РЕФОРМИ И СТАТУСОТ НА МАКЕДОНСКИОТ НАРОД ВО ТУРСКАТА ИМПЕРИЈА ВО ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX И ВО ПОЧЕТОКОТ НА XX ВЕК	213
Марија РАДЕВСКА ОБЛИГАЦИОНИ ОДНОСИ НАСТАНАТИ СО ПРИЧИНУВАЊЕ ШТЕТА ВО МАКЕДОНСКОТО ПРАВО	229
м-р Страшко СТОЈАНОВСКИ НАЦИИТЕ И НАЦИОНАЛИЗМОТ НА БАЛКАНОТ.....	249
Анета СТОЈАНОВСКА ПРОЦЕСОТ И МЕТОДИТЕ НА ПРИЗНАВАЊЕ НА ДРЖАВИ.....	265
м-р Борка ТУШЕВСКА АКРЕДИТИВОТ КАКО СРЕДСТВО ЗА ПЛАЌАЊЕ ВО МЕГУНАРОДНИОТ ПРОМЕТ.....	275

ПРЕДГОВОР

Правниот факултет во Кочани, кој е основан на 27 март 2007 година како дел од поширокото семејство во рамките на Универзитетот „Гоце Делчев“, ја одбележа третата година од своето постоење. Почетоците на оваа високообразовна институција се карактеризираа со слаба кадровска и просторна екипираност, но беа поткрепени со силен елан и ентузијазам, и со уште поголема желба да се твори и да се придонесе во унапредувањето на високообразовните процеси во Република Македонија. Сето ова е во чекор со евроинтегративните процеси на постојана примена на европските методи и стандарди во научно-образовниот процес и на безрезервно залагање за обезбедување на квалитетно образование за нашите студенти.

Ние сметаме дека вечната движечка сила на науката и образованието е когнитивниот момент на осознавање на највозвишените *вредности* на човековото битие - знаењето, умењето, вистината и честа - без кои не може да се замисли ни едно современо општество.

Во тие рамки, ова прво издание на Годишниот зборник на Правниот факултет претставува заокружување на првата етапа од целите што си ги поставивме во почетокот и што продолжуваме да ги остваруваме преку: образување на стручно-научни кадри од областа на правото, јавната администрација, европското право и новинарството на прв и втор циклус на студии; спроведување во континуитет на европскиот модел на едукација, на европските стандарди и трендови во вкупниот образовен процес; промовирање на научноистражувачки проекти, со цел да се негува и унапреди научната и развојната мисла и да се овозможи нивна практична примена во секојдневниот живот.

Ad perpetuam rei memoriam, ни претставува особена чест да го споменеме и големецот – еден од основачите и творците на Правниот факултет, без кого Факултетот немаше да биде она што е сега, и кому, впрочем, му го посветуваме овој Зборник - професорот д-р Ванче Стојчев.

Штип, декември 2009 година

Проф. д-р Стеван Алексоски, декан

Проф. д-р ВАНЧЕ СТОЈЧЕВ
(15.2.1951 г., Црвулево – 30.9.2009 г., Скопје)

м-р Ана НИКОДИНОВСКА

БИО-БИБЛИОГРАФИЈА НА ПРОФ. Д-Р ВАНЧЕ СТОЈЧЕВ

Проф. д-р Ванче Стојчев е роден на 15 февруари 1951 година во селото Црвулево, Општина Карбинци, Штип. Воден од љубовта кон македонската историја исполнета со буни, востанија и војни, уште на почетокот тој се насочува кон военото образование и обука и се запишува на пешадиската подофицерска школа во Сараево, што ја завршува во 1970 година. Во 1978 год. успешно ги завршува факултетските студии за општонародна одбрана во Белград. Неговата неприкосновена волја за сознание го тера целосно да се посвети на научноистражувачката мисла, така што во 1986 год. тој го заокружува своето воено образование на Воената академија на КоВ во Сараево и истата година магистрира на Универзитетот во Белград на Факултетот за политички науки - насока Современа историја, на тема „*Националното прашање и положбата на народностите во СР Македонија*“. Набрзо потоа, тој запишува докторски студии на истоимениот белградски факултет, каде докторира во 1992 година на тема „*Бугарскиот окупациски систем и геноцидната политика во Југославија 1941-1944 година*“.

Своето воено службување го започнува во раните 70-ти години на командирски должности во рамките на поранешната Сојузна армија во Белград. Својата професионална кариера како офицер ја завршува со чинот *полковник* на родот пешадија во Армијата на Република Македонија, во 2004 година. Во меѓувреме, во 1986 година тој работи како самостоен истражувач на Воено-историскиот институт на ЈНА во Белград, каде објавува повеќејазични трудови во сојузни научни и стручни списанија како: „*Меѓународна политика*“, „*Војнополитички информатор*“, „*Војноисториски гласник*“, „*Војска*“ и др. По распаѓањето на СФРЈ се преселува со своето семејство во родна Македонија, каде започнува со работа во Одделението за школство при Генералштабот на АРМ.

Во 1995 година е избран во наставно-научно звање *доцент* по предметот *Воена историја* на Воената академија „Генерал Михајло Апостолски“, а воедно му е доделено и раководењето со Катедрата за општествени науки со која раководи сè до 2004 год. Во 2000 година е избран за вонреден професор по истиот предмет, а истовремено изведува настава и по предметот *Еволуција на војувањето*, што се изучува на Командноштабната академија. Во 2002 година е избран во наставно-научно звање *вонреден професор* по предметот *Методологија на научноистражувачката работа* на додипломските и постдипломските

студии на Воената академија и истовремено го предава и предметот *Односи со јавноста*.

Во 2003 година, како научен советник, изведува настава на постдипломските студии на Институтот за национална историја во Скопје и на Воената академија на додипломски и постдипломски студии. Во април 2006 година тој претседателствува со Комисијата за основање на Воениот музеј на Република Македонија, јавувајќи се како автор, основач и директор на истиот.

Во 2007 година, со формирањето на Универзитетот „Гоце Делчев“ – Штип, повторно во улога на творец и основоположник на Правниот факултет во Кочани, е избран за *вонреден професор* по предметите *Политички систем* и *Уставно право* на новоформиранiot Факултет.

Во полето на научноистражувачката и апликативната дејност, од 2000 до 2003 година, проф. д-р Ванче Стојчев учествува како главен истражувач во научноистражувачкиот проект *„Информатичка поддршка на наставата по воена историја“*, којшто се реализира во соработка со Воената академија „Генерал Михајло Апостолски“ и Министерството за образование и наука на РМ. Во 2004 година тој е назначен како експерт од страна на Министерството за одбрана на РМ, за подготовка на Методологијата на изработка на политиките и програмите за реформите во АРМ. Истата година е назначен како одговорен од страна на МАНУ за изработка на одредниците од областа на воените науки за Енциклопедијата на Македонија.

Во однос на неговата активна улога во македонската академско-научна заедница, тој во 1999 година, по предлог на Владата на РМ, беше назначен за надворешен член на Советот на Институтот за национална историја. Во 2004 година беше избран за член на Комисијата за одликувања и признанија на Претседателот на Република Македонија, а во 2005 година беше назначен за член на Комисијата за следење и увид во остварувањата и за давање предлози за доделување на наградата „Гоце Делчев“ во областа на општествено-хуманистичките науки, што ја доделува Министерството за образование и наука на Република Македонија.

Творечкиот опус на професорот Стојчев се состои од 213 научни, стручни и апликативни трудови и монографии. Во тие рамки, заради непроценливата вредност и придонес во македонската научноистражувачка мисла, посебно се истакнуваат монографиите: *„Воената историја на Македонија“*, *„Историја на македонскиот народ“*, *„Сто македонски години 1903-2003“*, *„Military History of Macedonia“* и други. Плодниот творечки пат на Професорот се карактеризира со истражувања за различни периоди и со разни пристапи, во зависност од конкретните историски моменти. Имено, разните истражувања на историските настани поврзани со величественоста

на создавањето на македонската држава и со вечните геополитички борби, интереси и стратегии за нејзините простори, тој незапирливо ги споделуваше со јавноста преку бројни списанија како: „Современа македонска одбрана“, „Војска“, „Армиски збор“, „Македонија“, „Пулс“, „Македонско сонце“, „Македонско време“, преку фељтони што ги објавуваше во „Одбрана“ и „Нова Македонија“ и бројни радиоемисии на Македонско радио и Радио Штип.

Разработените истражувања допираа до најразлични прашања од воената и дипломатската историја на Македонија, како: македонската војска на Филип и Александар, кралевите и војсководители на македонската античка држава, македонските востанија низ историјата, Берлинскиот конгрес во 1878 година и делбите на Македонија по Букурешкиот мировен договор во 1913 година, странските окупации на македонската територија, вооружените борби на македонскиот народ за време на НОАВМ, делата на истакнати македонски војводи, револуционери и дејци, како: Димитар Поп Георгиев Беровски, Иљо Малешевски, Александар Турунџов, Гоце Делчев, Јане Сандански, Благој Јанков Мучето, Методија Шаторов-Шарло, Михајло Апостолски и други, создавањето на современата македонска армија итн. Покрај тоа, тој будно и неуморно го следеше, пишуваше и даваше критички мислења во дневните гласила за конфликтот во Македонија во 2001 година. Учествуваше и во неколку научнопопуларни ТВ емисии на коишто говореше за македонско-грчките односи низ историјата, за Букурешкиот мировен договор, за поделбата на Македонија, за геноцидот врз македонското население и др.

Меѓу позначајните негови заложби во македонската држава и во македонската наука се: откривањето на легендарното *црешово топче* од Илинденското востание во 1996 година во Воениот музеј на Армијата на Република Турција во Истанбул; добивањето на наградата на Сојузот на борците на НОАВМ во 1998 година за трудот „Бугарскиот окупациски систем во Македонија 1941-1944 година“, како и добивањето на наградата на Град Скопје „13 Ноември“ во 2001 година за трудот „Воена историја на Македонија“. Посебен белег во популаризирањето на научните сознанија пред македонската и светската јавност се документарните филмови „Македонската војска низ историјата“ од 1997 година и „Црешовото топче“ од 2003 година, снимени од МРТВ во Македонија и во Истанбул, во кои автор на текстот и главна улога е професорот Ванче Стојчев. Сите овие успеси и заслуги претставуваат само еден сегмент од неговата научноистражувачка дејност. Капиталното дело кое, за жал, Професорот не доживеа да го види публикувано е триесетгодишното негово животно дело „Букурешкиот мировен договор и поделбата на Македонија 1913 година“, кое е веќе рецензирано и се очекува најскоро да излезе од печат.

По кусо боледување, проф. д-р Ванче Стојчев почина во Скопје на 30 септември 2009 година. Постхумно на 4 мај 2010 година му е доделена Државната награда „Гоце Делчев“, како коавтор на трудот „*Историски атлас на Македонија*“.

ОБЈАВЕНИ СТРУЧНИ И НАУЧНИ ТРУДОВИ И ПРЕЗЕНТАЦИИ НА ПРОФ. Д-Р ВАНЧЕ СТОЈЧЕВ

а) Монографии

1. Стојчев Ванче: *Бугарскиот окупациски систем во Македонија 1941-1944*, Скопје, 1996 година, студија, вкупно 350 страници.
2. Стојчев Ванче: *Воена историја на Македонија, Сојуз на друштвата на историчарите на РМ и Воената академија „Генерал Михајло Апостолски“*, Скопје, 2000 година, 850 страници, 180 скици.
3. Стојчев Ванче: *Методологија на воените науки*, Воена академија „Генерал Михајло Апостолски“, Скопје, 2004, 460 страници.
4. Д-р Стојчев Ванче (коавтор): *Историја на македонскиот народ*, Т-5, Македонскиот народ во Втората светска војна, Институт за национална историја, Скопје, 2001, 550 страници.
5. Стојчев Ванче: *Сто македонски години 1903-2003*, МИ-АН, Скопје, 2004.
6. Стојчев Ванче: *50-години организација на воени старешини на Република Македонија*, ОВСРМ, Скопје, 2002.
7. Стојчев Ванче: *5-години Воена академија*, Скопје, 2000.
8. Vanče Stoјčev: *Military history of Macedonia*, Скопје, 2004, 770 страници и 136 карти.
9. Стојчев Ванче (коавтор): *МИ-АН-ова енциклопедија општа и македонска*, кн. 1-4, МИ-АН, Скопје, 2006.
10. Стојчев Ванче: *Букурешкиот мировен договор и поделбата на Македонија – 1913 година*, книга во печат.

б) Трудови објавени во научни списанија и во зборници од научни симпозиуми

1. Стојчев Ванче: *Оружане снаге Варшавског уговора*, списание „Меѓународна политика” Београд, 1983 бр.798-9. Статијата е објавена на англиски, француски, шпански, германски, руски и на српско-хрватски јазик.
2. Стојчев Ванче: *Оружане снаге НАТО*, списание „Меѓународна политика”, Београд, 1983, бр.800. Статијата е објавена на англиски, француски, шпански, германски, руски и на српско-хрватски јазик.
3. Стојчев Ванче: *Оружане снаге на Медитерану*, списание „Меѓународна политика”, Београд, 1983, бр. 805. Статијата е објавена на англиски, француски, шпански, германски, руски и на српско-хрватски јазик.
4. М-р Стојчев Ванче: *Бугарски окупациони систем у Југославији*. СП „Војноисторијски гасник”, Београд, 1992, бр. 1-3.
5. Д-р Стојчев Ванче: *Прилог за историјата на македонската дипломатија*, списание „Современост”, Скопје, 1994, бр. 5-6.
6. Стојчев Ванче: *Лондонскиот балкански комитет и МРО од 1903 до 1907 година*, списание „Гласник на Институтот за национална историја” (ГИНИ).
7. Стојчев Ванче: *Бугарија и третиот рајх (1939-1941 година) ГИНИ*, бр.1-2, Скопје, 1991, 31 страница.
8. Стојчев Ванче: *Придонесот на Македонија во победата над фашизмот*, ГИНИ, бр.1-2, Скопје, 1995, 17 страници.
9. Стојчев Ванче: *Тодор Александров - од автономија до самостојна држава*, (научна критика) ГИНИ, бр.2, Скопје, 1996, 20 страници.
10. Стојчев Ванче: *Масонството и ВМРО меѓу двете светски војни*, списание „Историја”, бр.1-2, Скопје, 1993, 15 страници.
11. Стојчев Ванче. *Некои проблеми од методологијата на воената историја*, Зборник на трудови од научен симпозиум „Актуелни проблеми во македонската историографија и наставата по историја”, Скопје, 1996, 8 страници.
12. Стојчев Ванче: *Македонското прашање во политиката на царска Русија од XVII до XX век*, Зборник на трудови од научниот симпозиум „Македонско-руски врски”, Скопје, 1996, 22 страници.
13. Стојчев Ванче: *Оружената борба во вардарскиот дел на Македонија во првите години на востанието (1941-1942)*, Зборник на трудови од научниот симпозиум „Главниот штаб на НОВ и ПОМ во 1941-1945 година”, МАНУ и ИНИ, Скопје, 1997, 13 страници.

14. Стојчев Ванче: *Тажната судбина на убавата Фросина*, сп. „Современост”, бр.1-2, Скопје, 1995, 5 страници.
15. Стојчев Ванче: *Традициите како извор на македонскиот патриотизам во АРМ*, сп. „Современост”, бр. 9-10, Скопје, 1995, 6 страници.
16. Стојчев Ванче: *Бугарска у припремама за окупацију Југославије (прилог за изучавање „великобугарске идеје” 1939-1941)*, Сп. „Историја XX века”, бр.1, Београд, 1994, 22 страници.
17. Стојчев Ванче: *Политиката на големите сили и на соседните земји кон Македонија во времето на Мирцинетските реформи*, Зборник на трудови од научниот симпозиум „Европа и македонското прашање”, Делчево, 1995, 17 страници.
18. Стојчев Ванче: *Црно му било пишано на Александар Турунцов*, сп. „Современост”, бр.5-6, Скопје, 1995, 7 страници.
19. Стојчев Ванче: *За македонската војска меѓу двете светски војни*, научен симпозиум „АСНОМ педесет години македонска држава 1944-1994 година”, МАНУ, Скопје, 1995, 4 страници.
20. Стојчев Ванче: *Благој Јанков-Мучето, живот и дело (1910-1944)*, Зборник на трудови од научен собир одржан во Струмица 1996 година, Скопје, 1997 година, 10 страници.
21. Стојчев Ванче: *Придонесот на професорот Љубен Лапе во изучувањето на воената историја на македонскиот народ*, Зборник „Љубен Лапе - живот и дело”, Скопје, 1997, 8 страници.
22. Ванче Стојчев: *Српскиот просветен систем во Македонија 1912-1915 година*, сп. „Дијалог”, број 12-13, Скопје, 1997 година, 20 страници.
23. Д-р Стојчев Ванче: *Армијата на Република Македонија во функција на одвраќање од агресија*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет „Св.Кирил и Методиј”, Скопје, кн. 24 (50), Скопје, 1997, с. од 327 до 333.
24. Стојчев Ванче: *Можни извори на загрозување на безбедноста на Република Македонија*, 36. научен симпозиум „Одбранбено заштитниот систем на Република Македонија”, Охрид, 1996, 8 страници.
25. Д-р Стојчев Ванче: *Локалните војни во Југославија*, Годишен зборник на Факултетот за безбедност, Скопје, 1999 год, год. 17, бр. 1, стр., од 91 до 103.
26. Стојчев Ванче: *Букурешкиот мировен договор и поделбата на Македонија во 1913 година*, „Современа македонска одбрана”, списание на Министерството за одбрана, Скопје, 2001, бр. 3, 15 страници.
27. Стојчев Ванче: *Охридско-дебарското востание од 1913 година*, Зборник „Историја”, Музеј на Македонија, Скопје, 2001, 2, 20 страници.

28. Стојчев Ванче: *Безбедноста и вооружените сили на ТМОРО*, Годишен зборник на Факултетот за безбедност, Скопје, 2000, год. 18, бр. 1, 13 страници.
29. Д-р Стојчев Ванче: *Бугарскиот полициски апарат во Македонија 1941-1944 година*, Годишник на Факултетот за безбедност, Скопје, 2001, год. 19, бр. 1, 10 страници.
30. Д-р Стојчев Ванче: *Балканскиот штаб и македонското прашање 1943 година*, сп. „Историја” бр. 1-2, Скопје, 2001, 14 страници.
31. Стојчев Ванче: *Обидите да се спречи создавањето македонска држава по АСНОМ 1944 година*, Македонската историска наука-достигнувања и проблеми (Прилози од научниот собир одржан во Скопје на 17-19 ноември 1998 година) Институт за национална историја, Скопје, 2000, 15 страници.
32. Д-р Стојчев Ванче: *Дрвените топови во историјата на македонскиот народ*, Гласник на ИНИ, Скопје, 2001 год.
33. Стојчев Ванче: *Турската војска и воените болници во Македонија при крајот на XIX и почетокот на XX век*, Зборник на трудови од научниот симпозиум „Прв македонски конгрес за историја на медицината на Македонија”, Штип, 2001.
34. Д-р Стојчев Ванче: *Македонија во политиката на Балканскиот сојуз во 1912 година*, „Савремена македонска одбрана” 6, Скопје, 2002.
35. Д-р Стојчев Ванче: *Историски и современи аспекти на голеоалбанската програма*, Годишник на Факултетот за безбедност, год. 20, бр. 1, Скопје, 2002.
36. Стојчев Ванче: *Оружјето во Македонија низ историјата*, Прв симпозиум за експлозивни материи, вооружување и воена технологија, Охрид, 2002.
37. Lieutenant-Colonel Vance Stojcev, Ph.D., *Defence policy in the balkans and the division of Macedonia*, Military policy in Europe, 1870-1914, Sofia, Bulgaria, 2002.
38. Стојчев Ванче. *Воената дејност на војводата Иљо Марков-Малешевски*, Прилози од научниот симпозиум, Берово, 2002.
39. Стојчев Ванче: *Одбраната на Крушево*, Зборник на трудови, „Ние на татковината ѝ должиме сè, таа нам – ништо”, издавач „МИ-АН”, Скопје, 2003, с. 61.
40. Стојчев Ванче: *Клисура слободна 23 дена*, Зборник на трудови, „Ние на татковината ѝ должиме сè, таа нам – ништо”, издавач „МИ-АН”, Скопје, 2003, с. 63.

41. Стојчев Ванче: *Бојот на Невеска*, Зборник на трудови, „Ние на татковината í должиме сè, таа нам – ништо”, издавач „МИ-АН”, Скопје, 2003, с. 67.
42. Стојчев Ванче: *Педесет и девет години од Денот на победата*, „Информатор”, Гласило на Градскиот одбор на СБНОАВМ, Скопје, бр. 73, мај 2004.
43. Стојчев Ванче: *Еволуција на демократијата, војската и државноста во Македонија во дваесеттиот век*, Прилози за Илинден IX, Крушево, 2003.
44. Стојчев Ванче: *Некои аспекти од согледувањата на Методија Андонов-Ченто за македонската народноослободителна војска (1943-1945)*, Зборник Ченто и Македонската државност, Скопје, 2004.
45. Стојчев Ванче: *Военото организирање во македонското револуционерно и национално движење 1903-1944 година*, Прилози од научен симпозиум „100 години Илинден 1903-2003”, одржан од 6 до 8 мај 2003, МАНУ, Скопје, 2005.
46. Стојчев Ванче: *Воената дејност на Јане Сандански*, Зборник од научниот симпозиум по повод 90 години од убиството на Јане Сандански, одржан во Скопје на 20-21 октомври 2005, МАНУ, Скопје, 2007.
47. Стојчев Ванче: *Воената дејност на Методија Шаторов-Шарло*, Меѓународен научен симпозиум, Методија Шаторов-Шарло и неговото време 1897-1944, МАНУ и ИНИ, Скопје, 2007 година.
48. Стојчев Ванче: *Воено-политичката активност на Димитар Поп Георгиев Беровски во македонското национално-револуционерно и ослободително движење*, Научен симпозиум „Малеш 100 години по Димитар Поп Георгиев Беровски – минато, сегашност и иднина”, Берово, 2007 година.

в) Стручно-апликативни трудови

1. М-р Стојчев Ванче: *Историски исходишта ВМРО*, фељтон во „Народна Армија”, Београд, 1991 година, бр.од 1699 до 1715.
2. М-р Стојчев Ванче: *Црно семе*, „Народна Армија”, Београд, 1991 година, бр. 2721.
3. М-р Стојчев Ванче: *Улога ООССО у ЈНА*, сп. „Војнополитички информатор”, Београд, 1987, бр. 9.
4. М-р Стојчев Ванче: *Информације као битан фактор у обуци*, сп. „Војнополитички информатор”, Београд, 1987, бр. 11.
5. М-р Стојчев Ванче: *Македонија од Устанка до слободe 1941-1945 године*. Сп. „Војноисториски гласник”, Београд, 1989, бр.2.
6. М-р Стојчев Ванче: *Најновија открића бугарске историографије*, „Народна Армија”, Београд, 1992, бр. 2765 до 2771.
7. М-р Стојчев Ванче: *Од суседа до непријатеља*, „Војска”, 1992, бр.4.
8. М-р Стојчев Ванче: *Улога субјектата у борбеној обуци и васпитању младих у ЈНА*, Зборник на трудови „Млада генерација у систему ОНО и ДСЗ СФРЈ”, Београд, 1988 година.
9. М-р Стојчев Ванче: *У име бога и цара Бориса*, „Народна Армија”, Београд, 1992, бр. 2763.
10. М-р Стојчев Ванче: *Историја или фантастика*, „Војска”, Београд, 1992, бр. 13.
11. М-р Стојчев Ванче: *Балкан и источна криза*, „Војска”, Београд, 1992, бр. 18.
12. М-р Стојчев Ванче: *Одлагање коначног расплета*, „Војска”, Београд, 1992, бр. 19.
13. М-р Стојчев Ванче: *Стари циљеви у новом руху*, „Војска”, Београд, 1992, бр. 20.
14. М-р Ванче Стојчев: *Присвојување на борбата на македонскиот народ од бугарските историчари*, фељтон „Нова Македонија”, Скопје, 1992 од 27 јуни до 5 јули.
15. Д-р Стојчев Ванче: *Военото школство во Македонија во 1944-1945 година*, „Одбрана”, Скопје, 1993, бр. 5.
16. Д-р Стојчев Ванче: *Односот на Коминтерната, КПЈ, БРП(к) и КПГ кон македонското прашање во Втората светска војна*, фељтон „Нова Македонија”, Скопје, 1994 година од 16 до 20 август.
17. Д-р Стојчев Ванче: *Делбите на Македонија по Илинден*, фељтон „Одбрана”, Скопје, 1995, бр. од 14 до 18.
18. Д-р Стојчев Ванче: *Убавата Фросина*, „Одбрана”, Скопје, 1995, бр. 15.
19. Д-р Стојчев Ванче: *Од робинка-господарка*, „Одбрана”, Скопје, 1995, бр. 17.

20. *Политиката на царска Русија на Балканот*, фелџон „Нова Македонија”, Скопје, 1995 од 11 до 16 февруари.
21. Д-р Стојчев Ванче: *Придонесот на Македонија во победата над фашизмот*, фелџон „Нова Македонија”, Скопје, 1995, од 9 до 16 мај.
22. Стојчев Ванче: *Политичката и воената стратегија на македонското народноослободително движење како извор на стратегијата и одбраната на РМ*, „Одбрана”, бр.23 Скопје, 1995, стр. 2.
23. Стојчев Ванче: *Предметот, теоријата и јазикот на воената обука и методичката подготвеност на старешините*, „Одбрана”, бр.19, Скопје, 1995, 2 страници.
24. Стојчев Ванче: *Делото на Александар Турунцов*, „Одбрана”, бр.19, Скопје, 1995, 2 страници.
25. Стојчев Ванче: *Извор на македонскиот патриотизам*, „Армиски збор”, „Вечер”, 5 октомври 1995 година.
26. Стојчев Ванче: *Со песна во колективната меморија*, „Нова Македонија”, Скопје, 11.9.1995.
27. Стојчев Ванче: *Убавината и трагедијата на Фросина и Василика*, неделник „Допри ме нежно”, бр.11, Скопје, 1995, 2 страници.
28. Стојчев Ванче: *Стратегијата и тактиката на вооружената борба на македонскиот народ во НОВ*, „Одбрана”, бр. 26, 1996 година, 2 страници.
29. Стојчев Ванче: *ВМРО и масонството*, неделник „Збор”, 15 септември, 1996.
30. Стојчев Ванче: *Стратегијата на вооружената борба во Илинденското востание*, „Одбрана”, бр. 25, 1996 година, 2 страници.
31. Стојчев Ванче: *Слободарските традиции во функција на одбраната на Република Македонија*, „Одбрана”, бр. 21, 1996, 2 страници.
32. Стојчев Ванче: *Масонското движење меѓу македонската емиграција во Бугарија*, „Избор” од 1 до 15 јануари 1997, 6 страници.
33. Стојчев Ванче: *Со сопствени и со заеднички сили*, „Одбрана”, бр. 29, 1997, 2 страници.
34. Стојчев Ванче: *Навремено откривање и спречување*, „Одбрана”, бр. 28, 1997, 2 страници.
35. Стојчев Ванче: *Идеја за создавање балканска федерација*, „Избор” 15.1.1997, 7 страници.
36. Стојчев Ванче: *Значењето на воената историја*, „Одбрана”, бр. 27, 1997, 2 страници.
37. Стојчев Ванче: *По трагите на црешовото топче*, „Одбрана”, бр. 32, 1997 година, 2 страници.

38. Стојчев Ванче: *Педесет и две години од февруарскиот поход*, фелџон „Нова Македонија”, 25 и 26 февруари 1996 година.
39. Стојчев Ванче: *Лондонскиот балкански комитет и ВМРО*, фелџон, „Одбрана”, бр. 27, 28, 29 и 30, 1997 година.
40. Стојчев Ванче: *Бугарскиот окупациски систем во Македонија 1941-1944*, фелџон, „Нова Македонија” од 8 до 19 јуни 1997 година.
41. Стојчев Ванче: *Македонија во борбата против фашизмот*, фелџон, „Нова Македонија” од 9 до 16 мај 1995 година.
42. Стојчев Ванче: *Делбите на Македонија по Илинден*, „Одбрана”, 1996 година.
43. Стојчев Ванче: *Ајде пушка пукна*, „Одбрана”, јан-фев. Бр. 33, 1998, 2 страници.
44. Д-р Стојчев Ванче: *Црешовото топче во рацете на македонски офицери*, „Денес - ТОДАЗ“, 16 ноември 1997, весник за Македонците во Австралија, 2 стр.
45. Д-р Стојчев Ванче: *Топчето е „живо”*, „Македонија” илустрирано списание на Матицата на иселениците од Македонија, бр.535-536, XI-XII 1997 година.
46. Д-р Стојчев Ванче: *Воената вештина на античките Македонци*, фелџон, „Нова Македонија” од 20.2.1998, 17 продолженија.
47. Д-р Стојчев Ванче: *Некои методолошки погледи на воената наука*, „Од војна до воени игри”, „Одбрана”, год. VII, бр.34, март-април 1998, стр. 12-13.
48. Д-р Стојчев Ванче: *Вооружувањето на ајдутските дружини*, „Одбрана”, год. VII бр.37, Скопје, сеп-окт. 1998 год.
49. Д-р Стојчев Ванче: *Вооружувањето на македонските Словени*, „Одбрана”, год. VII, бр. 36, Скопје, јули-август 1998 год.
50. Д-р Стојчев Ванче: *Некои методолошки погледи на воената вештина (автентична воена наука)*, „Одбрана”, год. VII, бр. 35, Скопје, мај-јуни 1998 год.
51. *Вооружувањето на воените сили на МРО*, „Одбрана”, год. VII, бр. 38, Скопје, 1998 год.
52. Д-р Стојчев Ванче: *Автентичната воена вештина на цар Самоил*, „Македонско време”, година V, бр. 49, ноември 1998 година, стр. 3.
53. Стојчев Ванче: *Вооружувањето на илинденските востаници*, „Одбрана”, год. VIII, бр. 39, јануари-февруари 1999 год.
54. Д-р Стојчев Ванче: *Битката на Беласица*, „Македонско време”, година V, декември 1998.

55. Стојчев Ванче: *Воените аспекти на Македонското (Кресненското) востание 1878-1879 година*, фелџон во „Нова Македонија” од 25 февруари до 6 март 1999 година.
56. Стојчев Ванче: *Февруарскиот поход врвно достигнување на македонската воена вештина*, Информатор на Градскиот одбор на СБ НОАВМ - Скопје, бр. 18, Скопје, март 1999 год.
57. Стојчев Ванче: *Организацијата на античката македонска војска*, „Македонија”, бр. 549, сп. „За иселениците”, Скопје, 1999 год.
58. Стојчев Ванче: *Кумановско-кривопаланечко востание*, „Одбрана” бр. 41, Скопје, 1999 год.
59. Стојчев Ванче: *Најзначајните битки на Филип II*, „Македонија” бр. 550, Скопје, 1999 год.
60. Д-р Стојчев Ванче: *Воените походи на Александар Македонски*, сп. „Македонија” бр. 551, Скопје, 1999 год.
61. Д-р Стојчев Ванче: *Македонија и Санстефано*, сп. „Македонско време”, година V, бр. 55, Скопје, 1999 год.
62. Д-р Стојчев Ванче: *Битката кај Ис*, „Македонија”, бр. 552, Скопје, 1992 год.
63. Д-р Стојчев Ванче: *Битката на реката Хидасп*, „Македонија”, бр. 554, Скопје, 1999 год.
64. Д-р Стојчев Ванче: *Распаѓањето на идејата за голема словенска држава на Балканот*, „Македонско време”, јуни 1999 год.
65. Стојчев Ванче: *Пијанечко востание*, „Одбрана”, год. VIII, бр. 42, Скопје, јули-август 1999 год.
66. Стојчев Ванче: *Распаѓањето на Самоиловото царство*, „Македонија” бр. 557, 1999 год.
67. Стојчев Ванче: *Карпошевото востание*, „Македонија” бр. 558, 1999 год.
68. Стојчев Ванче: *Вооружувањето и организацијата на Самоиловата војска*, „Македонија” бр. 555, Скопје, 1999 год.
69. Стојчев Ванче: *Битката на Беласица*, „Македонија” бр. 556, Скопје, 1999 год. Издава Министерството за иселеништво.
70. Стојчев Ванче: *Македонска војска*, „Пулс”, бр. 448, година IX, 1999 год.
71. Стојчев Ванче: *Почеток на Карпошевото востание*, сп. „Македонија” бр. 559, Скопје 1999 год.
72. Стојчев Ванче: *Задушувањето на Карпошевото востание*, сп. „Македонија”, бр. 560, Скопје, 15 октомври 1999 год.
73. Стојчев Ванче: *Локалните војни - светски проблем, Војната во Словенија*, сп. „Пулс”, бр. 455, год. IX, Скопје, 8 октомври 1999 год.
74. Стојчев Ванче: *Локалните војни - светски проблем, Војната во Хрватска*, „Пулс”, бр. 456, год. IX, Скопје, 15.10.1999 год.

75. Стојчев Ванче: *Локалните војни - светски проблем, Војната во Босна и Херцеговина*, „Пулс”, бр. 457, година IX, Скопје, 22.10.1999 год.
76. Стојчев Ванче: *Негушкото востание*, „Македонија” бр. 561, 1 ноември 1999 год.
77. Стојчев Ванче: *Воената дејност на Методиј*, „Одбрана”, година VIII, ноември-декември 1999 год.
78. Стојчев Ванче: *Основни карактеристики на современите локални војни*, „Одбрана”, год. VIII, ноември-декември 1999 год.
79. 79. Стојчев Ванче: *Кумановско-кривопаланечкото востание*, „Македонија” бр. 562, 1999 год.
80. Стојчев Ванче: *Разловечкото востание*, „Македонија” бр. 563, Скопје, 1 декември 1999 год.
81. Стојчев Ванче: *Создавањето на македонската војска во XIX век*, „Одбрана”, година IX, бр. 45, јануари 2000 год.
82. Стојчев Ванче: *Невидено херојство*, „Одбрана”, година IX, бр. 46, февруари 2000 год.
83. Стојчев Ванче: *Во одбраната на слободата*, „Одбрана”, година IX, бр. 47, март 2000 год.
84. Стојчев Ванче: *Светилник на македонското револуционерно движење*, „Одбрана”, година IX, бр. 48, април 2000 год.
85. Стојчев Ванче: *Борбите во Крушево*, „Одбрана”, година IX, бр. 49, мај 2000 год.
86. Стојчев Ванче: *Борбите во Кичевско*, „Одбрана” година IX, бр. 50, јуни 2000 год.
87. Стојчев Ванче: *Прогонување на четите на ВМРО по Илинденското востание*, „Македонско сонце”, Година VII, бр. 308, Скопје, 2000 год.
88. Стојчев Ванче: *Борбата за слобода по Илинденското востание*, „Македонско сонце”, година VII, бр. 309, Скопје, 2000 год.
89. Стојчев Ванче: *Бојот на Ножот*, фелџон „Нова Македонија”, јуни 2000.
90. Стојчев Ванче: *Македонија во Балканските војни 1912-1913 година*, фелџон „Нова Македонија”, август 2000 год.
91. Стојчев Ванче: *Песната на Никола Бадев како извор на македонскиот патриотизам*, Никола Бадев - живот и дело, Скопје, 2000 год.
92. Стојчев Ванче: *Борбите во Брезово и Гавато*, „Одбрана”, година IX, бр. 51, јули 2000 год.
93. Стојчев Ванче: *Завршните борби во Демирхисарско*, година IX, бр. 52, август 2000 год.
94. Стојчев Ванче: *Борбите во Прилепско*, „Одбрана”, година IX, бр. 53, септември 2000 год.

95. Стојчев Ванче: *Епонејата кај Маргара*, „Одбрана”, година IX, бр. 54 октомври 2000 год.
96. Стојчев Ванче: *Борбите во Охридско*, „Одбрана”, година IX, бр. 55, ноември 2000 год.
97. Д-р Ванче Стојчев: *Легендарен војвода Иљо Малешевски*, „Одбрана”, година IX, бр. 56, декември 2000 год.
98. Д-р Стојчев Ванче: *Секогаш во првите редови*, „Одбрана”, година X, бр. 57, јануари 2001 год.
99. Д-р Стојчев Ванче: *Итроста и храброста на војводата*, „Одбрана”, година X, бр. 58, февруари 2001 год.
100. Д-р Стојчев Ванче: *Непокорлив и бестрашен борец*, „Одбрана”, година X, бр. 59, март 2001 год.
101. Д-р Стојчев Ванче: *Македонија лулка на цивилизацијата и на оружјето*, Одбрана, година X, бр. 60, април 2001 год.
102. Д-р Стојчев Ванче: *Создавањето на античката македонска држава и војска*, „Одбрана”, година X, бр. 61, мај 2001 год.
103. Д-р Стојчев Ванче: *Македонската фаланга*, „Одбрана”, година X, бр. 62, јуни 2001 год.
104. Д-р Стојчев Ванче: *Александар Македонски најдаровитиот стратег во историјата на човеиството*, Одбрана, година X, бр. 63, јули 2001 год.
105. Д-р Стојчев Ванче: *Синот го надмина таткото*, „Одбрана”, година X, бр. 64, август 2001 год.
106. Д-р Стојчев Ванче: *КФОР ја фалсификува македонската историја*, „Дневник 7” бр. 1, 17.10.2000 год.
107. Стојчев Ванче: *Македонија е изиграна на валкан начин*, „Вест”, година I, бр. 291, 26 јуни 2001 год.
108. Стојчев Ванче: *Потребна е енергична акција против терористите*, „Нова Македонија” 24 и 25 март 2001 год.
109. Стојчев Ванче: *Пред оружјето предност да добие политичкиот дијалог*, „Нова Македонија” 1, 2,3,4 и 5 август 2001 год.
110. Стојчев Ванче: *Ова е војна за освојување територии*, „Утрински весник” 27 јули 2001 год.
111. Д-р Стојчев Ванче: *Агресори врз Македонија*, „Македонско сонце”, година VII, бр. 359, 11.5.2001 год.
112. Д-р Стојчев Ванче: *Не се соочуваме со терористи, туку со паравоени формации*, „Старт”, година III, број 124, 8.6.2001 год.
113. Д-р Стојчев Ванче: *Македонија на Берлинскиот конгрес 1878 година*, „Старт”, година III, бр. 134, 17.8.2001 год.
114. Д-р Стојчев Ванче: *Големоалбанска програма*, фељтон, „Нова Македонија”, јуни 2001 год.

115. Д-р Стојчев Ванче: *Да се сочува континуитетот на македонската воена мисла*, „Нова Македонија”, мај 2001 год.
116. Стојчев Ванче: *Силите што го спречија обединувањето на Македонија во 1944-1945 год.* Фелџтон во Нова Македонија од 31 август до 8 септември 2001 година.
117. Стојчев Ванче: *Дваесет и осум века македонска воена историја*, „Утрински весник”, 19 ноември 2001 година.
118. Д-р Стојчев Ванче: *Македонската војска во времето на Александар Македонски*, „Одбрана”, година X, број 65, септември 2001 година.
119. Д-р Стојчев Ванче: *Стратегијата на Александар*, „Одбрана”, година X, бр. 66, октомври 2001 година.
120. Д-р Стојчев Ванче: *Распаѓањето на Македонската империја*, „Одбрана”, година X, бр.67, ноември 2001 година.
121. Д-р Стојчев Ванче: *Македонската династија во Египет*, „Одбрана”, година X, бр.68, декември 2001 година.
122. Д-р Стојчев Ванче: *Света земја*, „Одбрана”, година XI, бр. 69, јануари 2002 година.
123. Д-р Ванче Стојчев: *Македонско-римските војни*, „Одбрана”, година XI, бр. 70, февруари 2002 година.
124. Д-р Стојчев Ванче: *Партнерството за мир ќе ја дознае трагичната судбина на Македонија*, „Вечер”, 4 март 2002 година.
125. Д-р Стојчев Ванче: *Црнила и пустош за македонскиот народ*, „Македонско сонце”, година VIII, бр. 402 од 15 март 2002 година.
126. Д-р Стојчев Ванче: *Воените науки и АРМ*, „Одбрана”, година XI, бр. 71, март 2002 година.
127. Д-р Стојчев Ванче: *Македонија во почетокот на новата ера*, „Одбрана”, година XI, бр. 71, март 2002 година.
128. Д-р Стојчев Ванче: *Оригиналот на Букурешкиот договор ги возбуди бугарските историчари*, „Вечер” од 17 април 2002 година, стр. 5.
129. Стојчев Ванче: *Сто години од Илинденското востание*, „Нова Македонија”, Скопје, 16.7.2003.
130. Стојчев Ванче: *Генерал Михаило Апостолски стратег на македонската народноослободителна војска*, „Информатор” на ГО на СБНОАВМ, бр. 71, Скопје, 2004.
131. Стојчев Ванче: *Широк одсив во Илинденското востание*, „Одбрана”, год. XIII, бр. 93, Скопје, 2004.
132. Стојчев Ванче: *По стапките на Илинденците*, „Одбрана”, година XIII, бр. 96, Скопје, 2004.
133. Стојчев Ванче: *Илинденските традиции во НОВ*, „Одбрана”, година XIII, бр. 97, Скопје, 2004.

134. Стојчев Ванче, *Победата над фашизмот и појавата на неофашизмот*, фелџон во весникот „Нова Македонија“ од 8 до 12 мај 2004 година.
135. Стојчев Ванче: *Политизација на историјата*, „Утрински весник“, Скопје, 16 декември 2004.
136. Стојчев Ванче: *Историја со грешки не е за настава*, „Вечер“, 7-9 септември 2005.
137. Стојчев Ванче: *Земско знаме шеснаесеткракото сонце*, „Македонско сонце“, бр. 603, Скопје, 20.1.2006.
138. Стојчев Ванче: *Национална стратегија да ни е Античка Македонија*, „Македонско сонце“, бр. 605, Скопје, 3.2.2006.
139. Стојчев Ванче; *Лустрација или политичка чистка*, „Македонско сонце“, бр. 609, Скопје, 3.3.2006.
140. Стојчев Ванче: *2001 година: војна, востание или конфликт?*, „Македонско сонце“, бр. 613, Скопје, 31.3.2006.
141. Стојчев Ванче, *Национална свест или чувство*, „Македонско сонце“, бр. 622, Скопје, 2.6.2006.
142. Стојчев Ванче: *Македонското знаме низ историјата*, фелџон, сп. „Одбрана“, јануари-декември 2007 година.
143. Стојчев Ванче: Научнопопуларна ТВ емисија, ТВ Ирис, Штип, тема: *23 Октомври прогласување за државен празник*, октомври, 2007 година, 2 часа.
144. Стојчев Ванче: Научнопопуларна ТВ емисија, ТВ, К_%, тема: *Букурешкиот договор 1912 година*, ноември 2007 година, 2,30 часа.
145. Стојчев Ванче: Научнопопуларна ТВ емисија на тема: *Македонско-грчките односи низ историјата*, ТВ СКАЈ НЕТ, 5 јануари 2008 година, 1 час.

НИСКАТА РЕЗИЛИЕНТНОСТ И КРИМИНОГЕНИТЕ ОСОБИНИ НА ЛИЧНОСТА НА МАЛОЛЕТНИТЕ ДЕЛИКВЕНТИ ВО РМ

Апстракт: Според резултатите од нашите истражувања врз примерок на малолетни лица – деликвенти, малолетните деликвенти кои живееле во неповолна микро и макро средина во голема мера имаат формирано криминогени особини на личноста, имаат мал криминален имунитет и имаат низок степен на резилентност.

Немањето на криминален имунитет и постоењето на голем број криминални особини претставува склоност кон вршење на разни форми на криминални активности од страна на малолетните лица. Овие лица немаат ниту интелектуален ниту емоционален капацитет да се соочат со некои животни барања, не можат да одговорат на тие барања, немаат сила да ги надвлдаеат и да им се спротивстават на тешкотиите и затоа се смета дека имаат низок степен на резилентност. На ниската резилентност на овие малолетни лица влијаат и некои внатрешни влијанија (лични особини), но и разни неповолни надворешни животни услови и ситуации, како и непостоењето на еднакви можности на поединците во општеството за остварување на животните цели.

Поради кумулативното дејство на некои фактори на ризик во општеството, кое е дезорганизирано и анемично, и постоењето на мал процент на протективни фактори, неминовно е лицата кои живеат во такво опкружување да не можат да се адаптираат на животните услови. Имено, лицата што живеат во тешки животни услови не се резилентни, односно не можат да се адаптираат на таквите услови и излезот го бараат во вршењето на разни форми на деликвентни активности.

Се поставува отворено прашањето: дали овие малолетни лица, кои сè уште се неоформени личности, можат да ги совладаат тешкотиите во животот, да ги преболат емоционалниот стрес, депресијата и анксиозноста и да продолжат со нормален живот?

Големиот рецидивизам на малолетните лица - извршители на кривични дела дава негативен одговор на ова прашање, покрај другото и поради високиот степен на криминални особини во нивната личност и неможноста да се изменат на подобро животни услови, односно неповолната средина во која тие живеат и се движат.

Според типот на личноста, овие малолетни лица спаѓаат во групата на лица со слаба *его резилентност*, тие се неадаптабилни и со ниска интерперсонална ефективност, тие се непостојани во своето однесување, тие се неконтролирани, импулсивни и антисоцијални личности.

Во овој труд се изнесува ставот дека кај малолетните деликвенти не е пронајден модел на резилентност (отпорност), што се дефинира како образец на психолошка активност која се состои од мотивот да бидат силни кога се соочени со необични животни барања, однесување кое е насочено кон целите на надвладување и закрепнување, а сето тоа придружено со емоции и когниција. Тоа е динамичен феномен, на кој влијаат и внатрешните карактеристики на индивидуата (особините на личноста) и различни надворешни животни контексти, услови и можности.

Составен дел на овој труд е и презентацијата на добиените резултати од испитувањето на криминогените особини на малолетните деликвенти. Исто така, во трудот се зборува и за кумулативното дејство на факторите на ризик и протективните фактори кои во крајна мера го одредуваат степенот на резилентност.

THE LOW RESILIENCY AND THE CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE PERSONALITY OF THE JUVENILE DELINQUENTS IN RM

Abstract: According to the results of our research on minors – delinquents, those minor delinquents who have lived in unfavorable micro and macro environment have developed criminological characteristics of the personality; they have small criminological immunity and small degree of resiliency.

The lack of criminological immunity and the existence of large number of criminological characteristics is propensity for the minors to perform different types of criminological activities.

These people have no intellectual or emotional capacity to face certain life requirements, can't respond to these demands, have no strength to overcome them and to confront the difficulties; therefore they are considered to have low degree of resiliency. The low resiliency of these people is affected by few internal influences (personal influence) and various unfavorable external life contexts, the conditions and lack of equal opportunities in society for achieving life goals.

Due to the cumulative effect of some risk factors in the society, which is disorganized, and anarchy, as well as the existence of a small percentage of protective factors, inevitably makes it harder for the people who live in such an environment to adapt to the living conditions. Namely, these people

who are in difficult living conditions are not resilient and can't adapt to such conditions; they look for an exit in the performance of various forms of delinquent activities.

It poses the question whether these minors, who are still unformed personalities, can overcome difficulties in life, emotional stress, depression and anxiety and to continue a normal life?

The huge resiliency of minors - committers of crimes, among other things gives a negative answer to this question and because of the high degree of criminal characteristics in their personality and inability to change for the better living conditions or unfavorable environment in which they live and move around.

According to the type of person these minors are the group of persons with weak ego resiliency, they are not adjustable and have low interpersonal effectiveness, they are inconsistent in their behavior, uncontrolled, and impulsive antisocial figures.

The point of view in this paper is the following: it could be detected a form of resiliency by juveniles (resistance), which is defined as a form of psychological activity which consists of the motive to be strong when faced with unusual living conditions, behavior directed towards the purposes of predominance and recovery, all of it accompanied by emotions and cognition. It is a dynamic phenomenon, which affect the internal characteristics of the individual (personality characteristics) and other external living contexts, conditions and opportunities.

Integral part of this paper is the presentation of the results obtained from the examination of juvenile criminological activities. Speaking of the paper and the cumulative effect of risk factors and protective factors in the ultimate extent determine the degree of resiliency.

Ниската резилентност и криминогените особини на личноста на малолетните деликвенти во РМ

Поим и дефиниции за резилентноста Историски развoик на поимот резилентност

Терминот резилентност се однесува на феноменот за можноста и спремноста на човекот да ги надвлее стресот и тешкотиите во животот.

И покрај тоа што систематските научни истражувања за резилентноста се релативно нови, свесноста за резилентноста е многу стара. Низ вековите, во многу култури, се раскажувале приказни и легенди за луѓе кои успале да ги совладаат пречките во животот за да дојдат до успех, кои од тешкотиите успеале да излезат како победници.

Најраните обиди да се сфати заемната поврзаност помеѓу човечкото страдање и излезот од него потекнуваат од времето пред нашата ера, кога одговорот на страдањата кои неминовно се случувале бил спиритуално трагање по Господ. Така, Буда на животот гледал како на страдање, а излезот го барал во осмислениот пат на правилно живеење. За Исус, љубовта била таа со која човек можел да ја совлада болката, изолацијата, предавството и напуштеноста.

Гармези и неговите колеги првото истражување на резилентноста го направиле сосема случајно. Имено, за да го детерминираат ризикот од развoикот на менталните болести, тие ги проучувале децата на болните од шизофренија, при што нашле дека ризикот кај нив е навистина поголем.

Но, она што ги импресионирало било дека 90% од овие деца останале здрави наспроти ризикот. Освен тоа, тие деца покажувале завидно ниво на компетентност: добри односи со врстниците, успех во училиште, посветеност на своите цели и сл.

Со оглед на тоа што биле заинтересирани да најдат фактори кои ги штитат, авторите започнале со повеќе истражувања, и на тој начин е родена нова област: област на резилентност.

Гармези и соработниците вклучувале деца кои живеат во исклучително тешки околности, како што се: сиромаштија, семејно насилство и други стресни искуства, при што нашле дека значајна група на овие деца се развиваат добро.

Подоцнежните истражувања на факторите кои го штитат менталното здравје и покрај тешките животни околности дале голем придонес за развојот на т.н. превентивни програми кои служат за постигнување на подобри исходи кај децата и младите кои живеат под неповолни и ризични животни услови.

Во основа на моделот на резилентност е концептот на пластичност, кој укажува на тоа дека вистинската позитивна промена на психолошките особини е можна кога се менуваат условите во кои индивидуата расте и живее. Пластичноста на нервниот систем на човекот значи капацитет на мозокот, кој како и секој материјал може да се врати во својата форма и покрај тоа што бил деформиран под влијание на општествениот притисок.

Континуирана можност за менување на мозокот е потврдена и со најновите истражувања на невронаучниците, дека мозокот постојано се менува како последица на нашите искуства, со создавање на новите врски помеѓу невроните или пак со создавање на сосема нови неврони.

За да го прифатиме концептот на пластичност мораме да го отфрлиме учењето на Фројд, дека детето по природа е лошо и егоист, но и учењата што ги пропагира Rockwell (1998) за стереотипите кои го спречуваат негувањето на резилентноста, кои придонесуваат за песимистичко гледање на човечката природа.

Митот за детерминираност, според кој детето не може да избега од циклусот на злоупотреба, сиромаштија или неуспех, со што се карактеризира животот на неговите родители, членовите на семејството или заедницата.

Митот за неправлива штета се однесува на распространетото мислење дека деца под ризик обично растат во возрасни со проблеми. Со оглед на тоа што потенцијалите на децата и младите не се статични феномени, може да им се нанесе штета доколку прерано се одлучи за параметрите на нивниот живот.

Митот за идентитетот опоменува да не ги етикетираме и напуштиме децата „под ризик“, туку константно да ги бараме нивните таленти и сили (Rockwell, 1998). Како што едниот преживеан кажал: „Злоупотребата е она што ми се случило, тоа не сум јас“ (Рубин, 1996).

Важно е да се истакне дека во одредена поттикнувачка средина сите луѓе имаат капацитет за позитивни промени и за развој на некои карактеристики на резилентност за време на својот живот и обратно.

Концептот на резилентност нуди редефинирање на менталното здравје како на идеална состојба во која нема проблеми и недостатоци и сугерира дека менталното здравје претставува капацитет за решавање на проблемите и изнаоѓање на конструктивен начин за живеење со проблемот.

Генерално, резилиентноста се состои од две компоненти:

1. од потенцијал да се биде отпорен, т.е. личноста да биде способна да го заштити својот интегритет и покрај тешките животни околности;
2. од способноста за позитивна конструкција (т.е. за градење на својот живот на позитивен начин и покрај тешките околности).

Тоа значи дека тешките настани во животот не ја осудуваат личноста во семејството за цел живот, односно секогаш постои можност веригата на тешкотиите да се прекине.

Карактеристично за овој теоретски модел е што не се насочува кон слабости и дефицит, туку кон здравите сили во личноста на поединецот и семејството и на тоа како тие можат да се искористат за натамошниот развиток.

Дефинирање на резилиентноста

Во студиите на резилиентност не постои апсолутна согласност околу единствената дефиниција на овој поим. Во почетокот на истражувањата на конструктот на резилиентност, за да се објасни отпорност, се користени термини „неранлив“ и „несовладлив“. Овие термини би биле соодветни, доколку би подразбирале „апсолутна отпорност кон тешкотии“, но за жал нема СУПЕР ЧОВЕК.

Рутер смета дека никој од нас не е апсолутно отпорен, туку постојат различни степени на отпорност. Притоа, некои индивидуи се поотпорни од другите, иако сите имаат ограничувања. Термините „неранлив“ и „непобедлив“ сугерираат дека овие карактеристики одговараат на сите фактори на ризик што е биолошки невозможно (Рутер, 1987).

Вака дефинираниот концепт укажува на вродената карактеристика на личноста, што не е точно, бидејќи резултатите од истражувањата покажуваат дека резилиентноста се развива во социјален контекст. Понатаму, концептот сугерира дека се работи за непроменлива карактеристика, што исто така не одговара на реалноста, затоа што развојните промени влијаат на резилиентноста исто како и на сите други карактеристики.

Опасноста од ваквото сфаќање на резилиентност, во чија основа е митот за неранливоста на „супер дете“ односно „супер човек“ е изедначување на човечката ранливост со слабост, а неранливост со снага.

Според зборовите на Фелсмант и Ваилант, терминот неранливост е антитеза на човековата состојба. Ваквото сфаќање може да нè одведе до осудување на оние индивидуи кои не се резилиентни, односно кои во тешките животни околности не се однесуваат адаптивно (Фелсмант и Ваилант, 1987).

Теоријата на неприспособеност во голема мера се потпира во претпоставката за постоењето на низок степен на резилиентност кај малолетните деликвенти, кои заради тоа не можат да се приспособат на барањата од средината и затоа вршат разни форми на девијантни активности.

Терминот резилиентност се однесува на феноменот на надвладување на стресот и тешкотиите. Тоа значи дека постои релативно добар исход, наспроти тоа што индивидуата се наоѓа во ситуации кои носат голем ризик за развикот на психопатологијата.

Фокусот е на релативната отпорност кон искуството од психосоцијален ризик. Тоа не подразбира дека резилиентното однесување ѝ овозможува на индивидуата да ги решат сите проблеми во животот, туку значи дека занимавајќи се со несекојдневни барања, високорезилиентните луѓе ќе се носат подобро од луѓе со ниска резилиентност и доколку ситуацијата не може да се реши ќе бидат способни да продолжат со својот живот, компетентно и со помалку болка (Антоновски, 1987).

Мастен и соработниците (1998) глобално ја дефинираат резилиентноста како манифестирана компетентност во контекст на значајни предизвици за адаптација и развој. Тие истакнуваат дека за резилиентноста можеме да зборуваме кога постои значајна закана за индивидуата, што е обично високоризичен статус или изложеност на тешкотии и траума, но и кога квалитетот на адаптација е добар, што значи личноста да се однесува на адекватен начин.

Лутар и Зиглер (1991) сугерираат терминот резилиентност да се користи за конструктот кој содржи манифестен успех во постигнувањето на важните развојни задачи, наспроти големите стресови и можното подлегнување на емоционален стрес.

Волф (1995) изразува загриженост во однос на дефиниции кои нагласуваат само успех во однесувањето и кои понекогаш ја имаат депресијата и анксиозноста како „цена на резилиентноста“.

Фостер (1997) прави разлика помеѓу надвладување, адаптација и резилиентност. Според него, надвладување е комплексен одговор на стресна ситуација или ситуација на предизвик, која секогаш е дефанзивна по карактер. Адаптација е нешто поширок термин, што се движи од дефанзивен до протективен одговор на подобрување на факторите на средината. Резилиентноста за него значи остварување на „позитивни промени во одржувањето на активно или латентно превладување, но и капацитет за адаптација преку различни механизми (закрепнување, обновување, унапредување), кои можеби нема веднаш да бидат очигледни, но стануваат евидентни по одредено време.

Рутер инсистира дека резилентноста не може да се набљудува како фиксен атрибут. Доколку се менуваат околностите, се менува и резилентноста (Рутер, 1987). Следбениците на Рутер го истакнуваат динамичкиот квалитет на резилентноста.

Диер и Мек Гуинис гледаат на резилентноста како на глобален термин што го опишуваат како динамичен процес, на кој влијаат протективни фактори кои им овозможуваат на луѓето да закрепнат од тешкотиите и да продолжат со своите животи. Тие ги дефинираат протективните фактори како „специфични компетенции кои се неопходни за да почне да се случува процесот на резилентност, а компетенциите како „здрави вештини и можности кои им се достапни на индивидуите“.

„Резилентност е универзален капацитет што ѝ овозможува на личноста, на групата или заедницата да ги превенира, минимизира и надвладува штетните ефекти на тешкотиите. Резилентноста може да ги трансформира или да ги направи посилни животите на оние кои се резилентни“.

Резилентното однесување може да биде одговор на тешкотиите во форма на одржување на нормален развој наспроти тешкотиите, или промотор на развој над моменталното ниво на функционирање.

Резилентност може да се јави не само заради тешкотиите, туку може да се развива и како антиципација на неизбежните тешкотии.

„Резилентноста се дефинира како образец на психолошката активност која се состои од мотивот да се биде силен кога сме соочени со необични животни барања, однесување насочено кон целите на превладување и закрепување, а сето тоа придружено со емоции и когниција. Тоа е динамичен феномен, на кој влијаат и внатрешните карактеристики на индивидуата и различните надворешни животни контексти, услови и можности“¹.

Ветувачки пристап кон глобалната и операционалната дефиниција на резилентноста е конструктот на его-резилентност (Џек и Џон Блок).

Во 50-тите години на минатиот век, Џек и Џон Блок емпириски извеле пет типа на личност:

1. его-резилентен - добро адаптиран и интерперсонално ефективен;
2. нестабилен, вон контрола, високоимпулсивен и антисоцијален;
3. вулнерабилно-контролирано-ригиден, премногу контролиран и неадаптиран;

1)D. J. W. Strumpfer (2001): A model of intrapersonal resilient functioning in adults, Development of Human Resource Management, Rand Afrikans University, Johannesburg, South Africa, str. 3

4. неадаптиран за време на адолесценција, но ефективно функционален во позрела возраст;
5. аномик екстраверт - добро адаптиран во адолесценција, но неадаптиран во позрела возраст.

За овој труд е важен его-резилиентниот тип, за кого Џек и Џон Блок велат дека е поврзан со неколку различни особини на личноста: активност и поврзаност со светот, позитивен и енергичен став кон животот, доверба, автономија, компетентност, чувството на моќ во повеќето домени на животот, капацитет за топли и отворени односи, добри интерперсонални вештини.

Иако дефинициите на ментално здравје не се идентични, сите вклучуваат:

1. способност да се биде среќен и да се биде насочен кон целта;
2. капацитет за продуктивно работење, чувство на компетентност и владеење со средината;
3. емоционална сигурност, самоприфаќање, самопознавање, реалистична и неискривена слика за себе, другите и сопствената околина;
4. интерперсонална адекватност и капацитет за топли односи кои се негуваат со другите, за респект и интимност.

Овие генерални критериуми на ментално здравје се слични со четирите компоненти на резилиентност, а тоа се:

1. оптимизам;
2. автономија и продуктивна активност;
3. интерперсонален увид и топлина;
4. вештина на изразување (Клохен, 1996).

Клохен смета дека главните компоненти на его-резилиентност кои се најдени кај возрасните се слични на оние кои Гармези и Вернер нашле кај децата.

Ние ја прифаќаме и дефиницијата според која: *„резилиентноста претставува капацитет на личноста и нејзиното семејство кои заедно живеат во конкретното опкружување, за адекватно функционирање и позитивен развој наспроти тешките животни околности“*.²

2) Walsh, F.: Strengthening Family Resilience, The Guilford Press, New York, London, 1998, str.4

Фактори на ризик

Неспорно е дека животот на човекот се карактеризира со константни барања од индивидуата, групите и колективите. Некои од тие барања содржат сериозни стрес фактори, кои траат подолг временски период, така што не е можно низ животот да се оди без макар и малку болка, иако тешкотиите понекогаш се карактеристика на поголемиот дел од животот на некои луѓе.

Факторите на ризик, или „прекумерните барања“ кои предизвикуваат стрес, можат да бидат дел од личната и социјалната рамка, при што мораат да се земат предвид: пол, возраст, генетска конституција, лични карактеристики, сегашно и минато ниво на физичко и психичко здравје, како и историјата на изложеност на трауматските искуства во минатото.

Факторите на ризик обично се дефинираат како веројатност, односно извесност на идните проблеми (Фресер, 1997). Тоа се оние влијанија кои ја зголемуваат извесноста за појавување на сериозни тешкотии во процесот на социјализација. Тие варираат од биолошките, семејните, до пошироките влијанија на средината, вклучувајќи ги училиштето, соседството итн.

Овие „фактори на ризик“ (варијабли/механизми/процеси) обично претставуваат високоризичен статус, односно изложеноста на тешкотии и трауми (Мастен).

Како резултат на 30-годишното лонгитудинално истражување на високоризичните деца во Хаваи, Вернер ги издвојува следните високоризични фактори:

- хронична сиромаштија;
- необразовани мајки;
- компликации за време на бременост;
- развојни проблеми;
- генетски абнормалности;
- психопатологија на родителите.

Како други извори на стрес кај адолесцентите, таа наведува:

- продолжена сепарација од примарното семејство за време на првата година од животот;
- раѓањето на помал брат/сестра за време во првите две години на детето;
- сериозна болест или болест која се повторува за време на детството;
- хронична болест на родителот;
- ментална болест на родителот;
- брат/сестра со хендикеп или проблеми во однесувањето;

- хронични несогласувања во семејството;
- отсуство на таткото;
- невработеност или повремена невработеност на родителите;
- менување на местото на живеење;
- менување на училиште;
- развод на родителите;
- повторен брак на родителите и доаѓање на очув/маќеа во семејството;
- заминување или смрт на постар брат или близок пријател;
- сместување во „друго семејство“.

Мастен и соработниците како високоризични фактори ги додаваат и семејното насилство, судирите во семејството и смртта на родителите, а другите автори зборуваат и за конституционална вулнерабилност. Тука спаѓаат сензо-моторните дефицити, зголемената чувствителност, девијантната морфологија на телото, особините на темпераментот, склоноста кон пасивност и инсуфициентната контрола на импулсите како фактори на ризик. Практично, ситуациите и случувањата кои можат да бидат закана за способноста на компетентно функционирање на една индивидуа се неограничени.

Познато е дека поголем број фактори на ризик ја зголемуваат можноста личноста да стане дисфункционална.

Рутер и соработниците во 1975 година спровеле епидемиолошка студија за инциденција на психички заболувања кај децата на десетгодишна возраст во Лондон. Тие идентификувале 7 семејни фактори на ризик и тоа: тежок брачен конфликт, низок социјален стандард, многучлено семејство, криминалитет на родителите, психичка болест на мајката и сместување во дом-семејство.

Откриено е дека доколку е присутен еден фактор на ризик, можноста за добивање на психичка болест не е поголема отколку кај децата кои живеат во семејства што не се оптоварени со овие фактори на ризик. Два фактора предизвикуваат четири пати повеќе психички болести, додека четири фактори претставуваат десет пати поголем ризик.

Оваа ситуација можеме да ја сумираме со зборовите: присуството на мултиплициран ризик прави полесно да се развијат подоцнежните проблеми и им отежнува на децата и адолесцентите да имаат позитивна потпора за да можат нешто да променат.

Протективни фактори

Како што бројот на факторите кои ја ставаат индивидуата во ризик и го отежнуваат нејзиното функционирање е голем, исто така е голем и број на оние карактеристики на индивидуата и средината кои се поврзани со компетенција и добро психосоцијално функционирање за време на тешки искуства.

Мастен и Коасворт ги групираат протективните фактори со оглед на тоа дали припаѓаат на индивидуални, семејни, општествени или културни на следниов начин.

Индивидуални фактори: добро интелектуално функционирање, социјабилност, ефикасност, верба во себе, високо самопочитување.

Семејни фактори: блиска релација барем со еден од родителите, авторитативно родителство, топлина, структура, високи очекувања, добар социоекономски статус и добри врски со пошироката семејна средина.

Вонсемеен контекст: врски со возрасни поддржувачи вон семејството, поврзаноста со просоцијалните организации и училиштето.

Како што мултипли-фактори на ризик го зголемуваат ризикот, така и мултипли-протективни механизми ги зголемуваат шансите за позитивен исход. Типична ситуација за отпорно дете е ситуација во која позитивните фактори се зајакнуваат меѓусебно, зголемувајќи ја можноста за успешно функционирање.

Според Радке (1993 г.), протективните фактори во и вон детето делуваат заеднички за да го задржат адаптивното функционирање... Доколку една област предизвикува тешкотии, другите се тука да ја поправат или заменат.

Мастен го нагласува значењето на процената на повеќе фактори кои заеднички делуваат и ја зголемуваат отпорноста на индивидуата. По неа, комбинацијата на висока интелигенција, високосоцијален статус и квалитетно родителство е во позитивна корелација со компетенцијата и негативна со изложеноста на стресот (Мастен, 1988).

Во својата студија на 200 семејства од Минеаполис, Гармези посветил големо влијание на објаснување на релации помеѓу главните средински и индивидуални варијабли.

Истражувањето покажало дека:

1. Деца со поголемо IQ, со повисок социјален статус и позитивни семејни атрибути (стабилност и кохезија на семејството) се покажале покомпетентни кога се под стрес и повеќе социјално ангажирани со врсниците.

2. Повисокиот социјален статус, IQ, позитивните семејни атрибути (квалитет на релација родител - дете, адекватноста на семејната комуникација, степенот на родителската чувствителност за потребите на детето и компетентноста на родителот) се протективни фактори против неадекватен одговор на стрес.
3. Квалитетот на социјалното ангажирање на детето во училиште е во корелација не само со интелигенцијата и социјалниот статус, туку и со социјалното разбирање - фактор кој се одразува на интерперсоналното разбирање, способноста за решавање на проблеми, на разбирање на хумор, успехот во училиште и продуктивноста. Социјалното разбирање е позитивно поврзано со поврзаноста за училиштето, а негативно со агресивноста.
4. Потенцијалните модификатори на стресот кои ја зголемуваат компетенцијата се: семејна стабилност, организација и кохезија. Децата со овие семејни карактеристики биле поинтелигентни, покомпетентни и помалку склони на агресија во ситуација на високо ниво на стрес.

Резилиентноста може да се одреди како резултат на интеракција помеѓу факторите на ризик и позитивните сили (фактори на заштита или протективни фактори), кои придонесуваат за исходот којшто претставува здраво приспособување (Гармези, Мастен, 1991).

Во продолжение да кажеме и неколку збора за криминогените особини на малолетните лица, добиени од резултатите од едно наше истражување на особините на личноста на малолетните деликвенти во Р. Македонија.

Практичен пристап кон изучувањето на особините на личноста на малолетните деликвенти

Дефинирање на личноста

Постојат повеќе дефиниции преку кои во научната литература се дефинира поимот на личноста. Но, сепак, ние ја издвоивме дефиницијата на Радониќ.

Личноста на секој поединец, според психологот С. Радониќ, ја дефинираат четири вида црти или особини на личноста:

1. особините на темпераментот што го покажуваат начинот на емоционално реагирање на личноста, односно како некоја единка се однесува;
2. особините на карактерот, односно особините што покажуваат заради што некој нешто работи и така се однесува и ги означуваат моралните и конативните (вољевите) својства на личноста на поединецот;

3. способностите, односно особините на личноста кои покажуваат колку добро и успешно некој поединец работи (посебно-менталните способности);
4. телесните особини, односно особините на физичката конституција на човекот (што според некои го одредуваат и психичкиот тип на личноста).

Од особено значење за нас е дефиницијата на психологот Ајзенк Х. (1953)³, кој се занимавал и со криминалистичка психологија. Ајзенк ја дефинира личноста како цврста и трајна организација на карактерот, темпераментот, физичката конструкција, што го одредуваат специфичното приспособување на човекот во средината.

Особините на личноста (цртите) се манифестираат кај секој поединец, додека типот на личноста претставува синтеза на голем број на човекови особини (црти) кои се карактеристични за една категорија на луѓе.

Типологии за личноста

Соочени со многуте различни одлики на поединците се развила идејата за објаснување на човековото однесување, се развила и идејата за групирање на луѓето во психолошки типови. Голем број научници сè уште предлагаат свои типологии, така што денес во психологијата на личноста ги има голем број. Меѓутоа сите типологии имаат свои недостатоци и не можат безрезервно да се прифатат. Тие се грубо проценување на личноста, при што се запоставуваат нејзините специфичности, а се искажуваат оние карактеристики кои се заеднички. Од практичниот живот се знае дека многу ретко се среќаваат такви чисти типови како што се објаснети во типологиите. Во животот најчесто се јавуваат мешани типови.

Сепак, психологот Јунг предложил типологија на личност која е денес најпозната и мошне применувана. Според него, постојат две категории на личности: ексквертни и интровертни. Јунг веруваше дека човекот ги носи во себе цртите на личноста уште од раѓање и дека тие го определуваат неговото понатамошно однесување - насочени или кон други луѓе (екстравертно) или кон себе (интровертно). Додека екстравертните се отворени, самоуверени и пријатно се чувствуваат во друштво, во кое брзо воспоставуваат пријателство, интровертните се колебливи, плашливи и тешко воспоставуваат нови познанства.

Крајните застапености на Јунговите типови на личноста (екстравертно-интравертно) можат да бидат предуслов за формирање на некои дезорганизациони особини во интрапсихичкиот живот кај единката (шизофренија, психопатија, невроза).

3) Ајзенк Х., Студија за хуманите особини кај личноста, Лондон, 1953.

Јунговата типологија подоцна ја потврдува и прифаќа Ајзенк. Тој своите истражувања за типовите ги поткрепува и со физиолошки истражувања на своите испитаници. Ајзенк потврдува колку крајните застапености на интравертниот и екстравертниот тип се блиску до дезорганизационите особини кои ја водат личноста кон криминално однесување. Имено, врз основа на личноста може да се суди за видот на кривичното дело и обратно, по начинот и карактерот на извршеното кривично дело може да се суди за својствата на личноста на деликвентот.

Презентирање на резултатите од нашето истражување на криминогените особини на личноста на малолетните деликвенти

Цртите на личноста кај поединецот можат да бидат во поголем или помал степен развиени во позитивен или негативен правец и затоа за нив можеме да зборуваме како за димензии на личноста. Доколку тие црти на личноста се погодна психолошка основа за извршување на разни форми на криминално однесување на поединецот, тогаш зборуваме за постоење на криминогени особини на личноста.

Овие криминогени особини на личноста на поединецот можат да бидат наследно дефектни или општествено неадекватно формирани, неурамнотежени или неусогласени на системот на правни и морални норми што важат во даденото општество.

Некои психолошки особини на личноста на малолетните деликвенти можат да бидат погодна психолошка основа за извршување на разни форми на инкриминирани активности, за разлика од други лични особини. Тоа значи дека само некои особини на личноста претставуваат погодна психолошка основа за девијантно однесување на поединците што имаат такви особини. Реакциите на мали провокации од средината што преминуваат во агресивни реакции кај лицата со колеричен и меланхоличен темперамент можат да доведат до разбојништва и убиства кај колериците, или самоповредување и самоубиства кај оние со меланхоличен темперамент.

Психопатски структурираната личност на провокации од средината е повеќе склона девијантно да се однесува без никаква грижа на совеста. Според некои автори (Карановиќ), иако не станува збор за родени криминалци, сепак кај деликвентите има одредена примарна психичка енергија која е нужна за извршување на кривичното дело што зборува за постоење на различна психоструктура на личноста кај деликвентите за разлика од неделиквентите. На пример, лицата со помали ментални способности имаат поголема склоност за извршување на криминогени

активности, зашто се посугестибилни и не можат да го сфатат значењето на деликтот што го прават. Лицата со дефекти во карактерот, кои се неморални, неодговорни, бунтовни и без грижа на совеста, исто така имаат поголема криминална тенденција да извршат некој деликт за разлика од лицата со оформен добар алтруистички карактер.

Според некои автори (Канепа), некои црти на личноста како импулсивноста, егоцентризмот, скептицизмот, афективната рамнодушност или пак зголеманата агресивност, се вообичаени криминогени особини на лицата со антисоцијална активност и на криминалците рецидивисти. Исто така, емоционалната нестабилност или емоционалната дефектност може да биде една од причините за девијантни активности кај некои малолетни деликвенти кои вршеле разбојништва, убиства, крајби, наведувале на проституција.

На оваа криминална склоност кај лицата со емоционална нестабилност укажале психоаналитичарите кои сметаат дека емоционалната раздразливост најчесто се компензира со извршување на различни девијантни активности.

Но, сепак, мора да се потенцира дека емоционалните кризи и емоционалната нестабилност се карактеристични за деликвентите со ментални нарушувања, како што се психозите и психопатиите, како и кај лицата што сè уште не емоционално созрени, а тоа се најчесто малолетните деликвенти.

Исто така, и мотивот може да биде поттикнувач на девијантни активности. Имено, честопати деликтот се извршува и заради неможноста на некое лице да ги задоволи своите желби на општествено прифатлив начин, што се случува кога се блокирани нормативните канали во општеството кое е во дезорганизација или транзиција. Особено се изразени криминалните мотиви од желбата за освета, компензационите мотиви поттикнати од потребата за отстранување на чувството на инфериорност, мотивите инспирирани од потребата за одржување на признатиот статус во групата, мотивите на имотна корист кај лицата со утилитаристички вредности, мотивот на психички ефект кај насилниците итн. Некои видови на кривични дела се доведуваат со врска со дефектно развиени инстинкти, како што е инстинктот за присвојување кај крадците или неконтролираниот силен сексуален нагон кај силедиите. Меѓутоа, често пати и социјалните мотиви, како што е мотивот за борбеност и агресивност, можат да бидат криминогени особини, зашто луѓето со такви мотиви целите ги остваруваат со присилба и на штета на другите луѓе.

Резултатите од нашето научно истражување на криминогените особини на личноста на малолетните деликвенти одат во прилог на

некои теоретски претпоставки за значењето на криминогените особини за етиологијата на повеќе форми на деликвентно однесување.

Живеејќи во одредени општествено-економски и социокултурни услови за време на општествената транзиција, одредени особини на личноста на малолетните деликвенти од РМ опфатени со неговото истражување се јавуваат како услов или повод за појава на разни форми на деликвентно однесување. Овие криминогени карактеристики на возрастните и малолетните деликвенти не се само од значење за предвидување на видот на девијантното однесување, туку нивното утврдување е значајно и за утврдување на соодветни мерки за спречување на извршувањето на криминалната активност и за определување на видот на третманот (ресоцијализацијата) при издржување на санкцијата на деликвентите.

Меѓутоа, овие криминогени особини на личноста се поврзани со ниската резилиентност на малолетните деликвенти, што е од особен интерес за овој труд.

Поради кумулативното дејство на некои фактори на ризик во општество, кое е дезорганизирано и анемично, лицата кои живеат во такво опкружување не можат да се адаптираат на животните услови и затоа немаат висок степен на резилиентност. Имено, овие лица во тешки животни услови не можат да бидат резилиентни, односно не можат да се адаптираат на таквите услови, затоа што веќе имаат формирано криминогени особини, што како фактори на ризик претставуваат склоност за вршење на разни форми на деликвентни активности.

Резултатите од нашите истражувања покажаа дека примерокот на малолетни деликвенти, заради постоењето на висок процент на криминогени особини и ниска резилиентност, имаат слаб криминален имунитет.

Имено, нашите резултати одат во прилог на тврдењето на Д. Абрахамзен дека малолетните деликвенти (особено крадците и силециите) се претежно деликвенти со слаб криминален имунитет, што се карактеризира со слаба ментална и емоционална отпорност (резилиентност), односно со изразени криминални тенденции.

Резултатите од истражувањето на психоструктурата на малолетните деликвенти (крадци, силеции, разбојници) ја потврдуваат претпоставката дека тие лица имаат криминогена структура на нивните личности, што имала пресудно значење да го извршат криминалното дејание. Голем дел од малолетните деликвенти опфатени со истражувањето, покрај големата застапеност на потпросечна интелигенција и нешто помалку застапената невротичност, се утврди дека имаат висок степен на агресивност, хиперсензитивност, мал праг на толеранција на фрустрација, негативен

став кон чувството на вина, негативен став на одговорност и силно изразени психопатски тенденции, што е причина за нивното дрско и брутално однесување при постигнувањето на целите, што значи дека се работи за лица - ларпулартисти со деструктивна, садистичка и непродуктивна ориентација на карактерот (според Е.Фром и М.Ѓуриќ).

Резултатите од нашето истражување во Р.Македонија, на група малолетни деликвенти од групата на крадците, ни даваат за право да констатираме дека овие деликвенти иако имаат позитивен став кон целите и културните вредности, нив ги остваруваат пред сè со недозволени средства, зашто имаат користољубив карактер и невротичен тип на однесување. Деликвентите од групата на крадците се несигурни личности со чувство на вина, доста анксиозни, емоционално нестабилни, потпросечно интелигентни, со нешто зголемен степен на фобични и опсесивно-параноидни тенденции, со претежно утилитаристички вредности кои ги остваруваат со недозволени средства, што пак ги вбројува во групата на деликвенти со инвентивна форма на девијантно однесување.

Според теоријата на Х. Ајзенк, „деликвентите се емоционално нестабилни, но и екстравертни личности”⁴. Поради екстравертниот тип на личноста, некои малолетни лица кај кои тешко се формира совеста стануваат криминалци со психопатски црти на личноста. За психолошкиот тип на личноста може да се каже дека е наследно детерминиран. Лицата што имаат екстравертен тип на личноста се емоционално понестабилни, потешко се условуваат, кај нив и потешко се формира совеста, не се чувствителни на физички непријатности, но затоа се пречувствителни на психолошки лишувања. Кај нив постои таканаречен физиолошки глад за стимулирање, поради што чувствуваат здодевност и намерно се изложуваат на ризик и склони се кон вршење на деликти.

Интровертните личности, заради одредени карактеристики (плашливост, срамежливост, преференција на мислите пред акциите, изразено чувство на вина), како и подложноста на социјализација, имаат помала криминална тенденција кон чинење на инкриминирани дејствија.

Интерпретирајќи ги резултатите добиени со истражувањето, може да се каже дека по однос на типот на личноста даден во димензија интровертен - екстравертен; позитивна е поврзаноста на екстравертниот тип на личноста на малолетните лица со нивното престапничко однесување.

Ако се знае дека односот во вкупната популација по однос на типот на личноста е околу 50% екстравертни и околу 50% интровертни личности, може да се види дека високиот скор на екстраверзија кај

4)H.J.Eysenk, Crime and Personality, London, Paladin, 1970 god., str.11-12.

деликвентната популација не е случајно добие. Процентуално изразено 67% од малолетните деликвенти со екстровеитен тип на личноста својата цел (вредноста) ја постигнуваат на недозволен начин, односно со недозволени средства. Исто така, што е уште позначајно, нашите резултати значат и емпириска верификација на теоријата на Х.Ајзенк кој тврди дека деликвентите се емоционално нестабилни, екстравертни личности кои тешко се условуваат, кај нив тешко се формира совеста односно моралните должности, поради структурата на нивниот вегетативен нервен систем (имаат јака кортикална инхибиција и слаба ексцитација) и поради сите овие карактеристики имаат голема тенденција деликвентно да се однесуваат, односно да станат криминалци. Меѓутоа екстровеитниот тип на личноста претставува само погодна психолошка основа за деликвентно однесување, само ако надворешните неповолни услови провоцираат и наметнуваат избор на такво деликвентно однесување на поединците со таква психоструктура.

Анализирајќи ги резултатите од истражувањето на психопатски структурирана личноста на малолетните деликвенти (силеции, разбојници), можеме да кажеме дека постојат со голема процентуална застапеност (45%) психопатски тенденции (психопатски црти) во нивните личности, односно постои поврзаност на психопатските црти на личноста на малолетните лица и нивното престапничко однесување. Малолетниците со психопатски црти на личноста се без чувство на одговорност за постапките, тие не се зрели личности, односно не им е доволно формиран Супер егото, кој како дел од личноста ги содржи моралните императиви и моралните должности. Супер егото, како дел од личноста на малолетниците, не се развива заради погрешното воспитување, запоставувањето на детската личноста, отсуството на љубов, разбирање и признание во раното детство.

Психопатските личности се карактеризираат со промени на личноста, со импулсивни постапки, со тежнение за непосредно задоволување на потребите, со недостаток на чувство на вина и одговорност за своите постапки, што претставува одредена склоност кон деликвентно однесување. Имено, кај психопатските личности, абнормалноста се состои во отстапувањето на некоја црта на личноста, во поглед на афектот, нагонот и волјата. Исто така, се смета дека манифестирањето деликвентно однесување е одраз на нивното настојување секогаш да ги реализираат своите внатрешни конфликти во личноста. Од резултатите на нашите истражувања може емпириски да се верифицира теоријата на Кејт Фридландер за антисоцијалниот карактер на неизградениот супер-его, што не трпи одлагање на задоволствата и овозможува несвесните нагони на „ид“ слободно да се изразат во вид на деликвентно однесување.

Некои автори сосема исправно (што се докажа и во нашето истражување) во психопатската структура на личноста на малолетните деликвенти, сметаат дека е содржана криминална тенденција и недоволен степен на емоционален и ментален имунитет спрема вршењето на криминални активности, односно, еден вид на склоност кон извршување деликти.⁵ Како што веќе истакнавме немањето на криминален имунитет на малолетните деликвенти е поврзан со нискиот степен на резилентност, поради што голем број од нив стануваат рецидивисти.

Анализата на резултатите за влијанието на вредносните ориентации што младите ги имаат формирано покажаа дека малолетните деликвенти во голема мера (во 83 %) случаи имаат формирано нехуманистичките вредносни ориентации (утилитаристички и хедонистички), што значи, пред сè, имаат користољубив и аморален карактер и непродуктивна авантуристичко-хедонистичка ориентација на карактерот. Аморалниот карактер се карактеризира со отсуство на контрола и адаптација на надворешните барања, егоцентричност, импулсивност и непријателски став кон други луѓе, отсуство на интернализирани морални принципи, како и на совест (супер-его). Користољубивиот и снаодлив тип на карактер на поединецот се карактеризира со користољубивост, егоцентричност, тежнение да се остварат целите со минимум напор, пресметана моралност (само ако може да се извлече корист) и со отсуство на интернализирани морални вредности. Ирационално-совесниот карактер е карактеристичен за адолесценцијата. Тој значи пресудување според сопствено изградените стандарди за добро и лошо, и затоа луѓето со ваков карактер можат да бидат морално - ригидни на штета на другите.

Од овие резултати може да се констатира дека малолетните деликвенти за разлика од средношколската младина само во 17% случаи имаат по содржина хуманистички вредносни ориентации, што се доведува во директна врска со нивното деликвентно однесување.

Во нашето испитување се потврди дека малолетните деликвенти во голема мера ги имаат оние својства на личноста како што ги опишаа К. Фридландер и В. Ледерер, како и обележјата што ги дал М. Хијази. Имено, овие автори (В. Ледерер и М. Хијази⁶) сметаат дека деликвентите се интересираат најмногу за материјалните вредности, високиот материјален статус и расипничко-потрошувачката вредносна ориентација, немаат самодоверба дека со сопствени сили и способности тоа ќе го постигнат, немаат внатрешни капацитети, немаат сила за одлагање на задоволствата и

5)D.Abrahamsen, The Psychology of Crime, N.York, 1960, Columbia Uni.press

6)Hijazi, La delinquance juvenile et la realisation de soi, Paris, 1960.

формирање на далекусежни цели, што од друга страна во пракса значи дека се спремни таквите цели да ги постигнуваат без одлагање со недозволените средства, односно со вршење на инкриминирани деликвентни активности.

Од интерпретацијата на резултатите на испитување на предрасудите и социјалните ставови како структурални елементи на карактерот на малолетните деликвенти, исто така добивме податоци што зборуваат за постоење на аморален карактер, односно деструктивна ориентација на карактерот на овие малолетни лица. Имено, повеќе од 24% од малолетните деликвенти имаат формирано негативни социјални ставови, односно во голема мера имаат формирано верски и етнички предрасуди, што исто така претставуваат психолошка погодност за извршување на кривични дела мотивирани од верска и етничка нетрпеливост.

Ако се знае дека нехуманистичката содржина на вредносните ориентации е во корелација со нискиот социјален и економски статус, потоа со ниското образовно ниво на малолетните деликвенти, како и со други варијабли од лична и социјална природа, тогаш сосема е јасно дека вредносните ориентации (утилитаристички, хедонистички), заедно со другите криминогени фактори (ставовите, предрасудите, психопатските црти, екстровеизијата), директно го детерминираат нискиот степен на резилиентност на овие малолетни лица.

Постоењето на голем број криминогени особини во личноста на малолетните деликвенти ни дава право нив да ги вброиме во типови на личности - на лица со слаба его-резилиентност.

Ваквото сфаќање може да нè одведе до осудување на оние индивидуи кои не се резилиентни, односно кои во тешките животни околности не се однесуваат адаптивно. Теоријата на неприспособност во голема мера се потпира во претпоставката за постоењето на низок степен на резилиентност кај малолетните деликвенти кои заради тоа не можат да се приспособат на барањата од средината и затоа вршат разни форми на девијантни активности. Овие лица не ќе можат да се адаптираат на животните услови и не можат да бидат резилиентни, ако кумулативното дејство на факторите на ризик во општество кое е дезорганизирано и аномично е поголемо од дејството на позитивните протективни фактори.

Меѓутоа, како што мултиплите фактори на ризик го зголемуваат ризикот, така и мултиплите протективни механизми ги зголемуваат шансите за позитивен исход. Позитивните фактори се зајакнуваат меѓусебно, зголемувајќи ја можноста за успешно функционирање и донекаде можат да доведат и до зголемување на степенот на резилиентност. Семејната блиска релација барем со еден од родителите, авторитативното родителство, топлината, добриот социоекономски статус, врските со

пошироката семејна средина, поврзаноста со просоцијалните организации (особено со училиштето), доброто интелектуално функционирање, социјабилноста, вербата во себе, високото самопочитување, се факторите кои ја зајакнуваат можноста за успешно функционирање на младите личности во општеството.

За жал, шансите на малолетните сторители на кривични дела за позитивен исход и за зголемување на степенот на резилентност се многу мали, ако се познава нивната психоструктура и ако се знае дека голем дел од нив стануваат рецидивисти.

ЗАКЛУЧОК

Од моите повеќегодишни истражувања на криминогените особини на личноста кај малолетните деликвенти можеме да ги изведеме следниве завршни констатации.

Криминогените особини на личноста, како по број така и според интензитет, различно се застапени кај различните видови на деликвенти опфатени со нашето и слични на нашето истражување во Република Македонија.

Некои психолошки особини на личноста на малолетните деликвенти можат да бидат мошне погодна психолошка основа за извршување на разни форми на инкриминирани активности.

Резултатите од спроведеното истражување на психо-структурата на малолетните деликвенти во голема мера ни даваат за право да констатираме дека тие по однос на типот на личноста даден во димензија интровертен - екстравертен тип се претежно со екстравертен тип на личноста. Процентуално изразено, 67% од малолетните деликвенти се со екстравертен тип на личноста, што значи дека е извршена емпириска верификација на теоријата на Х. Ајзенк, кој тврди дека деликвентите се емоционално нестабилни екстравертни личности кои тешко се условуваат. Кај нив тешко се формира совеста, поради структурата на нивниот вегетативен нервен систем (тие имаат силна кортикална инхибиција, а слаба ексцитација), тие имаат психолошки глад за стимулација, пааради што и често се изложуваат на ризик односно се склони да станат деликвенти.

Резултатите од истражувањето на психопатските црти на личноста на малолетните деликвенти (силеции) зборуваат за постоење на (45%) процентуална застапеност на психопатски тенденции во личноста, што пак значи дека тие не се зрели личности, односно не им е доволно формирано супер-егото, што како дел од личноста ги содржи моралните

императиви и моралните должности. Овие резултати одат во прилог на теоријата на Кејт Фридландер за антисоцијалниот карактер на лицата со недоволно изграденото супер-его, што не трпи одлагање на задоволствата и овозможува несвесните нагони на „ид“ слободно да се изразат во вид на деликвентно однесување.

Од анализата на резултатите за влијанието на вредносните ориентации, што ги имаат формирано малолетните лица, се покажа дека малолетните деликвенти во голема мера (во 83 %) имаат формирано нехуманистички (утилитистички и хедонистички) вредносни ориентации, што значи имаат пред сè користољубив и аморален карактер и непродуктивна авантуристичко-хедонистичка ориентација на карактерот.

Од интерпретацијата на резултатите на испитување на предрасудите и социјалните ставови како структурални елементи на карактерот на малолетните деликвенти, добивме податоци што зборуваат за постоење на аморален карактер, односно деструктивна ориентација на карактер (24%) од малолетните деликвенти имаат формирано негативни социјални ставови, односно верски и етнички предрасуди, што исто така претставуваат психолошка погодност за извршување на кривични дела мотивирани од верска и етничка нетрпеливост.

Немањето на криминален имунитет на малолетните деликвенти е поврзано со нискиот степен на резилиентност, поради што голем број од нив стануваат рецидивисти.

Ако се знае дека утилитаристички-хедонистичките вредносни ориентации се во корелација со нискиот социјален и економски статус, потоа со ниското образовно ниво на малолетните деликвенти, како и со други варијабли од лична и социјална природа, тогаш сосема е јасно дека заедно со другите криминогени фактори (ставовите, предрасудите, психопатските црти, екстремизмот), директно го детерминираат нискиот степен на резилиентност на овие малолетни лица.

Резилиентноста може да се одреди како резултат на интеракција помеѓу факторите на ризик и позитивните снаги (фактори на заштита или протективни фактори) кои придонесуваат за исходот којшто претставува здраво приспособување.

Ако кумулативното дејство на факторите на ризик во општеството кое е дезорганизирано и аномично е поголемо од дејството на позитивните протективни фактори, тогаш неминовно овие лица кои живеат во такво опкружување не ќе можат да се адаптираат на животните услови и не можат да бидат резилиентни, а со тоа и повеќе склони кон извршување на разни форми на девијантни активности.

Постоњето на голем број на криминогени особини кај малолетните деликвенти опфатени со нашето истражување ни дава за право овие лица да ги категоризираме во личности со слаба его-резилентност. Тие се личности кои не се адаптабилни и со ниска интерперсонална ефективност, тие се непостојани во своето однесување, неконтролирани, импулсивни и антисоцијални личности.

Литература

- Стеван Алексоски (1996) Социјалните и личните детерминанти на малолетничката деликвенција во Р. Македонија, Штип.
- Стеван Алексоски (2009) Криминологија, Штип.
- Brooks, R.B (1994): Children at risk: Fostering resiliency and hope, American Journal of Orthopsychiatry, 64 (4), 545-553.
- Brooks R.: Resilience: A common or Not-So-Common Phenomenon?, <http://www.drobertbrooks.com/writings/articles/0402.html>.
- Grotberg: A Guide to Promoting Resilience in Children: Strengthening the Human Spirit, The international Resilience Project, <http://www.circ.uab.edu/cpages/resbg.1.htm>
- Luthar.S.S & Zigler,E.(1991): Vulnerability and competence: a review of research on resilience in childhood, American Journal of orthopsychiatry, 61(1), 6-22.
- Rutter M. (1999): Resilient concepts and findings: implications for family therapy, Journal of Family Therapy, 21: 119-144.
- Rutter, M. (1987): Psychosocial resilience and protective mechanisms, American Journal of Orthopsychiatry, 57 (3), 316-331.
- Rutter.M (1987): Psuchosocial resilience and protective mehanisms, American journal of ortopsychiatry,57(3), 316-331.
- D.J.W.Strumpfer (2001): A model of intrapersonal resilient functioning in adults, Development of Human Resource Management, Rand Afrikans University, ohannesburg, South Africa.
- Werner, E (1989): High –risk children in young adulthood: A longitudinal study from birth to 32 years, American Journal of Orthopsychiatry, 59, 72-81
- Volin, S.D Volin S.,(1996): Rezilijentana licnost, kao preziveli iz problematicnikh porodica prevazilaze teskoce, Prosveta, Nispred.
- Vanistendael S., (1996): Growth in the Muddleof Life, Resilience: Building on people's strengths, International Catholic Child Bureau, Geneva, 2nd edition.
- Walsh, F., (1998): Strengthening Family Resilience, The Guilford Press, New York, London.

УЛОГАТА НА ПАРТИСКОТО ЧЛЕНСТВО ВО ВНАТРЕПАРТИСКИТЕ АКТИВНОСТИ И ВО ИЗБОРНАТА КАМПАЊА

Апстракт: Улогата на партиското членство зависи од неговата позиција во политичката партија. Тие се важен дел од изборната кампања бидејќи вршат мобилизација меѓу гласачите, вршат пропагандни активности и се извор на финансиски средства. Во овој труд се отсликува трендот на опаѓање на интересот за членување во политичка партија и за партиски активности и се објаснуваат причините за овие појави.

Abstract: The role of the members in a political party is dedicated from the members position in the party structure. They are important part in an election campaign as mobilization factor among voters, propaganda agent and finance resources. In this article, is elaborated the process of decreasing of the interest for party membership and party activities with explication of the reasons for this process.

Функции на политичката партија

И во европската и во американската политичка мисла, постојат различни дефиниции и определувања за целта на постоењето на политичката партија¹, а во суштина, таа е различна од другите политички

1) „Организирана група на луѓе обединети заради заедничко делување во национален интерес по посебни начела по кои се согласиле” (Edmund Burke)

„Збир на луѓе кои делат иста политичка доктрина” (Benjamin Constant)

„Партиите се творби кои опфаќаат лица со исти мислења, како би овозможиле вистинско влијание врз управувањето со јавните работи” (Hans Kelsen)

„Партијата е група, организирана да делува во политичкиот живот, со цел делумно или целосно да ја освои власта и да ги оствари идеите и интересите на сопствените членови” (Francois Goguel)

„Партијата ја сочинуваат група на поединци, која ширејќи исти политички идеи се труди тие да превладеат, истовремено врзувајќи се за најголем можен број на граѓани и настојувајќи да освои власт или барем да влијае на нејзините одлуки” (Georges Burdeau)

„Партијата не е заедница туку збир на заедници – збир на мали групи расечени насекаде (секции, комитети, локални здруженија) кои ги поврзува координирачка институција” (Maurice Duverger)

„Партијата ја карактеризира: 1. континуитет во организацијата чијшто век на траење не зависи од векот на менталното раководство; 2. трајна организација која редовно

групи (интересните групи и политичките движења) во поглед на целите и методите. Ако може да се даде некоја генерална определба, политичката партија, би ја формулирале на следниов начин: *организирана група на луѓе која е сочинета врз основа на заеднички идеи и интереси и која има за цел самостојно или во коалиција² да ја добие и да ја контролира политичката моќ, односно да има контрола над власта, а преку тоа, да ги оствари своите интереси и интересите на оние кои ја поддржале (членови, здруженија, медиуми, лоби групи, верски заедници, меѓународни центри на моќ и сл.)*

Политичките партии имаат значајни функции, како во меѓуизборниот период, така и во текот на изборната кампања. Меѓу нив, најзначајни се:

- *Селекција на личности за остварување на политичката власт.* Ова, исто така, ја покрива функцијата која Жорж Лаво ја има означено како „функција на политичката смена“³. На ваков начин политичката партија е во најдиректен контакт со институциите на политичкиот систем и зависно од нејзиниот кадровски квалитет може да се очекува и квалитетот во водењето на државата.
- *Обликување на владината програма Леон Епстејн* ја нарекува уште и „функција за структурирање на мислењето“⁴. Нудејќи одредена своја програма пред граѓаните, која е воедно потенцијална владина програма, партијата овозможува да се структурираат идеите и интересите на граѓаните по одреден ред, кои тие го нудат. На тој начин, се групираат интересите и се урамнотежуваат конфликтите

функционира на локално и национално ниво; 3. свесна волја на раководството да освои и да ја задржи власта на одлучување, сами или во коалиција и на локално ниво, наместо сами да влијаат на вршењето на власта; 4. грижа на организацијата да собира симпатизери за време на избори и други пригоди за добивање на поддршка кај народот“ (Joseph Lapalombara i Myron Weiner)

„Партијата значи однос на здружување, припадност заснована на слободно наоѓање. Нејзината цел е осигурување на власта на сопствените управувачи внатре во институционализираната група, со цел остварување на некој идеал или добивање на материјална корист за своите милитанти“ (Max Weber)

„Политичките партии се групи од помали или поголеми организации кои во име на одредена концепција на заеднички интереси настојуваат сами или во коалиција да ја преземат функцијата на власта“ (Arnon Raymond)

2) Формулацијата „самостојно или во коалиција“ овозможува со дефиницијата да се опфатат и малцинските партии кои немаат можност сами да ја вршат власта.

3) Franklin Mark N (1985), *The Decline of Class Voting in Britain: Changes in the Basis of Electoral Choice 1631-1983*, Clarendon. 12 pp

4) Ibid 56

кои постојат во општеството, а кои настануваат заради дисперзирани интереси и идеи.

- **Координација и контрола на владините органи.** Ова Дебаш и Понтие го нарекуваат „функција на формирање на власта”⁵. Ако првата функција беше врзана за селекција на кандидати кои би ја вршеле власта, ова се разликува по тоа што преку партијата во текот на изборниот процес ја добиваат легитимацијата за вршење на власта. „Преселувањето” на победничката партија во владата значи реализирана доверба меѓу гласачите и партиските претставници. Но, сепак, и едните и другите дејствуваат свесни или несвесни за политичката фикција која го содржи парадоксот - дека оние кои ја контролираат власта владеат со сè и дека оние кои гласале, преку своите избраници, исто така владеат со сè.
- **Општествена интеграција по пат на задоволување и намиравање на барањата на различните групи или по пат на поддршка на заедничкиот систем на верување или идеологија.** Алмонд ова го нарекува „глобализирање на посебните барања и категориски интереси кои ги пренесуваат различни интереси и групи за притисок”⁶. Во дисертацијата, во делот кој ги обработува политичките интереси, подетално е разработена суштината на интересите, но овде само ќе ја потенцираме важноста на партијата во структурирањето на различните интереси, нивното канализирање и претставување.
- **Општествена интеграција на луѓето по пат на мобилизација на нивната поддршка и по пат на политичка социјализација.** Ова значи дека партијата се јавува како еден вид политички едукатор на граѓаните и агенс за политичка социјализација на младите луѓе. Квалитетот на овој агенс влијае врз идниот граѓанин и врз неговата профилација од идеолошка и вредносна смисла.

5) Katz, Richard S. and Peter Mair (eds) (1994). How Parties Organise: Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies, Sage. 23 pp

6) Gabriel Almond and G. Bingham Powell Jr. (1987) Comparative Politics Today A World View. Scott, Foresman and Company 83-101 pp.

Партиското членство како потенцијал за поефективна изборна кампања или обична квантификација на политичка моќ (редимензионирање на релациите водство - членство)

Лојалноста и мобилноста на членството на одредена партија и неговата ангажираност како потенцијал за реализирање на изборната кампања е нужно да се разгледува во контекст на организационата структура на партијата, бидејќи членството е основата на секоја партиска организација. Партиската организација, како и сите други организации, има свој интересен живот. Во партиите се одвиваат низа активности, како мобилизирање на членовите, формулирање на целите, решавање на конфликтите, донесување на норми за уредување и начин на работа, избор на функционери и службеници и сл. Тие имаат големо влијание врз природата на политичката партија, затоа што може да се случи идеолошки различни партии да имаат слична организација на членството. Гледајќи ги нештата од оваа позиција, можно е сличности да се согледаат и меѓу партиите и другите организации: синдикатот, државната организација, стопанските корпорации, црквата, армијата - што овозможува дури и неумерена генерализација на сè она што претставува каква било организација. Традиционално, основните единици на политичките партии носат различни имиња - кај либералните и конзервативните партии тоа е одбор, кај демокристичанските екипи или (и) секција, кај социјалистичките и социјалдемократските партии секција, кај комунистичките ќелија и кај фашистичките милиција.

По Втората светска војна изразот базична партиска организација престанува да биде генерички поим и, наместо тоа, одделни партии усвојуваат различни називи за своите базични единици. Токму тој организационен дел на партијата е неразделно врзан за членството, како елемент кој ја оживотворува партијата и ѝ дава обележје на присутност во општеството. Во овој контекст се и базичните единици на партијата, како места каде е најактивно членството. Во однос на релациите со своето членство, М. Диверже дава типологија на групно ориентирани (во политиколошката литература преведена на јужнословенски јазици, се користи терминот кадровска партија, што би можело да имплицира дека партијата е составена од кадар т.е. група на професионалци или вработени во партијата) и масовни партии. Првите, во американската политиколошка мисла се споредуваат со рагби клубовите, односно членовите на партијата се само фанови или симпатизери на играчите и нивни поддржувачи и не се вклучени во партиските активности. Всушност, многу е мала разликата меѓу симпатизерите и членовите. Масовно ориентираните партии,

пак, имаат побројно членство, кое истовремено е активно вклучено на партиски состаноци и во социјалниот живот на партијата. Гледано од аспект на партиските кампањи, масовно ориентираните партии имаат повеќе потенцијал за т.н. агитациони пунктови, односно партијата има повеќе капацитет да се приближи со својата идеологија и програма до гласачите преку активното членство.

Разлики меѓу групно ориентирана партија и партија со масовно членство

Карактеристика	Групно ориентирана партија	Партија со масовно членство
1. активности	претежно изборни	идеолошки, образовни и изборни
2. организациски континуитет	во текот на изборите	континуирани активности
3. лидерство	неколку вработени партиски функционери и непрофесионални лидери	постојано вработени и професионални лидери
4. избор на кандидати	преку предизборни конвенции	од редовите на лидерите на партиската организација
5. раководство на изборната кампања	кандидатите	партиското раководство
6. внатрешни односи	секогаш под влијание на партиските членови во владата	партиските членови во владата секогаш под влијание од партијата

Врз основа на организираноста на членството може да се направи разликата и во однос на предизборна и континуирана кампања што ја спроведуваат партиите. Европските политички партии, од кои најголемиот број се масовни, имаат континуирана мрежа на активни членови кои работат на терен во вршење на пропагандна дејност. Ова е во функција на одржување или зголемување на рејтингот на партијата, за веќе на изборите кои претстојат тие да имаат создадена пропагандна подлога или т.н. апсолвиран прв впечаток, кој во суштина значи дека гласачите веќе имаат добиено генерални информации од страна на партиски член.

Делувањето по принцип на кругови е прифатено од повеќе теоретичари на политичките партии и на симболички начин, преку концентрични кругови, ги означува различните нивоа на приврзаност кон политичката партија и со тоа различните степени на ангажираност во промоција т.е. пропагирање на партиската идеологија. Според францускиот теоретичар на политичките партии Диверже⁷, познати се четири кругови: избирачи, симпатизери, следбеници и раководство. Гаксеовата концепција ги „претопува“ симпатизерите и следбениците во еден круг и ги нарекува (тешко преводлив од француски на македонски јазик) „припадници“, односно оние кои припаѓаат на одредена политичка партија и не се воздржуваат јавно да ја искажат својата партиска припадност и, воедно, да се јават како пропагандни пунктови во текот на изборната кампања, па дури и како партиски активисти во одредени организационо-оперативни активности. Од овие припадници, Ингелхарт ги одвојува оние кои делуваат во партискиот живот и ги нарекува „милитанти“ односно „припадници кои се одлучиле за колективна акција во служба на својата партија“. Оваа категорија на активни членови на терен е најпотребна за т.н. масовни партии. Ако предвид ја имаме основната девиза во политиката - *интересот*, тогаш прашање е што е она што ги тера членовите да се ангажираат интензивно во текот на изборните кампањи, ако од тоа немаат интерес (во САД, на пример, воопшто немаат). Ако изборната кампања и нејзината целонасоченост - освојување на власт е еден вид на одредена општествена акција, тогаш Веберовата логика може да се аплицира и овде, односно дека поривот може да биде утилитарен, аксионационален, традиционален или афективен. За ова Олсон ќе напише: *„Во поголема групација на луѓе, не е логично човек да се ангажира во колективна акција, затоа што повластувањата може да се стекнат благодарейќи на ангажманот на некој друг“*. Оваа стратегија на *free reader* или бесплатна влезница, која е крајно утилитарна и во суштина луцидно подмолна, ја побиваат други теории кои ја истакнуваат потребата од ангажман и од социјално-психолошки аспект, како што на пример, според Ингелхарт е влијанието на семејството или привлечноста која ја има лидерот, а во давањето на приоритет на афективниот елемент тука предничат и: Tristan, Breson, Dervil, Lekom и други

Тој пишува за раководството на политичката партија како за центар на концентричните кругови и разликува два типа на водачи: харизматски водач и политички претприемач (менаџер). Првиот ја отелотворува суштината и вредностите на политичката партија и истовремено, го

7) Duverger, Maurice (1954), Political Parties, Methuen and Company. 12pp

поттикнува дејствувањето на симпатизерите и избирачите. Вториот, пак, раководи по принципот на менаџментот во фирмите и негова единствена мотивација за ангажман, како водач на партијата, е стекнувањето на лична корист. Токму центарот, односно партиското раководство е она кое може да привлече или да одбие членство. Односно, доколку користа од изборниот успех е во рацете на првиот концентричен круг, тогаш членството се прашува - зошто не се исполнуваат нивните интереси, како и ветувањата за остварување на општиот интерес. Ова може да се разбере како еден од факторите што влијае за намалување на бројот на членството во партиите. Едно од објаснувањата зашто се намалува бројот на членството во партиите е што лидерите имаат сè помала потреба од нив. Кон крајот на 19 и во почетокот на 20 век, партиите имале за цел да ги мобилизираат новите гласачи, а во денешно време членовите истовремено се и финансиски ресурс. Развојот на масовните медиуми и новите форми на политички маркетинг, овозможи партиите директно да допрат до гласачите, дури и пред денот на гласањето, што не е возможно доколку партијата се потпре само на членовите. Меѓу членството, можат да се издвојат четири видови на активности:

- прво, членовите ги контактираат останатите членови, но и симпатизерите на партијата;
- второ, тие учествуваат во кампањата и во прибирањето на финансиски средства;
- трето, тие ја претставуваат партијата пред локалната јавност, преку отворање на партиски канцеларии и
- четврто, тие даваат финансиски средства за својата партија во вид на членарина.

Истражувањата покажуваат дека партиските членови во Велика Британија сè помалку трошат дел од своето време за партиска активност. Имено, во 1990 година еден од двајца членови на Лабуристичката партија воопшто не трошел време за партиска активност, а во 1999 година двајца од тројца членови воопшто не трошат од своето време (подетално видете во табела 1).

Табела 1
Потрошено време во текот на еден месец за партиски активности⁸

	<i>Лаб</i>	<i>Лаб</i>	<i>Лаб</i>	<i>Кон.</i>	<i>Кон.</i>	<i>Либ/ Дем.</i>
	<i>1990</i>	<i>1997</i>	<i>1999</i>	<i>1992</i>	<i>1994</i>	<i>1999</i>
воопшто	47	63	65	75	77	54
до 5 часа	33	25	22	16	15	29
од 5 до 10 часа	9	6	7	5	5	7
од 10 до 20 часа	7	3	3	2	2	4
повеќе од 20 часа	5	3	4	2	2	6

Какво влијание има намалувањето на бројот и степенот на ангажман на членовите врз политичките партии.

Прво, партиите губат солидна база на гласачи, чиј процент можеби не е толку значаен во текот на парламентарните избори (поради поголемата излезеност на гласачите), но за локалните избори и за изборите за Европскиот парламент е многу важен, затоа што процентот на излезеност на гласачите е многу мал. Постоењето на цврсто членство е повеќе од важно за опстојување на партијата кога таа бележи слаб рејтинг. На пример, Либерално-демократската партија во Велика Британија не би опстанала досега, доколку немала така цврсто лојално членство.

Второ, членството ѝ помага на партијата за да докаже дека има политички легитимитет, односно дека има поддршка во заедницата, а членовите се амбасадорите во заедницата.

Трето, членовите се извор на регуларни финансиски средства, што значи, колку повеќе членови, толку поголема можност партијата да ги оправда средствата со кои располага.

Четврто, членството се јавува како регрутна база за потенцијални лидери и функционери.

Петто, во случај кога власта ограничува колку партијата може да потроши за кампања, членството се јавува како значаен фактор кој ја засилува кампањската активност и волонтерски истапува како замена за сè она што партијата не може да го покрие сама.

Од приказот во табела 2 може да се види промената на бројот на партиското членство во европските земји, со што периодот на правење на пресек за секоја земја е различен.

8) P.Seyd and P.Whiteley (2004) Party Politics “British Party Members” Vol. 10 No. 4 pp. 355-366 SAGe Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi

Табела 2
Промени во партиското членство 1977-2000 М/Е⁹ индекс и апсолутни бројки¹⁰

период	М/Е	промена на индекс	број на членови	процент
Франција	1978–1999	-3.48	-1,122,128	-64.59
Италија	1980–1998	-5.61	-2,091,887	-51.54
Велика Британија	1980–1998	-2.20	-853,156	-50.39
Норвешка	1980–1997	-8.04	-218,891	-47.49
Чешка Република	1993–1999	-3.10	-225,200	-41.32
Финска	1980–1998	-6.09	-206,646	-34.03
Холандија	1980–2000	-1.78	-136,459	-31.67
Австрија	1980–1999	-10.82	-446,209	-30.21
Швајцарија	1977–1997	-4.28	-118,800	-28.85
Шведска	1980–1998	-2.87	-142,533	-28.05
Данска	1980–1998	-2.16	-70,385	-25.52
Ирска	1980–1998	-1.86	-27,856	-24.47
Белгија	1980–1999	-2.42	-136,382	-22.10
Германија	1980–1999	-1.59	-174,967	-8.95
Унгарија	1990–1999	+0.04	+8,300	+5.02
Португалија	1980–2000	+0.29	+50,381	+17.01
Словачка	1994–2000	+0.82	+37,777	+29.63
Грција	1980–1998	+3.58	+375,000	+166.67
Шпанија	1980–2000	+2.22	+808,705	+250.73

Од податоците може да се заклучи дека најголем процент на намалување на бројот на членовите (разликата од иницијалната и крајната година може да се види во табела 3, претставена во прилогот на текстот) е забележан во Франција, а најголем процент на зголемување на бројот на членството е забележан во Шпанија.

9) М/Е ратио или М/Е индекс (пропорција) - М=вкупен број на партиски членови и Е=вкупен број на гласачи.

10) P.Mail and I. van Biezen (2001) "Party Membership in Twenty European Democracies: 1980-2000" Party Politics Vol 7 No1 SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi pp 5-21.

Доколку се анализира односот меѓу бројот на членови на политичка партија и вкупниот број на гласачи, односно процентот на членови од вкупниот број на гласачи, може да се заклучи дека иако во Австрија (заедно со Норвешка) е забележано најголемо опаѓање, гледано од иницијалната до крајната година, сепак, Австрија е земја во која има најголем број на партиски членови, а Полска е земја која има најмал број. Грција бележи најголемо зголемување, доколку се гледа ваквиот однос гласачи - членови.

Гледано од аспект на предметот на анализата, можат да се извлечат следниве сознанија:

- Во најголемиот број европски земји е забележан тренд на намалување на членството.
- Партиите веќе не гледаат толку многу на членството, како на една од можностите за пропагандно делување преку процесот на агитирање и благодарение на промената на политичката култура и најновите комуникациски технологии и техники за односи со јавноста, до израз доаѓаат посовремени модели на комуникација на политичката партија.
- Постепено се рedefинира концептот на силна партија, односно не е силна онаа со најмногу гласачи туку онаа која има моќ да освои што поголем број на гласови. Онаа што ќе успее да се промовира, да ја оствари својата програма (доколку е на власт) и да придобие извесен број на центри на моќ. Со ова, партијата може да биде немасовна (или кадровска, со речникот на Диверже), а да располага со квалитетен кадар и добро да е позиционирана на скалата на партии со добиен или потенцијален број на гласови.
- Партиите веќе ја губат улогата на најсилни политички организации и концептот на плуралната демократија, кој предвид ја има полицентричноста на моќта, ги опфаќа и синдикатите, здруженијата на граѓаните, религиозните заедници, стопанските комори, различните невладини организации и групи за притисок, а тие, пак, се јавуваат како паралелни артикулатори и модели за остварување на интересите.

ПРИЛОГ
Табела 3
Сумарни податоци по држава¹¹

држ./год	гласачи	вкупен број на членови	процент на членови од вкупен број на гласачи (М/Е)
Австрија			
1980	5,186,735	1,477,261	28.48
1990	5,628,099	1,334,554	23.71
1999	5,838,373	1,031,052	17.66
Белгија			
1980	6,878,141	617,186	8.97
1989	7,039,250	644,110	9.15
1999	7,343,464	480,804	6.55
Чешка Република			
1993	7,738,981	545,000	7.04
1999	8,116,836	319,800	3.94
Данска			
1980	3,776,333	275,767	7.30
1989	3,941,499	231,846	5.88
1998	3,993,099	205,382	5.14
Финска			
1980	3,858,533	607,261	15.74
1989	4,018,248	543,419	13.52
1998	4,152,430	400,615	9.65
Франција			
1978	34,394,378	1,737,347	5.05
1988	36,977,321	1,100,398	2.98
1999	39,215,743	615,219	1.57
Германија			
1980	(Западна) 43,231,741	1,955,140	4.52

11) Ibid

1989	(Западна) 48,099,251	1,873,053	3.89
1999	60,762,751	1,780,173	2.93
Грција			
1980	7,059,778	225,000	3.19
1990	8,050,658	510,000	6.33
1998	8,862,014	600,000	6.77
Холандија			
1990	7,824,118	165,300	2.11
1999	8,062,708	173,600	2.15
Ирска			
1980	2,275,450	113,856	5.00
1990	2,471,308	120,228	4.86
1998	2,741,262	86,000	3.14
Италија			
1980	42,181,664	4,073,927	9.66
1989	45,583,499	4,150,071	9.10
1998	48,744,846	1,974,040	4.05
Холандија			
1980	10,040,121	430,928	4.29
1989	11,112,189	354,915	3.19
2000	11,755,132	294,469	2.51
Норвешка			
1980	3,003,093	460,913	15.35
1990	3,190,311	418,953	13.13
1997	3,311,190	242,022	7.31
Полска			
2000	28,409,054	326,500	1.15
Португалија			
1980	6,925,243	296,123	4.28
1991	8,222,654	417,666	5.08
2000	8,673,822	346,504	3.99
Словачка			
1994	3,876,555	127,500	3.29

Улогата на партиското членство во внатрешните активности и во изборната кампања

2000	4,023,191	165,277	4.11
Шпанија			
1980	26,836,500	322,545	1.20
1990	29,603,700	611,998	2.07
2000	33,045,318	1,131,250	3.42
Шведска			
1980	6,040,461	508,121	8.41
1989	6,330,023	506,337	8.00
1998	6,601,766	365,588	5.54
Швајцарија			
1977	3,863,169	411,800	10.66
1991	4,510,784	360,000	7.98
1997	4,593,772	293,000	6.38
Велика Британија			
1980	41,095,490	1,693,156	4.12
1989	43,180,573	1,136,723	2.63
1998	43,818,324	840,000	1.92

Литература

- Franklin Mark N (1985), *The Decline of Class Voting in Britain: Changes in the Basis of Electoral Choice 1631-1983*, Clarendon.
- Katz. Richard S. and Peter Mair (eds) (1994). *How Parties Organise: Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies*, Sage. Publication
- Gabriel Almond and G. Bingham Powell Jr. (1987) *Comparativer Politics Today A World View*. Scott, Foresman and Company
- Duverger, Maurice (1954), *Political Parties*, Methuen and Company.
- P.Seyd and P.Whiteley (2004)*Party Politics* “British Party Members” Vol. 10 No. 4 Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi
- P.Mail and I. van Biezen (2001) “Party Membership in Twenty European Democracies: 1980-2000” *Party Politics* Vol 7 No1 SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi

НАЧЕЛО НА НЕДИСКРИМИНАЦИЈА - ЗАБРАНА НА ДИСКРИМИНАЦИЈАТА

Апстракт: Прашањето за дискриминацијата, поточно забраната на дискриминација, во сите нејзини видови и појавни облици и манифестации се наметнува, во поново време, со сета тежина, сериозност и актуелност, посебно во легислативата, медиумите, невладините организации и во јурисдикцијата.

Основните активности на Меѓународната организација на трудот (МОТ) се темелат на принципите на еднаквост, *недискриминација* и намалување на сиромаштијата.

Повеќето конвенции, декларации, резолуции, повелби, директиви и други меѓународни акти, донесени од МОТ, ООН, Европскиот парламент, Советот на Европа и законите на одделни земји на Европската унија одат во прилог на сериозниот пристап кон овој перманентно присутен и акутен проблем.

Во овој стручен труд авторот се потруди да даде скроман придонес и да ја анализира позитивната законска регулатива, поточно прашањата за: забрана на дискриминацијата, видовите во кои таа се манифестира, исклучоците од забраната на дискриминација, со посебен акцент на *психичкото вознемирување на работното место (мобинг)*, како и заштитата на правата во случај на дискриминација.

Abstract: The question of discrimination, that is to say the prohibition of discrimination in all its forms, types and expressions, with, has been inserted in recent times, with seriousness and actuality in legislation, media, NGOs and in jurisdiction.

The main activities of the International Labour Organization (ILO) are based on the principles of equality, *non discrimination* and reduction of poverty.

Most conventions, declarations, resolutions, charters, directives and other international acts, elaborated by ILO, UN, the European Parliament, Council of Europe as well as laws adopted by some countries of the European Union highly contribute to the seriousness of the approach towards the – by this time – present and sharp problem.

In this work the author is trying to give a modest contribution and to analyze the positive law regulation, that is questions related to: prohibition of discrimination, types and forms in which discrimination is expressed, exceptions

of prohibition of discrimination with a special accent to the *psychological molestation on the working place (mobbing)*, as well as protection of rights in case of discrimination.

Забрана на дискриминацијата според меѓународни документи и актите на МОТ

Основен принцип на МОТ е премисата: *краен и одржлив мир може да се постигне само ако е заснован врз принципите на социјална правда*. Тоа е основа на активностите на МОТ кои се темелат на принципите на еднаквост, *недискриминација* и намалување на сиромаштијата. Оваа забрана е утврдена и во мноштво меѓународни документи¹.

Конференциите за дискриминацијата се од највисоко значење за малцинствата, домородните народи и организациите кои работат со нив. Овие конвенции во основа се однесуваат на жените, малцинствата и до одреден степен на домородните народи. Заштитата на ранливите групи, како што се: децата, малцинствата, домородните народи и жените, претставуваат еден од основните столбови на МОТ уште од неговото основање. Две од конвенциите усвоени на првата конференција на МОТ, во 1919 година се однесуваат на жените: имено, ноќната работа на жените (Конвенција бр. 4) и заштитата на мајката (Конвенција бр. 5). МОТ одигра важна улога во подобрувањето на положбата на жените на работното место. Конвенциите бр. 100 и бр. 101 се однесуваат на половата дискриминација, додека Конвенцијата бр. 111 опфаќа и малцинства и други категории.

1) Европската конвенција за човекови права усвоена во рамките на Советот на Европа, која е ратификувана и од Република Македонија, потоа; Европската социјална повелба усвоена во рамките на Советот на Европа; повелбите на Европската унија за основните социјални права на работниците; директивите на Советот на ЕУ за еднакви примања за мажи и за жени; директивите на Советот на ЕУ за остварување на начелото на еднаквиот третман на мажи и жени во однос на можностите на вработувањето, професионалното оспособување и унапредување и на условите за работа; до конвенциите на МОТ, при што особено треба да се издвои Конвенцијата бр. 100 за еднакво вработување на жени и мажи за еднаков труд, 1951 и Конвенцијата бр. 111 за дискриминација при вработувањето и професиите, 1958.

Со Амстердамскиот договор, преземањето на мерки против половата дискриминација е во надлежност на ЕУ. Во него е нагласена неопходноста од целосна примена на принципот за полова еднаквост при изготвување на законските прописи на Унијата, како и за истражување на политиките за еднакви плати, можности и третман меѓу мажите и жените... Одделни истражувања покажуваат поголема веројатност за вработувања на мажи, отколку жени, а податоците говорат дека жените се помалку платени за 20% од мажите и дека држат повеќе работни места со скратено работно место. Повеќе за ова Бојчев, Д., *Европска унија*, Лексикон, Скопје, 2006.

Конвенцијата за еднаков систем на плаќање бр. 100 (1951) посебно се осврнува на проблемот со различниот систем на плаќање на работниците од машки и женски пол. Жените долго време биле помалку платени, за разлика од нивните колеги од машкиот пол. Конвенцијата на МОТ бр. 100 нуди начин за справување со ова прашање и е надополнета со Препораката бр.90.

Цели на Конвенцијата бр. 100 се примена на правилото „еднаков систем на плаќање за работа со еднаква тежина“; укинување на разликите во надоместокот што го примаат работниците од машки и женски пол.

Средства за остварување на оваа Конвенција се: колективните договори на национално ниво, на ниво на цела индустрија и на ниво на работодавач; државните закони и регулативи (на пример, одредување на најниската плата); механизми за одредување на плати, на пример табела за одредување на платите во јавниот сектор и комбинација на сите гореспоменати средства.

Иако Конвенцијата бр. 100 не се однесува само на расната или етничката дискриминација, таа е значајна затоа што малцинствата и домородните народи честопати се дискриминирани на работното место, поради разликите во полот, ентитетот, што влијае врз начинот на кој се платени.

Конвенцијата за укинување на дискриминацијата при вработувањето бр. 111 од 1958 година е главниот инструмент на МОТ, кој се користи за справување со дискриминацијата на малцинствата и домородните народи на работното место. Оваа Конвенција промовира политика на еднакви можности за сите (*види прилог бр. 1*).

Што се подразбира под поимот **дискриминација**? *Дискриминацијата е правење разлика, исклучување или преферирање, кое се врши според една или повеќе од следните основи на дискриминација: бојата на кожата, потеклото, политичката определба, расата, религијата, полот, социјалното потекло или на другите основи одредени со законот на државата, како на пример: возраста, статусот на граѓанинот, хендикепот и сексуалната определба, кои ја исклучуваат или намалуваат можноста за еднакво третирање при вработување.*

Исклучоци од забраната за дискриминација се правење разлика, исклучување или преферирање (давање предност во однос на определена работа) врз основа на специфичните одговорности на одредено работно место. На пример, флуентноста во јазикот е потребна ако работното место вклучува комуникација со јавноста; поседување на одредено ниво на визуелни способности за пилотите; членство во одредена религиозна група ако работното место вклучува извршување на одредени религиозни должности (свештеник).

Посебни мерки за луѓето кои имаат потреба од посебна заштита или помош поради причини, како возраст, хендикеп, одговорности во семејството, пол, социјален и културен статус. Посебни мерки можат да се применат за да се одобрат активностите на одредени програми, на пример вработување на малцинствата во јавниот сектор.

Активностите на владата се насочени во правец на овозможување еднаков пристап при вработување; еднаков пристап до професионалната обука; еднакви можности за надградување и други подобности. Потребно е Владата тоа да го обезбеди преку усвојување на закони и подготвување на образовни програми за еднакви можности; усвојување на државна политика за еднакви можности; целосна соработка со здруженијата на работниците и работодавачите; по можност создавање на државна агенција за промовирање на еднаквите можности и укинување на застарените закони и регулативи.

Конвенцијата за укинување на дискриминацијата при вработувањето бр. 111 вклучува и опција со којашто земјите-членки можат да додадат дополнителни (покрај наведените седум основи на дискриминација) основи на дискриминација.

При прегледување на примената на Конвенцијата се утврди дека половата дискриминација при вработувањето е најчестиот проблем. Надзорните тела на МОТ го испитаа овој проблем во скоро сите држави што ја ратификуваа ова конвенција.²

Од изнесеното може да се заклучи дека активностите на МОТ во елиминацијата на дискриминацијата воопшто, и посебно при вработувањето, се одвиваат во две насоки и тоа: *оневоможување на нееднаквост и овозможување на еднакви шанси при вработување.*

За елиминирање на дискриминацијата и за овозможување на еднакви шанси при вработувањето, значајна е и Конвенцијата бр. 156 од 1981

2) Со цел да се даде значење на обемот и сложеноста на овој проблем, ќе наведеме неколку примери посочени од Одборот на експерти за примена на конвенциите и препораките. Имено, во однос на злоупотребата на човековите права на жените посебно од областа на образованието и вработувањето се наведува Авганистан (пред падот под режимот на Талибанците во 2001 год.) како и Република Финска особено во однос на полова нееднаквост при вработувањето, односите на работното место и системот на плаќање. Понатаму, Одборот ги посочува Австралија и Нов Зеланд, како земји кои вршат етничка и полова дискриминација спрема домородните населенија т.е. Аборицините, Торе Стреит Ајлендер, Маори популацијата и жените-мигрантки. Следствено на тоа, покрај горнаведените земји, Одборот не изостава а да не ги спомене и земјите како Ангола, Куба, Чешка, Иран, Пакистан, Индија, Перу, Романи, Бугарија и слично, кои во иста или поголема мера ги прекршуваат меѓународните конвенции и препораки во однос на половата, расната, етничката, политичка и другите видови на дискриминација.

година (која е ратификувана) и Препораката бр. 165 за работниците со семејни обврски. И Конвенцијата и Препораката предвидуваат дека семејните обврски не смеат да бидат причина за престанок на работните односи. Целта на овие акти е и воспоставување на подеднакви шанси за вработување на работниците кои имаат обврски спрема своите деца или спрема други членови на потесното семејството, без разлика на половата припадност.

Прашањето за дискриминацијата и нејзиното елиминирање е предмет на уредување и на повеќе други меѓународни акти. Во *Општата декларација за правата на човекот* е утврдено дека секој може да ги користи правата што се утврдени во неа, без разлика на расна, полова и верска припадност, на политичка и друга определба, на националното и социјалното потекло (член 2). Во однос на дискриминацијата заснована на расна припадност, важно е да се одбележи Декларацијата на ООН за елиминирање на сите облици на расна дискриминација, од 1963 година, врз основа на која ООН во 1965 година ја усвои Меѓународната конвенција за елиминирање на сите облици на расна дискриминација.

Дискриминацијата беше предмет на интерес и на УНЕСКО, (Организација на обединетите нации за наука, култура и образование) и тоа посебно во областа на образованието. Во 1960 година, Генералната конференција на оваа Организација усвои Конвенција и Препорака кои се однесуваа на борбата против дискриминацијата во областа на образованието.³

3) За елиминација на дискриминацијата во областа на вработувањето, види Гзиме Старова, Меѓународно трудово право и законодавство, Независни изданија НИП ГУРГА – Скопје, 1999, стр.157-159.

За овој наслов е користен MOT - Прирачник за малцинства и домородни народи од CHAN-DRA ROY (Чандра Рој) и MIKE KAYE (Мајк Кеј), 2002, Minority Rights Group International and Anti-Slavery International 2002.

Забрана на дискриминација според законските решенија во Република Македонија

Во Законот за работните односи на Република Македонија од 2005 година се вградени шест члена кои се однесуваат на „забраната на дискриминацијата“, што значи и усогласување на тоа прашање со конвенциите на МОТ.

Така, во членот 6, насловен како „Забрана на дискриминација“ е утврдено дека:

„Работодавачот не смее *барателот на вработување* (во натамошниот текст: кандидат за вработување) или *работникот* да го става во нееднаква положба заради: расата, бојата на кожата, полот, возраста, здравствената состојба, односно инвалидност, религиозното, политичкото или друго убедување, членувањето во синдикатите, националното или социјалното потекло, статусот на семејството, имотната состојба, половата насоченост или заради други лични околности.

На жените и на мажите мораат да им бидат обезбедени еднакви можности и еднаков третман при вработувањето, напредувањето во работата, оспособувањето, образованието, преквалификацијата, платите, наградувањето, отсутството од работа, условите за работа, работното време и откажувањето на договорот за вработување“.

Ако се споредат седумте основи на дискриминација содржани во дефиницијата во Конвенцијата за укинување на дискриминацијата при вработувањето бр. 111, а тоа се: *бојата на кожата, потеклото, политичката определба, расата, религијата, полот, социјалното потекло, како и другите основи одредени со законот на државата, како на пример: возраста, сексуалната определба*, може лесно да се воочи дека сите основи на дискриминација (и повеќе) се вградени и во цитираниот член од Законот, а во ставот два се потенцирани еднаквите можности и еднаков третман на мажите и жените.

Понатаму, Законот за работните односи, во членот 7 зборува за „директна и индиректна дискриминација“, дека забраната на директна или индиректна дискриминација во случаите од членот 6 на овој Закон се однесува на *дискриминација на кандидатот* за вработување и на *работникот*.

Директна дискриминација, во смисла на ставот 1 од овој член, е секое постапување условувано со некои од основите од членот 6 на овој Закон (расата, бојата на кожата, полот, возраста, здравствената состојба, односно инвалидност, религиозното, политичко или друго убедување, членување во синдикатите, националното или социјалното потекло, статус

на семејството, имотната состојба, половата насоченост или заради други лични околности) со што лицето било ставено, се става, или би можело да биде ставено во понеповолна положба од други лица во споредбени случаи.

Индириктна дискриминација, во смисла на овој Закон, постои кога определена навидум *неутрална одредба*, критериум или пракса, го става или би го ставила во понеповолна положба во однос на другите лица, кандидатот за вработување или работникот поради определено својство, статус, определување или уверување од членот 6 на овој закон.

Дискриминацијата, во смисла на членот 6 од овој Закон, е забранета во однос на:

1. условите за вработување, вклучувајќи ги и критериумите и условите за избор на кандидати за вршење на определена работа, во која било гранка на дејности и на сите нивоа на професионална хиерархија;
2. напредувањето во работата;
3. пристапот до сите видови и степени на стручно оспособување, преквалификација и доквалификација;
4. условите за работење и работа и сите права од работен однос и во врска со работниот однос, вклучувајќи и еднаквост на плати;
5. откажувањето на договорот за работа и
6. правата на членовите и дејствувањето во здруженијата на работниците и работодавачите или во која било друга професионална организација, вклучувајќи ги и повластиците што произлегуваат од тоа членство.
7. Одредбите на колективните договори и договорите за вработување со кои се утврдува дискриминација на некој од основите од членот 6 на овој закон се ништовни.

Постојат и *исклучоци од забраната за дискриминација*.

Не се смета за дискриминација правење разлика, исклучување или давање предност во однос на определена работа, кога природата на работата е таква или работата се врши во такви услови што карактеристиките поврзани со некои од случаите од членот 6 на овој Закон претставуваат вистински и одлучувачки услов за вршење на работата, под услов целта што треба да се постигне да е оправдана и условот да е одмерен.⁴

4) *Исклучоци од забраната за дискриминација* се правење разлика, исклучување или преферирање (давање предност во однос на определена работа) врз основа на специфичните одговорности на одредено работно место. Да го повториме примерот, флуентност во јазикот е потребна ако работното место вклучува комуникација со јавноста; поседување на одредено ниво на визуелни способности за пилотите; членство во одредена религиозна група ако работното место вклучува извршување на одредени религиозни должности (свештеник).

Сите мерки предвидени со овој Закон или друг закон и одредбите на овој или на другите закони, колективните договори и договорите за работа кои се однесуваат на посебната заштита и помош на определена категорија на работници, а посебно на оние за заштита на инвалидите, постарите работници, бремените жени и жените кои користат некое од правата од заштита на мајчинството, како и одредбите кои се однесуваат на посебните права на родителите, посвоителите и штитениците не се сметаат за дискриминација ниту смеат да бидат основа за дискриминација (член 8 од ЗРО).⁵

Според Законот за работните односи (член 9) *забрането е вознемирување и полово вознемирување* и истото претставува дискриминација во смисла на регулативата од членот 6 од Законот. Во ставот три од истиот член е дефинирано *вознемирувањето* како „секое несакано однесување предизвикано од некои од случаите во членот 6, што има за цел или претставува повреда на *достоинството* на кандидатот за вработување или на работникот, а кое предизвикува страв или создава непријателско, понижувачко или навредливо однесување.

Половото вознемирување, во смисла на Законот за работните односи (член 9, став 4) е секое вербално, невербално или физичко однесување од полов карактер, кое има за цел или претставува повреда на достоинството на кандидатот за вработување или на работникот, а предизвикува страв или создава непријателско, понижувачко или навредливо однесување.

Со најновите дополнувања на Законот за работните односи („Службен весник на Република Македонија“ бр. 62/2005, 106/2008 и 161/2008 година), кои се објавени во „Службен весник на РМ“ бр.114 од 2009 година, усвоено е следново дополнување на Законот за работните односи и тоа: вграден е нов член 9-а со кој се регулира материјата за „*Психичко вознемирување на работното место (мобинг)*“.

5) Посебната заштита и помош на определена категорија на работници, според Законот за работните односи е предвидено за: жените – работнички дека не смеат да вршат подземни работи (член 160 од ЗРО); за време на бременост и уште една година по породувањето работничката не смее да врши работи, ако тие со зголемена опасност влијаат на нејзиното здравје или здравјето на детето (член 161 од ЗРО); заштита за време на бременост и родителство во врска со нокната и прекувремената работа, дека работничката за време на бременост и со дете до едногодишна возраст не смее да врши прекувремена работа или да работи ноќе, и друга заштита (член 164 од ЗРО).

Види: посебно заштита на инвалидите (член 177, 178 и 137 од ЗРО; Посебна заштита на постарите (повозрасните) работници (член 179, 180 и член 137 од ЗРО).

Според овој член „забранет е секаков вид психичко вознемирување на работното место (мобинг)“.

Според ставот 2 на истиот член, „психичко вознемирување на работното место (мобинг) претставува дискриминација во смисла на членот 6 од овој Закон“.

Законот, во членот 9-а, став 3 го дефинира психичкото вознемирување на работното место (мобинг), кое во смисла на овој Закон „е секое негативно однесување од поединец или група кое често се повторува (најмалку во период од шест месеци), а претставува повреда на достоинството, интегритетот, угледот и честа на вработените лица⁶ и предизвикува страв или создава непријателско, понижувачко или навредливо однесување, чија крајна цел може да биде престанок на работниот однос или напуштање на работното место“.

Понатаму, во ставот 4 стои: „извршител на психичкото вознемирување на работното место (мобинг) може да биде едно или повеќе лица со негативно однесување во смисла на ставот 3 од овој член, без оглед на нивното својство (работодавач како физичко лице, одговорно лице или работник)“.⁷

6) Интегритет значи неповредена состојба, потполност, целокупност, чистота на душата, чесност, невиност.

7) Според воведот подготвен од предлагачот (пратеникот Лилјана Поповска), дефиницијата за психичкото вознемирување е меѓународно прифатена дефиниција од германскиот психолог Хајнц Лејман. Целта на ваквото непријателско, понижувачко или навредливо однесување е да се деградираат работните услови на работникот, што е директен напад и нанесување штета на човековите права, достоинство, угледот и честа, а сè со цел да се компромитира професионалната иднина на жртвата. Зборот мобинг доаѓа од англискиот збор „то моб“ и значи да се нападне во група. Терминот „мобинг“ се употребува за психолошко злоупотреба, психолошко малтретирање, психолошки терор и сл. Во 2001 година Европскиот парламент ја усвоил Резолуцијата 2339 за злоупотреба на работното место, со која ги повикува социјалните партнери од државите членки да развијат стратегија за сопствен пристап кон ова прашање. Согласно со препораките, Европската синдикална конференција, од една страна, и здруженијата на работодавачите (УНИЦЕ, УЕАПМЕ, ЦЕЕП), од друга страна, во 2006 година потпишале рамковен договор за борба против злоупотребата и насилството на работното место. Шведска е првата држава која има усвоено Закон за забрана на психичко вознемирување на работното место во 1993 година. Франција и повеќе други земји имаат одредби во Законите за работните односи со кои се санкционира ваквото однесување со право на надомест.

Види повеќе: Предлог на Закон за изменување и дополнување на Законот за работните односи, вовед, Предлог на Закон и образложение, од пратеникот Лилјана Поповска, Скопје, јули 2009 година.

Во случај на спор, ако кандидатот за вработување, односно работникот изнесе факти дека работодавачот постапил спротивно на членовите 6 и 9 од Законот за работните односи, *товарот на докажување е на страна на работодавачот* дека немало каква била дискриминација, односно дека постапил во согласност со членовите 6 и 9 од Законот за работните односи, освен ако докаже дека различниот третман е направен поради исклучоците од членот 8 на Законот за работните односи (член 11, од ЗРО).

Во случај на спор, кога е постапено спротивно на членот 9-а од Законот за работните односи, *товарот на докажувањето паѓа на поединец или група против кои е поведен спорот (а не на страна на работодавачот)* за вршење на психичко вознемирување (мобинг) на работното место, освен ако докажат дека различниот третман е направен поради исклучоците од членот 8 на Законот за работните односи (член 11, став 2 од ЗРО).

Законот за работните односи со дополнувањата на членот 11 со нов став 3 предвидува дека вработеното лице кое барало правна заштита од психичко вознемирување на работното место, како и сведочење во текот на постапката не смее да трпи последици, односно „не може на посреден или непосреден начин да му се влошат условите за работа, односно не може да биде ставен во неповолна положба, посебно со намалување на заработувачката, преместување на друго работно место или спречување на напредување или стручно совршување“. Ако тоа се случи работникот ќе може да бара правна (судска заштита).

Во случаите на дискриминација, кандидатот за вработување или работникот има право да бара надомест на штета согласно со Законот за облигационите односи (член 10 од ЗРО), а според Општиот колективен договор на стопанството на Република Македонија (член 4) „во случај на дискриминација, работникот има право да бара надомест на штета во висина од пет месечни просечни плати“.

ЗАКЛУЧОК

Во поглед на утврдените права во Република Македонија сè уште немаме изградена судска пракса на која би се повикале, иако вознемирувањето, половото вознемирување и психичкото вознемирување на работното место не значат дека не е масовна појава. Поради егзистенционалниот страв од губење на работното место, вработените лица ретко се одлучуваат да поведат постапка за правна заштита.

ПРИЛОГ БР. 1

Конвенција бр. 111 – За дискриминација во однос на вработувањето и занимањето

Општото собрание на МОТ, што во Женева го свикал Административниот совет, состанувајќи се на својата 42. седница на 4 јуни 1958 година и одлучувајќи да прифати одредени предлози во врска со дискриминацијата во областа на трудот и во поглед на занимањата, а што е четврта точка на дневниот ред на седницата и одлучувајќи на овие предлози да им даде облик на меѓународна конвенција; земајќи предвид дека Филадельфиската декларација потврдува дека сите човечки суштества, без оглед на раса, вероисповед или пол, имаат право на материјална благосостојба и духовен развој во услови на слобода и достоинство, економска сигурност и еднакви можности и земајќи предвид дека дискриминацијата претставува кршење на правата наведени во општата декларација за човековите права; ја усвои на 25 јуни 1958 година следната конвенција под назив Конвенција за дискриминација (на вработените и занимањето) од 1958:

Член 1

Во смисла на оваа Конвенција „дискриминацијата” опфаќа секое правење на разлика, исклучување или давање предност врз основа на раса, боја на кожа, пол, вера, политичко уверување, национално или социјално потекло, кое има за последица укинување или нарушување на еднаквите можности или третман при вработувањето или занимањето; секое друго правење разлика, исклучување или давање предност кое има за последица укинување или нарушување на еднаквите можности или третман при вработувањето и занимањето кое ќе го утврди заинтересираната членка по советувањето со репрезентативната организација на работодавачите и работниците, доколку постојат, и други соодветни тела.

Не се смета за дискриминација правење разлика, исклучување или давање предност во однос на определена работа темелно во условите кои му се иманентни.

Во смисла на оваа Конвенција, изразите „вработување” и „занимање” вклучуваат пристап кон стручно оспособување, пристап на вработување и одделни занимања, како и условите за вработување и работа.

Член 2

Секоја членка за која оваа Конвенција е во сила се обврзува со помош на методите на примерени национални услови и пракса да утврди и спроведе национална политика, насочена кон промоција на еднаквите можности и третман во однос на вработувањето и занимањето, во правец на отстранување на секоја дискриминација во таа смисла.

Член 3

Секоја членка за која оваа Конвенција е во сила се обврзува со помош на методите на примерени национални услови и пракса – да настојува да воспостави соработка помеѓу организацијата на работодавачите и вработените и другите соодветни тела во рамките на промовирањето на прифаќање и спроведување на таа политика; да донесува такви закони и да промовира такви образовни програми кои имаат за цел да се осигура прифаќањето и спроведувањето на таа политика; да ги укине сите законски одредби и измени секое административно упатство или пракса која не е во согласност со таа политика; да спроведува политика на вработување под директен надзор на националните власти; да осигура спроведување на политика во делувањето на службите за професионална ориентација, стручно оспособување и вработување под управа на националните власти, да ги назначи во своите годишни извештаи за примена на оваа Конвенција активностите кои се преземени во спроведувањето на оваа политика, како и резултатите постигнати со тие активности.

Член 4

Сите мерки кои ја погодуваат личноста за која оправдано се сомнева или утврди дека се занимава со активности со кои се *загрозува сигурноста на државата* нема да се смета за дискриминација, под услов дека таа личност има право на жалба до надлежниот орган воспоставен во согласност со националната практика.

Член 5

Не се сметаат за дискриминација посебните мерки за заштита или помош предвидени со други конвенции или препораки, што ги усвоило Меѓународното собрание на трудот.

Секоја членка може по советувањето со репрезентативната организација на работодавачите и работниците, доколку постојат, да утврди дека не се сметаат за дискриминација другите посебни мерки наменети за задоволување на посебните потреби на лица за кои општо е признаено дека поради својот пол, годините на живот, инвалидност,

семејни одговорности, односно општествена или културна положба им треба посебна заштита и помош.

Член 6

Секоја членка која ја ратификува оваа Конвенција се обврзува дека ќе ја применува надвор од матичната територија, во согласност со одредбите на Статутот на МОТ.

Член 7

Формалните ратификации на ова Конвенција се доставуваат до генералниот директор на МОТ заради регистрација.

Член 8

Оваа Конвенција ги обврзува само оние членки на МОТ чии ратификации се регистрирани кај генералниот директор.

Таа влегува во сила дванаесет месеци од датумот кога кај генералниот директор се регистрирани ратификации на две членки.

Потоа, ова Конвенција влегува во сила во однос на секоја членка дванаесет месеци по датумот на регистрацијата на нејзината ратификација.

Член 9

Членка која ја ратификувала оваа Конвенција може да ја откаже по истек на рок од десет години од датумот кога Конвенцијата влегла во сила, со акт кој се доставува до генералниот директор на МОТ поради регистрација. Отказот почнува да делува една година по датумот кога е регистриран.

Секоја членка која ја ратификувала оваа Конвенција и која во рок од една година по истекот на времето од десет години од претходниот став не ја откаже Конвенцијата, според одредбите на овој член ќе биде обврзана за уште еден период од десет години, а потоа може да ја откаже Конвенцијата по истекот на секој нов период од десет години според условите предвидени во овој член.

Член 10

Генералниот директор на МОТ ја нотифицира на сите членови на МОТ регистрацијата на сите ратификации и отказите што му ги доставиле членките на Организацијата.

Нотифицирајќи ја на членките на Организацијата регистрацијата на другите доставени ратификации која е потребна оваа Конвенција да влезе во сила, генералниот директор ќе ги предупреди членовите на Организацијата на датумот кога Конвенцијата влегува во сила.

Член 11

Генералниот директор на МОТ му ги доставува на главниот повереник на Обединетите нации заради регистрација во согласност со членот 102 од Повелбата на Обединетите нации потполните податоци за сите ратификации и изјавите за отказ што ги регистрирал во согласност со одредбите на претходниот член.

Член 12

Кога ќе смета за потребно, Управниот одбор на МОТ ќе му поднесе на Општото собрание извештај за примената на ова Конвенција и ќе ја разгледа потребата за внесување на прашањата за нејзина потполна или делумна ревизија на дневен ред на Собранието.

Член 13

Ако Собранието усвои нова конвенција со која оваа Конвенција ќе биде ревидирана во целост или делумно, тогаш, доколку со новата конвенција не се утврди поинаку:

- ратификацијата на новата ревидирана конвенција од страна на членките ипсо јуре значи откажување на ова Конвенција без оглед на одредбите од членот 9, ако и кога новата ревидирана конвенција влезе во сила;
- од датумот кога новата ревидирана конвенција влезе во сила, оваа Конвенција престанува да биде отворена за ратификација на членките.

Оваа Конвенција во секој случај останува во сила во сегашниот облик и содржина за оние членки кои ја ратификувале, а кои не ја ратификувале ревидираната конвенција.

Член 14

Англискиот и францускиот текст на оваа Конвенција еднакво се веродостојни.

УЛОГАТА НА ЈАВНИОТ ОБВИНИТЕЛ ВО НОВИОТ НАЦРТ НА ЗАКОНОТ ЗА КРИВИЧНАТА ПОСТАПКА

Апстракт: Со донесувањето на Стратегијата за реформа на казненото право од страна на Владата на Р. Македонија во 2007 година, постигната е суштинска измена на нашата казнена постапка. Основата на оваа реформа е постигнување на компатибилноста помеѓу македонското казнено право и европското казнено право. Основни цели на оваа реформа се: обезбедување на активна и раководна улога на јавното обвинителство во текот на претходната постапка, со ефикасна контрола врз полицијата, укинување на судската истрага, воведување на институтот за признавање на вина, имплементација на препораките на Европската унија и Советот на Европа и др. Посебен осврт во овој труд ќе се даде на новата улога на јавниот обвинител.

Клучни зборови: *јавен обвинител, казнена постапка, полиција, истрага.*

THE POSITION OF THE PUBLIC PROSECUTOR IN THE DRAFT OF THE CRIMINAL PROCEDURE LAW

Abstract: The Government of Republic of Macedonia in 2007 made an essential alteration of our criminal act with the promulgation of the Strategy of reform in the criminal law. The basic of this reform is the accomplishment of the compatibility between the Macedonian criminal law and the European criminal law. The basic goals of the Reform are: active and leading role of the Public prosecutor in the previous procedure with an effective control on the police department, abolishing the court investigation, introducing the concept of “guilt confessing”, implementing the EU Recommendation and the recommendations from Council of Europe and etc. Special emphasis will be given to the new role of the Public Prosecutor.

Key words: *Public Prosecutor, criminal procedure, police, investigation.*

УЛОГАТА НА ЈАВНИОТ ОБВИНИТЕЛ ВО НОВИОТ НАЦРТ НА ЗАКОНОТ ЗА КРИВИЧНАТА ПОСТАПКА

Пред Република Македонија, како држава кандидат за членство во Европската унија, како една од обврските се постави компатибилноста на домашното право со европското, а во тој контекст и на казненото.

Ова усогласување на нашето казнено право во основа се одвиваше во две насоки: од една страна, создавање на легислативна основа за поуспешно спротивставување на криминалитетот, особено на организираниот, финансискиот и корупцијата, а од друга, усогласување со меѓународните стандарди во однос на основните човекови права и слободи.

Во оваа насока, во 2007 година, од страна на Владата на Р. Македонија беше донесена Стратегијата за реформа на казненото право. Во рамките на истата се постави потребата од суштинска измена на нашата казнена постапка обременета со судскиот патернализам.

Во оваа насока беа поставени основните фундаменти на овој сегмент од казнената реформа кои се состоеја во: разделување на основните функции во казнената постапка (обвинување, одбрана и пресудување) со јакнење на функцијата на пресудување од страна на независен и непристрасен суд и отстранување на сите дисфункционални елементи во организацијата и дејствувањето на јавното обвинителство, полицијата и судот.

Одредниците на реформата на казненото процесно право беа:

- напуштање на судскиот патернализам со префрлање на товарот на докажување врз странките;
- обезбедување на активна и раководна улога на јавното обвинителство во текот на претходната постапка, со ефикасна контрола врз полицијата (поефикасно јавно обвинителство);
- укинување на судската истрага и преземање на водење на претходната постапка од страна на јавното обвинителство;
- проширување на примената на начелото на опортунитет при кривичното гонење;
- афирмирање на вонсудското спогодување,
- воведување на институтот за признавање на вина, со што би дошло до поефективна и поефикасна казнена постапка;
- определување на рокови за постапување на судот, државните органи, и пропишување на мерки против злоупотреба на процесните овластувања на странките;
- рационализација на системот на правни лекови;
- имплементација на препораките на Европската унија и Советот на Европа.

Основна одлика на реформата на казнената постапка е целосното напуштање на судскиот патернализам, кој се засноваше на традиционалното размислување дека судот треба да ја утврди материјалната вистина и при тоа ќе води сметка истовремено и за интересот на државата за гонење на криминалитетот и за слободите и правата на обвинетиот.

Постапката сега станува странечка, со нагласена улога на процесната правичност и начелото на контрадикторност на главната расправа. На овој начин, во суштина се менува и инквизиторната постапка дизајнирана како службена истрага. Оваа постапка беше долга и неефикасна. Ваквата службена истрага подразбира состојба каде на јавниот обвинител судот му ги обезбедува доказите, за да може тој да одлучи кого ќе го обвини и за кое кривично дело по завршувањето на истрагата. Ваквото решение создаваше реална можност за еден незаинтересиран јавен обвинител. Истовремено, постои практично согледување дека, истражниот судија е обичен регистратор на настанот, без каква било можност вистински да истражува. Тој не е оперативен орган, ниту пак може ефикасно да реагира при проверка на одбрана или обезбедување на дополнителни докази, а опасноста од нивно ненавремено обезбедување крие можност за нивни исчезнување или пак „приспособување“. Ваквата состојба несомнено влијае врз утврдувањето на вистината и обезбедувањето на правно-релевантни докази во прилог на основаноста на сомнението за сторено кривично дело. Во практиката, главно истражниот судија ги прибира доказите, што ги бара јавниот обвинител во поднесеното барање, а од друга страна тој како овластен тужител многу малку активно учествува во истрагата. Не се ретки случаите, во практиката истрагата да ја заврши истражниот судија, а јавниот обвинител, бидејќи не учествувал во истрагата, да поднесе барање за дополнување на истрагата, па така доаѓа до одолговлекување на истрагата, којашто не само што не е ефикасна, таа е и неефективна.

Покрај ваква неефикасна и долга постапка, со ваквото законско решение, според наше мислење се изгубија вистинските критериуми за оценка на совесно, одговорно и стручно постапување во борбата против криминалитетот, кај сите службени лица во чија надлежност е неговото откривање, гонење и пресудување (секогаш пропустите се бараат кај другиот).

Улогата на судот, според новопредложениот текст, во претходната постапка е негово сведување на контролор на законитоста и гарант за слободите и правата, наместо активен истражувач (судија на претходната постапка). Тој ќе одлучува за притворот за примената на посебните истражни мерки, претресите, да спроведува доказно рочиште итн.

Меѓутоа, напуштањето на судската истрага никако не значи нејзина замена со обвинителна истрага.

Јавниот обвинител не би го правел истото што досега го правеше истражниот судија. Полициската и обвинителната истрага во новиот систем се спојуваат, а практично судската истрага се прескокнува и не се заменува со нова формална обвинителна истрага. Ова значи дека остануваат полициските извиди – дејствија преземени со цел за откривање и проверка на првичните проверки на доказите.

Откако случајот ќе му се предаде на јавниот обвинител, наместо тој да прави површни проверки преку „поднесени барања за собирање на потребни известувања” (кои понекогаш траат недопуштено долго, па јавниот обвинител пишува ургенции до повисоките раководни структури во МВР или правни лица од кои се бараат истите) или ќе поднесе барање за спроведување на истрага, сега сам јавниот обвинител ќе ги собира потребните информации и докази и ќе одлучи дали ќе поднесе обвинителен акт. Во ова смисла се укинува формалната судска истрага, а не се воведува нова обвинителна истрага.

Во фазата на откривање и пријавување, јавниот обвинител добива нова поактивна и раководна улога.

Пропишана е должноста на полицијата за задолжително, по правило, писмено известување на јавниот обвинител кога постојат основи на сомнение за сторено кривично дело. Ако се работи за кривично дело за кое е пропишана казна затвор од најмалку 4 години или постојат причини за итност, известувањето може да е усно, на кое без одлагање следи писмено известување.

Јавниот обвинител во оваа фаза може да издава наредби (не да поднесува барања) на полицијата, кои се однесуваат на преземање на дејствија пред поднесувањето на кривичната пријава или по приемот на пријавата, заради дополнителни проверки на основите за сомнение. Пропишани се рокови во кои полицијата е должна да постапи по ваквите наредби, со можност за неажурното постапување да се известува министерот за внатрешни работи.

Во оваа фаза, една од суштествените новини е укинувањето на супсидиерната тужба. За ова прашање, навистина, се водеше една конструктивна расправа. Преовладува мислењето дека во практиката истата се злоупотребува од страна на оштетените, а бројот на успешно завршени постапки по поднесена супсидиерна тужба е незначителен.

Меѓутоа, како коректив и контрола на одлуките на јавниот обвинител за отфрлање на кривичната пријава се пропиша можност за поднесување на приговор од страна на оштетениот до вишиот јавен обвинител. Тој

со своја одлука, која мора да биде донесена во рок од 30 дена, може да го потврди првостепеното решение или да го укине и да му наложи на основниот обвинител да спроведе истрага.

Исто така, во насока на зголемувањето на ефикасноста на постапката, пропишан е рок од три месеци во кој јавниот обвинител е должен да одлучи по кривичната пријава, во спротивно за причините е должен да го извести вишиот обвинител.

Истражната постапка сега ќе се деформализира и доказите не се изведуваат, туку само се собираат, за да се изведат на главната расправа, освен во посебно таксативно наведени случаи кога се организира од страна на судијата за претходна постапка, по предлог на странките, доказно рочиште (кога се очекува дека сведокот не може да дојде на главната расправа).

Истражната постапка се поведува спрема определено лице, кога постои основано сомнение дека е сторено кривично дело за кое се гони по службена должност. Неа ја спроведува јавниот обвинител.

Во текот на истрагата ќе се соберат докази и податоци коишто му се потребни на јавниот обвинител за да може да одлучи дали ќе поднесе обвинение или ќе се откаже од гонење. Во истрагата ќе се изведат докази за кои постои опасност дека нема да можат да се изведат на главната расправа или нивното изведување е сврзано со тешкотии (доказно рочиште).

Истрагата започнува со донесување на наредба во која се содржани лични податоци, правна квалификација и наведување на истражните дејствија што треба да се преземат.

Истражни дејствија што можат да се преземат во текот на истрагата се: претрес, привремено обезбедување и одземање на предмети или имот, прибирање на изјави од обвинетиот, прибирање на изјави од сведоци, определување на вештачење, увид и реконструкција и посебни истражни мерки.

Јавниот обвинител е должен на погоден начин да ги известува бранителот, оштетениот или осомничениот за времето и местото на извршувањето на истражните дејствија, освен ако постои опасност од одлагање.

Во Законот се определени и рокови за завршување на истрагата. Таа треба да заврши во рок од 6 месеци. Овој рок може да биде продолжен уште за 6 месеци, од страна на вишиот обвинител, или за уште 3 месеци, со одлука на јавниот обвинител на Македонија. За дела од областа на организираниот криминалитет продолжувањето од јавниот обвинител на Македонија може да биде за уште 6 месеци.

Постои обврска за известување на осомничениот и бранителот за завршување на истрагата. Ако тоа не го сторил пред тоа, пред завршувањето на истрагата, јавниот обвинител мора да го сослуша осомничениот. Ова известување содржи опис на делото, правната квалификација, со назначување дека сите списи се во архивот на јавното обвинителство и дека имаат право да ги прегледаат и состават нивен препис. Исто така, постои поука дека осомничениот може да поднесе исправи или други докази од дејствијата на одбраната или да бара од јавниот обвинител да собере определени докази. Јавниот обвинител е должен да го запознае осомничениот со прибраните докази во истрагата, како и да му ги открие доказите што би можеле да бидат од негова полза.

По завршувањето на истрагата, постои рок од 15 дена за поднесување на обвинение, кој за дела од областа на организираниот криминалитет може да биде продолжен до 30 дена.

Истрагата може да биде прекината или запрена. Во основа овде нема суштествени измени. Единствено, пропишана можност е „судијата за претходна постапка постапувајќи по предлогот за определување на мерката притвор, ако утврди дека не постои основано сомнение дека е сторено кривично дело, да побара советот (кој одлучува надвор од главниот расправа) да ја запре постапката” (чл. 314 од Нацртот).

Ваквото решение, според наше длабоко убедување е во спротивност со новиот концепт на законот, за странечка постапка и пренесување на товарот на докажување на тужителот. Решението може да биде единствено во насока на неприфаќање на предлогот за притвор, а никако по службена должност од страна на судот, испитување на основаноста на сомнението, кое од сосема разбирливи причини, според новиот концепт е во исклучителна надлежност на јавниот обвинител.

Главната идеја е формирањето на правосудната полиција. Основна цел е отргнување на полицијата од политички влијанија од почетокот на кривичната постапка и нејзино ставање во функција на обезбедување и собирање на доказниот материјал. Раководителите и деловите од МВР кои работат на откривање и пријавување (криминалистичката полиција, крим-техниката), како и финансиската полиција и делот од царинската управа (под надлежност на Министерството за финансии) се под непосредно раководство на јавниот обвинител.

Сега јавниот обвинител непосредно во својот тим ќе има и криминалистички инспектори, во новоформираните истражни центри, кои ќе бидат составени од припадници на оваа правосудна полиција. Вработените ќе се избираат на интересен оглас од страна на јавниот обвинител од вработените во правосудната полиција. Истите ќе бидат

под функционална подреденост на јавниот обвинител. Тие се должни да работат под негова контрола и надзор, да ги извршуваат наредбите на јавниот обвинител и да работат согласно со неговите насоки и упатства. Доколку јавниот обвинител не е задоволен од нивната работа, може да иницира поведување на дисциплинска постапка пред соодветниот орган каде што се вработени овие лица. Во насока на обезбедување на вистинска функционална надреденост на јавниот обвинител, пропишана е можност, доколку не е спроведена дисциплинска постапка или јавниот обвинител е незадоволен од одлуката, преку јавниот обвинител на Р. Македонија да се обрати до Владата.

Овие истражни центри ќе се формираат за потребите на едно или повеќе јавни обвинителства со решение на јавниот обвинител на Р. Македонија.

Посебно, би требало да се нагласи дека со ова не би требало да се ограничува самоиницијативноста на полицијата, а особено не да дојде до опуштање на полицијата во смисла дека сега истрагата ќе ја врши само јавниот обвинител. Полицијата мора да има определена автономија и јасна одговорност. Практиката ќе го наметне само по себе прашањето за нивниот број и обемот на полицајците кои ќе бидат ангажирани во истражните центри. Ова прашање ќе биде уредено со потзаконски акт, што ќе го донесе јавниот обвинител на Република Македонија, по една анализа на постојните состојби и потреби по региони, раководејќи се од бројот на предметите во работа во јавните обвинителства. Практиката ќе покаже дали овој број може годишно да се менува во зависност од обемот на работа, во одделните истражни центри.

Друга новина е истрагата на одбраната. Од почетокот на извршувањето на својата должност, предвидена е можност за преземање на определени дејствија за пронаоѓање и собирање на докази во корист на одбраната. Заради собирање на потребни известувања, бранителот или од него овластен приватен истражител ќе може да разговара со лица кои можат да изнесат некои околности од влијание за одбраната. Ваквите известувања тој може да им ги презентира на јавниот обвинител или судијата за претходна постапка. Новите решенија битно го редуцираат учеството на одбраната при преземањето на процесни дејствија од страна на јавниот обвинител.

Со ова ќе дојде до забрзување на постапката, а се нагласува и главната расправа пред независниот суд, како централен дел на казнената постапка, заснован врз начелото на непосредност и контрадикторност, каде товарот на докажување лежи врз тужителот.

Поради сериозноста на предложените измени, предвиден е еден подолг *Vacatio legis*, од две години.

Несомнено дека пропишаните новини имаат значителни финансиски импликации врз Буџетот. Тие се проектирани во изготвениот акционен план за донесување на новиот закон за кривична постапка.

Исто така, едукација на јавните обвинители, судиите за претходна постапка, судечките судии, но и на полицијата и сите службени лица кои ќе ја сочинуваат правосудната полиција. Оваа едукација, како што е планирано според акциониот план, координирано ќе се спроведува преку Академијата за обука на судии и обвинители.

Обврските за сите државни органи, вклучени во имплементација на новиот закон се огромни и слободно би констатирал, повеќе од сериозни.

Меѓутоа, несомнено, главниот товар мораат да го понесат јавните обвинители. Тие добиваат нови поголеми овластувања и надлежности, но и одговорности.

Добро едуцираните, стручните, совесните, одговорните, оперативните, јавни обвинители, кои имаат јасно поставена цел за видот и квантумот на доказите што им се потребни за докажувањето на обвинението, единствено ќе можат да одговорат на новите задачи и само тие успешно ќе можат да ја извршуваат јавно обвинителната функција.

Секоја импровизација, недоволна стручност и неодговорен однос, ќе се одрази врз ефективното и ефикасното спроведување на кривичната постапка.

Исто така, според наше мислење, со предложените новини ќе се искристализираат и појаснат критериумите за оценка на работата на јавните обвинители, кои ќе го отворат патот за создавање на поефикасно јавно обвинителство, во остварувањето на неговата основна функција за гонење на сторителите на кривичните дела, за кој гонењето се презема по службена должност.

ЗАКЛУЧОК

Во контекст на евроинтеграциските процеси што се одвиваат во Македонија, со цел за нејзино доближување до европското семејство, како нужен предуслов се јави компатибилноста на домашното право со европското. Секако, како неопходна се јави и реформата на казненото право.

Во Стратегијата за реформа на казненото право како прв чекор се постави јакнењето на функцијата на пресудување од страна на независен и непристрасен суд и отстранување на сите дисфункционални елементи во организацијата и дејствувањето на јавното обвинителство, полицијата и судот. Секако, битен предуслов за успешна кривична постапка е менувањето на одредбите што важеа за досегашната претходна постапка, а посебно надлежноста на јавниот обвинител. Со предвидената реформа се обезбеди активна и раководна улога на јавното обвинителство во текот на претходната постапка, со ефикасна контрола врз полицијата.

Во однос на претходната службена истрага, на мислење сме дека оваа постапка беше долга и неефикасна. Ваквата службена истрага подразбира состојба каде на јавниот обвинител, на судот му ги обезбедува доказите за да може тој да одлучи кого и за кое кривично дело ќе обвини по завршувањето на истрагата. Сметаме дека ова е плодна почва за создавање на неажурен и незаинтересиран јавен обвинител. Во практиката, главно, истражниот судија ги прибира доказите што ги бара јавниот обвинител во поднесеното барање, а од друга страна тој како овластен тужител многу малку активно учествува во истрагата. Со новите измени не е предвидено јавниот обвинител да го прави истото што досега го правеше истражниот судија. Полициската и обвинителната истрага во новиот систем се спојуваат, а практично судската истрага се прескокнува, а не се заменува со нова формална обвинителна истрага.

Истражни дејствија што можат да се преземат во текот на истрагата се: претрес, привремено обезбедување и одземање на предмети или имот, прибирање на изјави од обвинетиот, прибирање на изјави од сведоци, определување на вештачење, увид и реконструкција и посебни истражни мерки.

Откако случајот ќе му се предаде на јавниот обвинител, тој ќе ги собира потребните информации и докази и ќе одлучи дали ќе поднесе обвинителен акт. И во фазата на откривање и пријавување, јавниот обвинител добива нова поактивна и раководна улога.

Како суштествена новина го сметаме и укинувањето на супсидиерната тужба. Меѓутоа, нејзиното укинување не значи дека ќе се апсолутизира

волјата на обвинителот, затоа што е оставена можност за приговор до вишиот јавен обвинител, со цел да се коригира и контролира одлуката за отфрлање на кривичната пријава.

Една од главните идеи на реформата е и формирањето на правосудната полиција. Во таа смисла, јавниот обвинител непосредно во својот тим ќе има и криминалистички инспектори, во новоформираните истражни центри.

Измени се направени и во однос на примената на начелото на опортунитет, вонсудското спогодување и е воведен институтот за признавање на вина. Со овие измени се имплементирани препораките на Европската унија и Советот на Европа во однос на казненото законодавство.

СТРУКТУРАТА НА КАПИТАЛОТ КАКО ФАКТОР ВО ВРЕДНУВАЊЕТО НА ПРЕТПРИЈАТИЈАТА И ИНВЕСТИЦИОНИТЕ ВЛОЖУВАЊА

Апстракт: Едни од најпознатите категории со кои се занимава теоријата за финансиите во процесот на донесување долгорочни инвестициони одлуки се структурата на капиталот и просечната цена на капиталот. Првата од нив укажува на видот на капиталот од којшто структурата на капиталот е составена. Најчесто се среќаваат три различни типа на капитал кои им стојат на располагање на инвеститорите: заеми и обврзници, обични акции и задржана добивка, како и издавањето на преференцијали или приоритетни акции. Сите тие си имаат посебни цени т.е. барани стапки на принос. Втората категорија е просечната цена на капиталот и таа се дефинира како просечна пондерирана цена на структурата на капиталот и посебните цени на одделните видови на капитал.

Целта на овој труд е да се испита дали инвеститорите можат да детерминираат оптимална финансиска политика (оптимална финансиска структура) која ќе резултира со минимална просечна стапка на капиталот, а преку тоа и со максимизација на вредноста на капиталот на фирмата.

Клучни зборови: *структура на капиталот, цена на капиталот, просечна цена на капиталот, акции, приоритетни акции, обврзници, оптимална структура, каматна стапка, даночна стапка, даночна заштита.*

Abstract: Some of the most familiar issues of the financial theory in the process of making longterm investment decisions are the financial capitalization and the average cost of the capital. The first category shows of which type of capital is the capital structure consisted. Usually, there are three different types of capital which are most widely used by the investors: loans and bonds, common stocks and retained earnings and finally preferred stocks. All of them have their own particular prices. The second category is the average cost of the capital and it is defined as an average price of the financial capitalization and the different particular prices of the capital.

The object of this work is to examine if the investors can determine optimal financial policy (optimal financial structure) which will result with

minimal average cost of the capital of the financial capitalization, and therefore maximize the value of the firms capital.

Key words: *financial capitalization, cost of the capital, average cost of the capital, stocks, preferred stocks, bonds, optimal structure, interest rate, tax rate, tax shelter.*

Вовед

Инвестирањето како еден од најважните двигатели на растот и развојот на која било фирма претставува размена на сегашните расположливи средства за очекуваните приноси во иднината. Во тој процес на временско „разделување“ на вложените средства во сегашноста и приносите во иднината секој рационален инвеститор би сакал да знае колку неговата инвестиција би била исплатлива. Врската помеѓу сегашната и идната корисност ја воспоставува токму цената на капиталот и преку неа се изразуваат „надежите“ или барањата од инвестицискиот проект за висината на приносите што од него се очекуваат. Притоа, основното инвестиционо правило би било: ефикасна инвестиција е онаа чиешто очекувани приноси во иднината, сведени на сегашната вредност, се поголеми од износот на инвестиционите вложувања. Во тој контекст набљудувано, цената на капиталот ја претставува најважната компонента што ја детерминира инвестиционата одлука.

Пред да се почне со анализата за оптималната структура на капиталот ќе се даде краток осврт на најосновните поими кои ќе се користат во натамошната обработка. Така, ќе видиме што е тоа цена на капиталот, просечна цена на капиталот, разните видови пристапи за нејзиното определување, како и начинот на кој цената на капиталот се користи при вреднувањето на претпријатието.

Цена на капиталот (просечна цена на капиталот или барана стапка на принос)

Цената на капиталот, просечната цена на капиталот или бараната стапка на принос на некоја инвестиција е детерминирана од два фактора и тоа: *видот на изворите* на капитал што се вклучени во финансирањето на инвестицијата и *структурата на изворите* т.е. процентуалната застапеност на разните видови капитал во финансирањето на проектот.

Кога менаџментот на некое претпријатие ќе се реши да оствари некој инвестиционен проект ќе треба да обезбеди капитал со кој ќе го финансира истиот. Најчесто на располагање стојат три начини на финансирање. Првиот начин е реинвестирањето на интерните извори на

претпријатието, како што се амортизацијата и остварената добивка или задржаната добивка по исплатата на дивидендата на акционерите (*retained earnings*). Вториот начин е издавањето на нови акции за дополнително прибирање капитал, како обични така и преференцијални. Третиот начин го претставува задолжувањето, било преку класичен инвестиционен кредит или преку издавање обврзници. Од овие начини на финансирање, менаџерите треба да го изберат за нив најсоодветниот, меѓутоа, најчесто се случува финансирањето да го извршат преку комбинација на изворите на капитал. Секој посебен извор на капитал си има своја посебна цена која ја претставува врската помеѓу сегашноста и иднината и таа цена претставува минимум барана стапка на принос, доколку инвестицијата се покрие со само тој вид на капитал. Цената на долгот може да се определи доста лесно, бидејќи е детерминирана од фактори кои можат квантитативно едноставно да се прикажат. Цената на долгот (кредитот, обврзниците) е определена од висината на каматата по која доверителите ги позајмуваат средствата на претпријатието и во случај на финансирање со долг, проектот треба да обезбеди принос кој не би смеел да е понизок од каматната стапка.¹ Притоа, бидејќи каматата претставува трошок кој се одбива од даночната основа, каматната стапка треба да биде коригирана за ефектот на данокот. Цената на капиталот прибран со емитување на обични акции не може толку едноставно да се одреди како кај долгот. Тоа е така бидејќи приходот кај обичните акции не е однапред фиксно детерминиран, туку тој варира во зависност од успешноста на работењето и од политиката на распределба на добивката во претпријатието. Обичните акции даваат право на приход откако ќе се исплатат обврските спрема кредиторите и спрема сопствениците на преференцијалните акции. Детерминанти на цената на капиталот на обичните акции се износот на дивидендата што ќе се исплати на акционерот и износот од зголемувањето на пазарната цена, како разлика меѓу цената на акцијата на почетокот и цената што ќе се постигне со продажбата на крајот од периодот (или со други зборови капиталната добивка). Двете детерминанти ја даваат, всушност, бараната стапка на принос што акционерите ја бараат од друштвото. Доколку, пак, инвестициониот проект се финансира од задржаната добивка (*retained earnings*), цената на ваквиот капитал е идентична со цената на капиталот на новоемитираните акции, т.е. со бараната стапка на принос на обичните акции.

1) Цените на капиталот за многубројните видови на различен капитал и модалитети на капитал нема да ги елаборираме поединечно и преку математички изрази, бидејќи тоа излегува од нашата рамка на интерес. Наместо тоа, само описно ќе ги споменеме детерминантите на цените на најосновните видови на капитал, со цел полесно да се разбере главната анализа.

Постојат повеќе начини, методи или пристапи за пресметка на бараната стапка на принос на сопствениот капитал од кои некои се доста сложени и се базираат врз информациите од развиените пазари на капитал, а другите се нешто поедноставни. Еден од поедноставните методи се нарекува метод на надградување (*build up method*)² и него го користат помалите и средните претпријатија кои немаат свое место за котирање на големите берзи. Неговата смисла експлицитно е претставена преку изразот:

$$K_e = R_f + R_1 + R_2$$

каде K_e е бараната стапка на принос на сопствениот капитал, R_f е каматната стапка на државните обврзници, R_1 е премијата за ризик од купување на обврзници од претпријатие, R_2 е премија за ризик од купување на акции од претпријатие.

Се знае дека инвестирањето е ризичен потфат и ризикот треба да се вквалуира во бараната стапка на принос, а притоа основното правило е: што поголем ризик, толку поголем баран надомест за компензирање на ризикот. Суштината на оваа формула е да се појде од најнеризичниот потфат - инвестирање во државните обврзници, а потоа да се додаде определена премија за ризик во зависност од рангот на ризичноста на инвестицијата. Имено, инвестирањето во обврзници на некое претпријатие е поризично од инвестирањето во државни обврзници, па затоа се додава премијата R_1 над R_f , додека инвестирањето во акција е најризично па се додава и премијата R_2 , сè со цел определување на бараната стапка на принос.

Друг пристап е посложениот модел кој се нарекува *CAPM (Capital Assets Pricing Model)*³ и служи за вреднување на цената на акционерскиот капитал. Него можат да го користат само фирмите кои котираат на големите финансиски берзи, како што е Њујоршката берза *NYSE*. Бидејќи е многу сложен, со многу претпоставки, ќе ја согледаме накратко само неговата суштина преку добро познатиот израз:

$$K_e = R_f + \beta(R_m - R_f)$$

каде K_e е цената на акционерскиот капитал, R_f е цената на неризичниот капитал, β е коефициентот бета, R_m е просечниот принос

2) James C. Van Horne: *Finansisko upravljanje i politika (Financijski menadzment)*. Deveto izdanje, Zagreb, 1993 g.

3) Sharpe W.F.: "Capital Assets Prices: A Theory of market equilibrium under conditions of risk" *Journal of finance*, 1964

на акциите од пазарното портфолио. Централната улога во овој израз ја игра бета коефициентот, кој ја покажува варијабилноста на приносите на конкретно набљудуваната акција во однос на варијабилноста на приносите на целокупното пазарно портфолио. Преку овој коефициент е претставен систематскиот ризик, односно ризикот кој не може да се одбегне или диверзифицира. Несистематскиот ризик за разлика од систематскиот може да се диверзифицира т.е. редуцира или намали со купување повеќе акции и тој нема свое место во горенаведениот израз. Делот од изразот уште се нарекува и премија за ризик, па така може да се каже дека бараната стапка на принос на некоја акција која котира на берзата е функција на неризичната стапка на принос и премијата за ризик на таа акција.

Можеби најголемиот предизвик на *CAPM* претставува теоријата за одредување на цените со арбитража или *Arbitrage Pricing Theory (APT)*. Оваа теорија го вклучува во себе пристапот на факторските модели. Факторските модели укажуваат на тоа дека на очекуваните поврати делуваат мноштво на ризици за разлика од *CAPM* кој укажува на важноста само на пазарниот систематски ризик. Според овој пристап, бараната стапка на принос се одредува според изразот:

$$\bar{K}_e = \lambda_0 + \lambda_1 b_{1j} + \lambda_2 b_{2j} + \dots + \lambda_n b_{nj}$$

каде одговара на приносот на неризичната хартија од вредност. Другите ламбди ги претставуваат премиите за ризик за сите видови ризици кои одговараат на поединечните фактори, а нивните бети одговараат на реакциските коефициенти за сите поединечни фактори. Според оваа теорија, оние хартии од вредност кои имаат исти реакциски коефициенти b имаат иста очекувана стапка на принос. Доколку не е така, инвеститорите ќе настојуваат да ја купат акцијата со поголем принос и да ја продадат или да ја продадат краткорочно акцијата со понизок очекуван принос. Ваквиот процес на арбитража ќе продолжи сè додека не се исцрпат натпросечните профити т.е. сè додека нивните очекувани стапки на принос не се изедначат. Инаку, овој доста комплициран повеќефакторски модел понатаму беше редуциран на трифакторски модел, според кој стапката на принос претежно зависи од следниве три фактори и тоа: пазарниот принос, големината на компанијата и книговодствено-пазарната вредност на акцијата.⁴

Покрај цените на секој извор на капитал, уште еден битен елемент ја определува просечната цена на инвестициите, а тоа е учеството на секој

4) Fama E.F., French K.R.: "Size and book-to-market factors in earnings and returns", Journal of finance, 1995

одделен извор на капитал во вкупната капитализација или поинаку речено *структурата на капиталот*. Ако ја имаме утврдено цената на одделните видови на капитал, тогаш нивното процентуално учество во финансиската структурата ќе го употребиме како множител или пондер во процесот на формирање на просечната цена на инвестициите. Значи, просечната цена на капиталот претставува пондерирана аритметичка средина од цената на различните видови на капитал и нивното процентуално учество во финансирањето на проектот:⁵

$$R_0 = R_i \cdot B + R_e \cdot S + R_p \cdot S_p$$

каде R_0 е просечната цена на капиталот, B , S и S_p се процентуалното учество на долгот, капиталот во обични акции и капиталот во преференцијални акции, а R_i , R_e и R_p се нивните поединечни цени или поединечни очекувани поврати сукцесивно.

Просечната цена на ангажираниот капитал е важна во процесот на вреднувањето на инвестиционите проекти, бидејќи таа ја претставува минимум бараната стапка на принос што треба проектот да ја обезбеди за да биде ефикасен т.е. прифатлив за реализација. Таа воедно ја претставува врската меѓу сегашноста и иднината. Имено, при рангирањето на инвестиционите предлози, кога како критериум се користи методот на нето сегашна вредност (*Net Present Value-NPV*), просечната цена е всушност дисконтната стапка со која се дисконтираат идните приливи на сегашна вредност. Доколку нивната сегашна вредност е поголема од висината на инвестициите, проектот се прифаќа. Во случајот на критериумот на интерна стапка на рентабилност (*Internal Rate of Return-IRR*), добиената интерна стапка на инвестициониот проект се споредува со просечната цена на капиталот, која во случајов е минималната барана стапка на принос и доколку *IRR* е поголема, проектот исто така е прифатлив.

Поентата на оваа дискусија се огледа токму во определувањето на структурата на капиталот (односот туѓ/сопствен капитал). Имено, дали е можно со соодветна планирана стратегија на тој однос да се обезбеди оптимална структура на капиталот, било во случај на инвестиционен проект или во случај на вреднување на едно претпријатие, при која структура просечната цена на капиталот би била најниска. Во таков случај, вредноста на претпријатието т.е. вредноста на неговите акции би била најголема гледано низ призмата на дисконтните техники на вреднување. Тоа воедно би значело придвижување во насока на остварување на целта за максимизација на богатството на сопствениците на претпријатието.

5) James C. Van Horne: *Finansisko upravljanje i politika (Financijski menadzment)*. Deveto izdanje, Zagreb, 1993 g.

Безначајност на структурата при вреднувањето во услови на претпоставки за ефикасност на пазарите на капитал⁶

Во овој дел ќе се обидеме да одговориме на клучното прашање: значи ли нешто, или пак не, структурата на капиталот? Може ли претпријатието да влијае врз своето вкупно вреднување по пат на менување на комбинацијата на финансирање? Ќе видиме што, всушност, се случува со вредноста на претпријатието и со трошокот на капиталот кога се менува односот на долгот и трајниот капитал. Меѓутоа, за да го оствариме тоа, ќе треба да ги воведеме основните претпоставки врз кои се базира соодветната анализа.

Така, основни претпоставки што треба се земат предвид се следниве:⁷

- непостоење на оданочување на приходот на претпријатијата (корпорациите);
- непостоење на оданочување на личните доходи;
- непостоење на стечајни трошоци (банкротни трошоци);
- слободно менување на односот долг/траен капитал (слободни можности за емисија на долг за да се откупат сопствените акции и обратна емисија на акции за да се отплати долгот);
- претпоставка за непостоење на трансакциони трошоци;
- се претпоставува апстрахирање на одлуката за исплаќање на дивиденди и
- очекуваните идни приходи се исти за сите инвеститори за секое претпријатие, како и за секој иден период во однос на сегашноста.

Земајќи ги предвид претходниве претпоставки, нашата анализа ќе се фокусира на следниве три стапки и тоа:

$$K_i = \frac{F}{B}; \quad K_e = \frac{E}{S} \quad \text{и} \quad K_0 = \frac{O}{V}$$

каде стапките K_i , K_e и K_0 се стапката на поврат на долгот, стапката на поврат на трајниот капитал и вкупната стапка на капитализација на претпријатието (просечната цена на ангажираниот капитал). Притоа, F се годишните трошоци за камата, B е пазарната вредност на постоечкиот долг, E е заработката на акционерите, S е пазарната вредност на издадените акции, O е нето оперативниот приход, а V е вкупната пазарна вредност на претпријатието ($V = B + S$). Бидејќи K_0 претставува воедно и просечен трошок на капиталот таа може да се изрази и како:

6) Теоријата за безначајноста на структурата на капиталот први ја промовираа познатите економисти Модиглијани и Милер, а понатаму беше дообработувана од повеќе автори.

7) James C. Van Horne: *Finansisko upravljanje i politika* (Financijski menadzment). Deveto izdanje, Zagreb, 1993 g.

$$K_o = K_i \left(\frac{B}{B+S} \right) + K_e \left(\frac{S}{B+S} \right)$$

Овде би се прашале, што би се случувало со вредностите K_i , K_e , а особено со K_o кога би се зголемил степенот на користење на долгот во вкупното финансирање на претпријатието? Еден од пристапите преку кој можеме да дадеме одговор на прашањето е пристапот на нето оперативниот приход. Овој пристап на вреднување на претпријатието ќе го прикажеме преку пример:⁸

Претпоставуваме дека некое претпријатие имало 1.000 \$ долг со камата од 10%, очекувана вредност на нето оперативниот приход на годишно ниво од 1.000 \$ и стапка на вкупна капитализација K_o од 15%. Вака земено, според претходните формули, вкупната вредност на претпријатието би изнесувала 6.667 \$ (1.000 \$ оперативен приход поделено со K_o или 0,15). Ако заработката на акционерите E (1.000 \$ нето оперативен приход - 100 \$ на име камата) ја ставиме во однос на вредноста на трајниот капитал S (6.667 \$ вредност на претпријатието - 1.000 \$ долг), тогаш ќе ја добиеме бараната стапка на поврат на трајниот капитал која изнесува 15,88%. Како што гледаме, преку овој пристап нето оперативниот приход се капитализира, со што би се добила вкупната пазарна вредност на претпријатието. Тоа е најглавната претпоставка значајна за него. Што би се случило доколку претпријатието го зголеми својот долг?

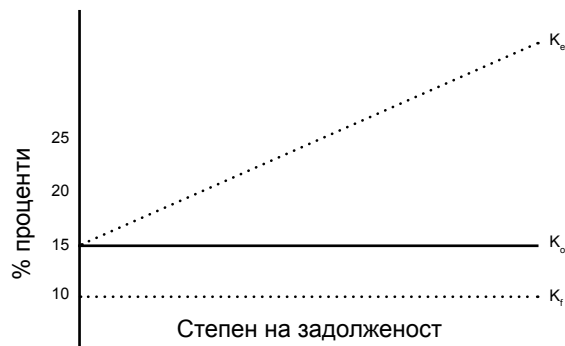
Сега ќе замислиме дека истото претпријатие го зголемило својот долг на 3.000 \$ со истата каматна стапка од 10%. При истата стапка на капитализација од 15% вредноста на претпријатието би останала иста, меѓутоа стапката на поврат на трајниот капитал би се зголемила и би изнесувала 19,09%:

$$K_e = \frac{E}{S} = \frac{1000\$ - 300\$}{6667\$ - 3000\$} = \frac{700\$}{3667\$} = 19,09\%$$

Значи, со степенот на зголемувањето на учеството на долгот во структурата на капиталот настанува зголемување на бараната стапка на поврат на трајниот капитал K_e и таа претставува линеарна растечка функција на степенот на задолжувањето на претпријатието. Бидејќи стапката на вкупна капитализација K_o не се менува или останува иста, без разлика на тоа колкав е степенот на задолженоста, пристапот на нето

8) Адаптација според James C. Van Horne: *Finansisko upravlanje i politika (Financijski menadzment)*. Deveto izdanje, Zagreb, 1993 g.

оперативниот приход укажува на непостоење на оптимална структура на капиталот, а оттаму и на безначајноста на структурата на капиталот како фактор при вреднувањето на претпријатието. Тоа е така бидејќи инвеститорите ги „казнуваат“ акциите на претпријатието со зголемување на нивната стапка на баран поврат секогаш кога ќе се зголеми долгот на претпријатието. Константноста на K_i и K_o како и линеарната зависност на K_e од степенот на задолженоста илустративно можат да се видат од следниов графикон:

Графикон бр. 1 - Односот на K_i , K_o , K_e во зависност од степенот на задолженоста

Извор: James C. Van Horne: *Finansisko upravljanje i politika (Financijski menadzment)*. Deveto izdanje, Zagreb, 1993 g.

Познатите економисти Модиглијани и Милер тврдат дека преку пристапот на нето оперативниот приход односот помеѓу долгот и трајниот капитал е добро објаснет. Тие дури нудат и друг пристап со кој се објаснува безначајноста на структурата во услови на совршено ефикасни финансиски пазари, а тоа е т.н. арбитражен пристап. Нивната позиција се темели на идејата дека без оглед на тоа како ќе се подели структурата на капиталот на некое претпријатие помеѓу долг, траен капитал и друг вид на капитал, пак ќе постои зачувување на инвестициската вредност. Бидејќи инвестициската вредност на едно претпријатие зависи само од неговата профитабилност и од неговиот ризик, таа ќе остане непроменлива во однос на релативната промена на финансиската капитализација на

претпријатието. Според ова, две претпријатија кои се идентични во секој поглед, освен во поглед на структурата на капиталот, мора да имаат иста вкупна пазарна вредност. Ако тоа не е така, арбитражата би ја одиграла својата улога и нејзиниот удел ќе доведе до изедначување на пазарната вредност на двете претпријатија. Така арбитражниот пристап, слично како и пристапот на нето оперативниот приход, претпоставува дека не постои оптимална структура на капиталот.

Влијанието на структурата врз вреднувањето во услови на несовршени пазари на капитал

Безначајноста на структурата на капиталот се темели врз претпоставките за совршеност на пазарите на капитал, меѓутоа реалниот свет на економијата е сосема поинаков. Имено, во секоја економија постојат разни несовршености кои во голема мера им противречат на идеалните теоретски услови што владеат во светот на перфектноста, како што се даноците на добивка на корпорациите, персоналните даноци на приход, постоењето на стечајните трошоци, трансакциските трошоци и др. Во следниов текст ќе се земат предвид овие несовршености и ќе го видиме нивниот ефект врз евалуирањето на претпријатието.

Корпоративните даноци на добивка и структурата на капиталот

Во онаа мера во која постојат несовршености на пазарот на капитал, сепак, промените на структурата на капиталот можат да влијаат на просечната цена на капиталот и вредноста на фирмата. Една од најголемите карактеристики на современите економии е постоењето на даноците, а особено на данокот на добивка на корпорациите. Оданочувањето на добивката на корпорациите, при што износот на каматата на долгот се смета за трошок и има третман на одбитна стапка на даночната основица, создава наклонетост кон поголемо користење на долгот во структурата на капиталот. За да го сфатиме ефектот на оданочувањето ќе се послужиме со еден пример.⁹

Претпоставуваме дека две претпријатија имаат иста добивка пред оданочување од по 2.000 \$ и дека тие претпријатија се слични во секој поглед, освен во структурата на капиталот, така што второто претпријатие има долг од 5.000 \$ со 12% камата, а првото претпријатие воопшто не

9) Адаптација, според James C. Van Horne: *Financijsko upravljanje i politika* (Financijski menadzment). Deveto izdanje, Zagreb, 1993 g. str. 285.

е задолжено. Притоа, данокот на добивка изнесува 40%. За да дознаеме каков е ефектот на данокот врз расположливиот приход за сопствениците на долгот и за акционерите ќе направиме една мала калкулација:

Табела бр. 1. Ефектот на даночната заштита

	ПП. 1	ПП. 2
Добивка пред оданочување	2000	2000
- Камата (приход на сопств. на долгот)	0	600
Добивка пред оданочување	2000	1400
- 40% данок на добивка	800	560
Расположлива добивка за акционерите	1200	840
Вкупна расположлива добивка (кредитори + акционери)	1200	1440

Извор: Сопствени изведувања

Според примеров, вкупниот приход расположлив и за сопствениците на долгот и за акционерите е поголем во случајот на второто претпријатие кое користи долг во својата структура на капитал, за разлика од првото кое се финансира само со траен капитал (1440 > 1200). Причината за тоа е што каматата како надоместок за користењето на туѓ капитал се плаќа пред да се оданочи добивката, додека дивидендите се исплаќаат од добивката по оданочувањето. На овој начин, владата плаќа еден вид субвенција на сите стопански субјекти кои го користат долгот за финансирање на своето работење. Вкупниот приход на сите инвеститори се зголемува за износот на каматата помножена со даночната стапка (600 x 0.40 = 240; 240 = 1440 - 1200) и таа претставува еден вид даночна субвенција или заштита на оние субјекти кои користат долг. Доколку износот на долгот е константен, тогаш сегашната вредност на даночната заштита би се пресметала по следниов израз за вечен поврат:

$$NPV \text{ ДАНОЧНА ЗАШТИТА} = \frac{t_c \cdot r \cdot B}{r} = t_c \cdot B$$

каде t_c е даночната стапка, r е каматната стапка на долгот, а B е пазарната цена на долгот. Така, ако претпоставиме во нашиот пример дека нето оперативниот тек од 1.200 \$ се капитализира со стапка од 16%, вредноста на претпријатието кога не би се задолжувало би била 1200/0.16=7.500 \$. Кога би користело долг од 5.000 \$, како во нашиов случај, неговата вредност би се зголемила за износот на даночната заштита од 2.000 \$ (5000 x 0.40) и таа би изнесувала 9.500 \$. Она што е битно и

на што треба да се обрне внимание е фактот што даночната заштита на субјектите кои користат долг ја зголемува нивната вкупна вредност:

$$\text{Вредност на претпријатието} = \text{вредност без задолжување} + \text{вредност на дан.зташита}$$

Оттука, како заклучок може да се каже дека постоењето на данокот на добивка делува во насока на максимално задолжување на претпријатијата, како дел од нивната стратегија за оптимизирање на структурата на капиталот. Ова се разбира, не кореспондира со реалниот свет и не е конзистентно со начинот на однесувањето на корпорациите. Имено, заштедите во врска со данокот, кои се поврзани со употребата на долгот, не се сигурни. Доколку приходот што ќе се оствари е негативен, тогаш даночната заштита исчезнува. Како резултат на тоа, оптоварувањето на паричните текови со трошоците на камата силно ќе се почувствува на товар на претпријатието. Сличен ефект имаат и стечајните трошоци и промената на даночната стапка на приход кои ја нивелираат предноста на даночната заштита, а освен ова, на претпријатието му се познати и други начини со кои би можело да го заштити приходот. Затоа, вредноста изгубена преку несигурноста т.е. неизвесноста ја намалува вредноста на претпријатието остварена преку даночната заштита.

Корпоративните даноци, персоналните даноците на приход и структурата на капиталот

Рековме дека претпријатијата кои користат долг добиваат извесна заштита поради начинот на пресметувањето на корпоративниот данок на добивка. Меѓутоа, покрај неизвесноста на даночната заштита и присутноста на персоналните даноци на приход може да ја намали, па дури и отстрани даночната предност што ја имаат корпорациите што користат долг. Сепак, доколку постои изедначеност на стапката на персонален данок на приход од долг и на стапката на персонален данок на приход од обични акции, предноста на даночната заштита останува и понатаму присутна. За да ја пресметаме сегашната вредност на даночната заштита во случај на присутност на персоналните даноците на приход, ќе го користиме следниов израз:

$$NPV \text{ ДАНОЧНА ЗАШТИТА} = \left[1 - \frac{(1 - t_c)(1 - t_{ps})}{(1 - t_{pd})} \right] \cdot B$$

каде t_c е стапката на данокот на добивка, t_{ps} е стапката на персонален

данок на приход од обични акции, t_{pd} е стапката на персонален данок на приход врз основа на долг, а B е пазарната цена на долгот. Како што спомнавме доколку $t_{ps} = t_{pd}$ тогаш доаѓа до поништување на членовите во изразот и тој се трансформира во изразот $t_c \cdot B$, а тоа значи дека даночната заштита опстојува и пак би го стимулирала субјектот да користи долг во својата капитална структура. Но, во практиката ретко постои изедначеност на овие две стапки на данок и тие најчесто се различни.

Приходот од обични акции се состои од два дела: приход од дивиденди и приход од капитална добивка која претставува разлика помеѓу продажната и куповната цена на акцијата во случај на нејзина продажба. Притоа, вообичаено е приходот од капитална добивка да има помала стапка на данок од приходот од дивиденди. Дури и кога законодавството на некоја држава нив ги изедначи, ефективниот данок на приход од капитална добивка може да се одложува неограничено сè до моментот на продажбата на акцијата, па дури може и да се одбегне доколку приходот се подари за добротворни цели или се пренесе на друг субјект по пат на наследство. За да направиме увид какво е влијанието на данокот на приход врз основа на долг ќе претпоставиме дека даноците на приход од обични акции (дивиденди и капитална добивка) не постојат т.е. нивните стапки изнесуваат нула.

Во ваква ситуација, претпријатието ќе треба да одлучи да врши финансирање или со долг или со продажба на акции. Доколку еден долар приход се исплати на сопствениците на долгот и тој се оданочува по стапката t_{pd} износот по оданочувањето што ќе остане расположлив на нив би изнесувал $1 \$ (1 - t_{pd})$. Доколку пак истово се пренасочи кон акционерите, сумата што ќе им остане по плаќањето на данокот на добивка би изнесувала $1 \$ (1 - t_c)$. Според ова, доколку $t_{pd} = t_c$ претпријатието е индиферентно од аспект на видот на финансирањето. Ако пак, t_{pd} е поголемо од t_c тогаш акциите би биле повеќе преферирани како начин за финансирање, додека во случај кога t_{pd} е помало од t_c долгот би бил повеќе застапен во капиталната структура.

Сепак, најубава претстава за овој проблем би се добила доколку ја примениме горенаведената формула со практичен пример и со примена на сите три стапки, а не само со стапките t_{pd} и t_c . Да претпоставиме дека $t_c = 40\%$, $t_{pd} = 35\%$, t_{ps} (стапката на данок на приход од обични акции, дивиденда + капитална добивка) изнесува 30% , а вредноста на долгот $1.000 \$$.

$$NPV \text{ ДАНОЧНА ЗАШТИТА} = \left[1 - \frac{(1 - 0.40)(1 - 0.30)}{(1 - 0.35)} \right] \cdot 1000 = 353.8$$

Доколку t_{ps} се намали на 20%, изразот би ја имал следнава вредност:

$$NPV \text{ ДАНОЧНА ЗАШТИТА} = \left[1 - \frac{(1 - 0.40)(1 - 0.20)}{(1 - 0.35)} \right] \cdot 1000 = 261.5$$

Според ова, заштитата од корпорацискиот данок на добивка која се добива доколку се користи долг во финансирањето, се намалува доколку ефективната даночна стапка на приход од долг ја надминува ефективната даночна стапка на приход од акции. Притоа, колку е поголема разликата во корист на t_{pd} , толку повеќе се намалува даночната заштита, а како што впрочем видовме, најчесто ефективната стапка на данокот на приход од обични акции е помала од онаа на приход од долг. Теоретскиот заклучок би не упатил за внимателно користење на задолжувањето. И покрај тоа, овој начин на финансирање доста често се применува во праксата.

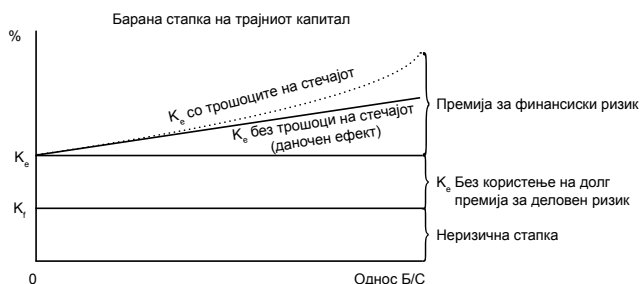
Стечајните трошоци, другите несовершености и левериџот

Друга несовершеност која врши големо влијание врз стратегијата на оптимизирање на структурата на капиталот е присуството на стечајните трошоци. Трошоците на стечајот се поголеми од правните и административните трошоци и тие ги вклучуваат трошоците од неефикасноста од управувањето со капиталот, како и загубата од ликвидацијата на средствата по цени кои се пониски од нивните реални економски вредности.

Во услови на совршени пазари на капитал се претпоставува дека овие трошоци изнесуваат нула. Во тој случај, доколку претпријатието оди во стечај, неговите средства би се продале по нивните економски вредности, така што ликвидациските и правните трошоци не би биле присутни. Стечајната маса би се распределила на разните сопственици и доверители и тие не би изгубиле ништо. Во вакви услови, стечајните трошоци не би биле фактор од вредност во врска со политиката на структурата на капиталот. Меѓутоа, кога пазарите на капитал не би биле перфектни, што всушност најмногу наликува на состојбите на реалниот свет, можат да се појават сите правни, административни и стечајни трошоци што ќе придонесат средствата да се ликвидираат по цени помали од нивните економски вредности.

Значи, ако постои можност за покренување стечајна постапка, и ако сите трошоци поврзани со стечајот се сигнификантни, тогаш претпријатието кое користи долг има помала вредност отколку претпријатието кај кое тоа не е случај. Можностите за стечај обично не се линеарна функција на односот долг/капитал, туку тие се растечка функција на соодветниот

однос по одредена точка на набљудување. Колку повеќе се зголемува долгот во структурата на капиталот на претпријатието, толку повеќе се зголемува таквата можност. Тоа може да се види од следниов графикон.

Графикон бр. 2 - Можностите за стечај како растечка функција на односот долг/ сопствен капитал

Извор: James C. Van Horne: *Finansisko upravljanje i politika* (Financijski menadzment). Deveto izdanje, Zagreb, 1993 g.

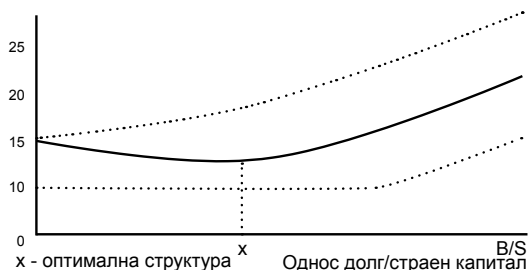
Како што се гледа од графиконот, доколку не би постоеле условите за стечај и доколку претпријатието би користело долг, тогаш бараната стапка на принос на трајниот капитал би била линеарна функција на односот долг/траен капитал. Доколку, пак, постојат можности за стечај и доколку стечајните трошоци се сигнификантни, таа ќе претставува растечка функција на истиот однос по одредена точка. Тоа е така бидејќи инвеститорите ја „казнуваат“ цената на акцијата со поголема барана стапка на принос доколку се зголеми степенот на користење на долгот. Во екстремни случаи и стапката K_e би била мерена во екстремни износи. Оваа констатација нè предупредува на внимателност при користењето на задолжувањето како начин на финансирање. Имено, сите претпријатија чиишто можности за стечај се големи, би требало своето работење да го финансираат со сопствен капитал, а помалку со долг. Тоа се потврдува и во практиката со фактот што сите фирми кои се тесно специјализирани во производство на уникатни производи и кои доста тешко би го трансформирале својот капитал во други дејности го темелат својот развој врз употребата на трајниот (сопствен) капитал.

Ова што го образложивме во горенаведениот текст ја објаснува појавата на т.н. левериџ (*leverage*). Левериџот, всушност, претставува однос помеѓу долгот и вкупниот капитал. Кога се зголемува таквиот однос во полза на долгот, паралелно со тоа се зголемува и цената на дополнителниот долг бидејќи кредиторите секое дополнително ангажирање на долг го гледаат

како зголемување на ризикот на враќање на долгот, па затоа ја зголемуваат каматната стапка на долгот. Значи, со зголемувањето на таквиот однос се зголемува и цената на долгот. Но, не е само тоа. Зголемената стапка на долгот се пренесува *ex post* и врз акционерите со зголемување на цената на трајниот капитал, на начин кој претходно го објаснивме. Затоа ефектот на левериџот т.е. на зголемувањето на задолжувањето се карактеризира со следниве ефекти:

- зголемување на цената на долгот;
- зголемување на цената на трајниот капитал;
- намалување на просечната цена на капиталот до одредена критична точка, но по неа настанува драстично зголемување на истата.

Последната законитост настанува на опишаниов начин, бидејќи поради пониската цена на долгот во првите степени на задолженост играта на просечните големини придонесува вкупната просечна цена на капиталот да опадне, а потоа по одредена критична точка кога задолженоста ќе порасне на поголемо ниво, просечната цена ќе почне да се зголемува. Ова сликовито се гледа од следниов графикон.

Графикон бр. 3 - Ефектот на левериџот и просечната стапка на капиталот
 Извор: Адаптирано според Gallagher T.J., Andren J.D.: "Financial Management: Principals and practice", Prentice Hall, London, 2000

Според ова, оптимална структура постои и таа се наоѓа во точката на прекршување на линијата на движење на кривата K_0 (просечната цена на капиталот) во која таа ја има својата најмала вредност.

Постојат и други несовршености на пазарот на капитал кои ја отежнуваат рамнотежата на цените на хартиите од вредност спрема нивните очекувани поврати и ризици низ процесот на арбитража. Како резултат на тоа, таквите несовршености можат да резултираат во користење на одредена структура на капитал која ќе има ефект врз

вредноста на претпријатието. Се разбира, таквите несовершености не се толку влијателни како што се даноците и стечајните трошоци, сепак и тие можат до некоја мера да дадат придонес врз таквиот ефект. Така, на пример, за да се овозможи реализација на стратегијата за структурата на капиталот, потребно е слободно одвивање на процесите на продажба и купување на хартиите од вредност. Меѓутоа, при таквите процеси се наплаќаат трансакциони трошоци кои доколку се значајни можат да претставуваат пречка во купопродажбата на хартиите од вредност, со што соодветната стратегија за оптимизација ќе остане нереализирана. Исто така, хартиите од вредност не се назначени во бескрајно деливи апоени, туку во поголеми заокружени износи, што само по себе претставува дополнителна бариера во арбитражата. Постојат и разни институционални ограничувања кои ги наложува државата. Пензиските фондови, осигурителните компании, универзитетите и другите институционални инвеститори не можат слободно да инвестираат во кои било претпријатија, туку само во оние кои ги задоволуваат „стандардните квалитети“ за сигурно ниво на задолженост. Доколку тоа ниво биде пречекорено, пристапот за влез на овие инвеститори ќе биде забранет. Сите овие несовершености во поголема или помала мера го попречуваат арбитражниот процес и на тој начин стануваат фактор од важност при вреднувањето на претпријатието од аспект на структурата на капиталот.

Затоа, секое претпријатие кое е мотивирано од целта за максимизација на своето богатство или вредноста на својот капитал мора да настојува да воспостави соодветна оптимална структура на капиталот. За таа цел, во литературата и праксата се развиени разни стратегии кои се користат во процесот на одлучување во врска со структурата на капиталот меѓу кои се: *EBIT-EPS* анализата, показателите за утврдување на способноста за отплаќање на долговите, принципот на флексибилност и др. За нив е значајно тоа што ниедна од нив сама за себе не може потполно да одговори на таквите барања, но во нивната вкупност тие ќе овозможат задоволително ниво на информации за донесување на рационални одлуки.

ЗАКЛУЧОК

Едни од содржините со кои се занимава финансиската теорија се оние за цената на капиталот и за структурата на капиталот. Секој инвестиционен проект може да се финансира со различен капитал, а секој различен вид на капитал си има своја специфична цена. Просечната цена на ангажираниот капитал претставува просечна пондерирана цена на различните видови капитал, при што пондер претставува различното учество на одделните видови на капитал. Просечната цена е, всушност, дисконтната стапка со која идните парични приливи се сведуваат на сегашна вредност, односно бараната минимална стапка на принос што се очекува од секој инвестиционен проект или при вреднувањето на претпријатието. Како фактор за одредувањето на просечната цена на капиталот, покрај цената на специфичните видови на капитал, претставува и структурата на капиталот.

Централното прашање на кое се бара одговор во овој труд е дали постој оптимална структура на капиталот? Под структура на капитал се подразбира различното учество на одделните видови на капитал без разлика дали се работи за финансирање на некој инвестиционен проект или за финансирање на некое претпријатие. Оптимална структура, пак, претставува таква структура т.е. таков однос меѓу различните модалитети на капитал при што просечната цена на ангажираниот капитал ќе биде најниска. Концептот на оптималноста при формирањето на финансиската структура е во насока на исполнувањето на примарната цел на претпријатието, а тоа е максимизација на богатството на сопствениците (акционерите). Значи, може ли менаџментот со манипулирање на размерот на структурата на капиталот да ја максимизира вредноста на претпријатието и на неговите акции.

Во идеалниот свет на пазарната економија, каде владеат претпоставките за совршени (перфектни или ефикасни) пазари на капитал, не е можно да се оствари оптимална финансиска структура. Според пристапот на нето оперативниот приход, структурата на капиталот е безначајна при вреднувањето на претпријатието. И според арбитражниот пристап, две претпријатија идентични во секој поглед, освен во структурата на капиталот, мора да имаат иста пазарна вредност. Доколку не е така, арбитражниот процес ќе ја изедначи нивната вредност, па според тоа, не се признава постоење на оптималност во финансиската структура.

Меѓутоа, реалниот свет на економијата ретко е идеален како што претпоставуваат теоретичарите и тој се карактеризира со најразлични имперфектности. Корпоративниот данок на добивка поради специфичниот

начин на пресметка ги охрабрува менаџерите да се задолжуваат во што поголем обем поради ефектот на таканаречената даночна заштита. Постоенето, пак, на персоналните даноци на приход (данокот на приход од долг, данок на приход од акции) има обратен ефект. Така, доколку данокот на приход од долг е поголем од данокот на приход од акции, даночната заштита се смалува, па затоа и овој аргумент оди во прилог за претпазливост при задолжувањето.

Една од најрелевантните имперфектности, што воедно е и еден од најбитните лимитирачки фактори кога станува збор за користењето на долгот е постоењето на стечајните трошоци заедно со ризикот од стечај. Поради реалната можност од исплата на поголеми административни и правни стечајни трошоци, како и ризикот од продажба на средствата по цени помали од економската вредност, презадожените претпријатија не се атрактивни за инвеститорите или пак тие очекуваат екстремно големи барани стапки на принос. Според ова, а и според теоријата на финансискиот левериџ, можно е постоење на оптимална финансиска структура и таа е различна за секое претпријатие и во секој конкретен случај. Иако правила за прецизно одредување на соодветната структура на финансирање нема, сепак, постојат разни методологии кои менаџерите можат да ги упатат на корисни сознанија во врска со истата.

Литература

- Fama E.F., French K.R.: "Size and book-to-market factors in earnings and returns", *Journal of finance*, 1995.
- Gallagher T.J., Andren J.D.: "Financial Management: Principals and practice", Prentice Hall, London, 2000.
- James Van Home: *Financijsko upravljanje i politika*, Financijski menedzment, Zagreb, 1993 god.
- Modigliani F., M.Miller.: "The cost of capital, corporation finance and the theory of investment", *American Economic Review*, 1958.
- Арсов С.: „Финансиски менаџмент“, Економски факултет – Скопје, 2008 год.
- Несторовски М.: „Економија на инвестициите“, Економски факултет - Скопје, 2005 год.
- Несторовски М.: „Инвестициона одлука“, Економски факултет - Скопје, 1996 год.
- Спасов С., Арсов С.: „Финансиски менаџмент“, Економски факултет – Скопје, 2004 год.
- Спасов С.: „Финансиски менаџмент“, Унија, Скопје, 1997 год.
- Sharpe W.F.: "Capital Assets Prices: A Theory of market equilibrium under conditions of risk", *Journal of finance*, 1964

м-р Олга ЃУРКОВА

LL.M, Olga GURKOVA

КАЗНЕНО-ПРАВНА УРЕДЕНОСТ НА ПРОИЗВОДСТВО И ДИСТРИБУИРАЊЕ НА ДЕТСКА ПОРНОГРАФИЈА ПРЕКУ МАС-МЕДУИМИТЕ (СВЕТСКО И МАКЕДОНСКО ИСКУСТВО)

Апстракт: Интернетот е комплексна, анархична и мултинационална средина во којашто основните концепти на регулирање на содржините се многу тешко применливи. И покрај генералната перцепција, Интернетот не може да биде рај на беззаконието. Постои генерален консензус дека границата на слобода во половата определеност и слободното изразување треба да биде повлечена пред детската порнографија којашто е недозволив, нехуман и неприроден чин. Водејќи се од сериозноста на овој проблем, многубројни меѓународни организации и тела се посветени на експлицитно, недвосмислено и прецизно оформување на правната рамка за овој вид на криминалитет. Со таа цел, донесени се многубројни конвенции, декларации, протоколи, резолуции, понатаму, одржани се многубројни средби и конференции со цел да се хармонизира законодавството на овој план.

Клучни зборови: *детска порнографија, дете, малолетник, псевдо-фотографии, порнографски материјал, Интернет, меѓународна легислатива.*

CRIMINAL LEGISLATIVE REGARDING THE PRODUCEING AND DISTRIBUTION OF CHILD PORNOGRAPHY TRY MASS – MEDIA (WORLD AND MACEDONIAN EXPIRENCE)

Abstract: Internet is complex, anarchic and multi – national environment in which the basic concepts of regulating contents are difficult to be applied. Despite, the general perception, Internet can't be a paradise for unlawfulness. There is a general consensus that sets the limit of freedom of sexual orientation and freedom of expression. This consensus doesn't include child pornography which is prohibited, inhuman and unnatural act. Because of the seriousness of this problem, it's been treated by numeral international organizations which are enthusiastic about explicit, without ambiguity and precise construction of the law frame for this kind of criminal phenomenon. Therefore, numerous Conventions, Declarations, Protocols, Resolutions etc are been brought, also numerous agreements, conferences were held with the purpose of harmonization of law in this matter.

Key words: *Child Pornography, child, minor, pseudo photography, pornographic material, Internet, international legislative.*

Дефинирање на поимот детска порнографија

Сведоци сме на многубројните обиди, на сите владини и невладини тела, да се маргинализираат порнографските содржини на Интернет. Од сите порнографски содржини достапни преку сите видови на медиуми, детската порнографија е основна мета на законодавците. Детската порнографија е доказ за сексуалната злоупотреба на децата, освен во случаите кога се работи за псевдо-фотографии.

Постојат повеќе концепции (на реализам¹, на тенденција² и на објект³), чијашто цел е да придонесат за разграничувањето на морално недопуштената, општествено штетната и казнива порнографија од она што е уметнички, естетски креативно и прифатливо.

Општ принцип што се применува во повлекувањето на „**границата на толеранција**“ е да се поаѓа од барањето уметничкото или друго дело да се оценува како целина, со сите негови реперкусии на претежно позитивно или претежно негативно влијание, да се поаѓа од тоа дали неговата генерална тенденција е естетско доживување, научно или друго корисно сознание, или пак исклучително сексуално доживување.⁴

Некои автори⁵ со право сметаат дека како казниви треба да се оценат повеќе сегменти од социјалниот живот, меѓу кои најбитни се: контактирањето преку компјутерско-комуникациски средства или на друг начин, што има за цел заведување на малолетници кои не наполниле 14 години; понатаму овозможувањето пристап на малолетници, без пречки, кон порнографски материјал и детска порнографија што подразбира и производство и дистрибуција и поседување.

1) Според оваа концепција под порнографија се подразбира хереалистичен начин на прикажување на сексуалните појави, со што насилно се фалсификува суштината на сексуалното; Камбовски, В. Казнено право - посебен дел, Просвето дело, Скопје, 2003 година, стр.222

2) Според оваа концепција, одлучувачка е целта поради која се прикажуваат ваквите содржини, односно дали целта е побудување на сексуалниот нагон или нешто друго; Ibid, стр.222

3) За оваа концепција порнографијата е грубо прикажување на сексуалните нагони што предизвикува деградирање на човекот на ниво на обичен објект на половите желби; Ibid, стр.222

4) Stojanovic, B. Krivicno-pravni aspekt pornografije, JRKK, стр.100.

5) Jenkins, P.: Beyond tolerance: child pornography on the Internet, NEW YORK UNIVERSITY PRESS, 2001, стр.8; во понатамошниот текст Jenkins, p.

Од 1969 до 1979 година е периодот познат како „10-годишно лудило“ меѓу уживателите на ваквите материјали. Овој период се смета и за еден од најкобните за детска порнографија. Имено, во овој период скандинавските земји, од кои посебно Данска⁶, ќе станат едни од светските произведувачи на вакви материјали. Типични за овој период се и печатените материјали од кои многу весници ќе развијат силен бренд. Меѓу најпознатите ќе ги вброиме: Children-Love, Lolita, Lollitots, Nudist Moppets и Bambina-Sex. Оваа декада ќе заврши со мултимилионска заработка на производителите и дистрибутерите на детска порнографија. Билионската заработка од 2,4 билиони долари ќе следи во наредната декада во која ќе бидат експлоатирани 1,2 милиони деца.⁷

Терминот „порнографија“ за прв пат ќе биде дефиниран во Oxford English Dictionary во 1857 година. Овој поим ќе ги опфати француските ракописи во кои се опфатени проституцијата, безобразност, непристојност, бесрамност, безобразни / срамотни зборови.⁸ Поимот детска порнографија е дефиниран многу подоцна. Сеопфатноста на овој поим во светските законодавства е различна. Во таа смисла, во американското законодавство⁹ овој поим е екстензивно определен и истиот е дефиниран на следниов начин:

под поимот „детска порнографија“ се подразбира секој визуелен приказ¹⁰, вклучувајќи фотографија, филм, видео, слика или компјутерски произведена¹¹ или модификувана слика или фотографија, без разлика дали е произведена или направена електронски или механички, која содржи очигледни сексуални дејства¹², каде што:

6) Еден од најпознатите порнографски филмови во кој субјект се малолетници кои не наполниле 14 години е снимен токму во Данска под наслов - Rodox/Color Climax.

7) Jenkins, P.: стр.34.

8) Ferraro, M., Casey, E., McGrath, M.: INVESTIGATING CHILD EXPLOITATION AND PORNOGRAPHY: THE INTERNET, THE LAW AND FORENSIC SCIENCE, Elsevier Academic Press, 2005, стр. 9.

9) Во глава 18 од US Code од 8 јануари 2008 година; достапна на http://www.law.cornell.edu/uscode/18/usc_sec_18_00002256----000-.html, последен пат отворена на 4.10.2009 година.

10) „визуелен приказ“ вклучува неразвиен филм или видеокасета, секоја data зачувана на компјутерски диск или во која било друга електронска форма, а којашто може да се конвертира во визуелна слика.

11) „продуцирање“ значи производство, режирање, мануфактура, издавање, објавување или рекламирање.

12) за целите на член 8 (B) од оваа секција под поимот очигледни сексуални дејствија се подразбира — (i) графички сексуален однос, којшто вклучува однос гениталии со

- визуелниот приказ вклучува малолетник¹³ кој врши очигледни сексуални дејства;
- таквиот визуелен приказ е слика, компјутерска фотографија или компјутерски произведена фотографија на која очигледно¹⁴ се гледа дека малолетник учествува во сексуални дејства или
- таквиот визуелен приказ е создаден, креиран, адаптиран, или модифициран за да на него очигледно се распознава дека очигледно малолетно лице¹⁵ учествува во очигледни полови дејства.

Поимот детска порнографија е дефиниран во член 2 од *Факултативен протокол кон Конвенцијата за правата на детето кој се однесува на продажба на деца, детска проституција и детска порнографија*¹⁶ на следниов начин: ... *детска порнографија значи преставување на дете, вклучено во реални или симулирани експлицитни сексуални активности со какви било средства или какво било преставување на половите органи на детето, пред сè, за сексуални цели.*

Во Македонското законодавство поимот детска порнографија за првпат е воведен со Новелата на КЗ од 15 јануари 2008 година. Истиот е дефиниран во член 122 од КЗ на РМ: *Под детска порнографија се подразбира порнографски материјал кој визуелно прикажува очигледни*

гениталии, орално – генитално, анално – генитални или орално – анално, без разлика дали станува збор за лица од ист или спротивен пол, или симулиран сексуален однос, при што гениталиите, градите или „срамната“ област е видлива; (ii) графички симулации; (I) бруталност, грубост, свирепост, противприроден однос; (II) мастурбација; (III) садистичко или мазохистичко однесување; (iii) графички или симулирани егзибиции на гениталите или срамната област.

13) под поимот „малолетник“ кое било лице на возраст под 18 години;

14) поимот „очигледно“ кога се користи во однос на виртуелните слики, означува виртуелно несомнени слики, во смисла на тоа дека и просечен човек кој ја гледа виртуелната слика може да заклучи дека на сликата има малолетник инволвиран во очигледни полови дејства. Оваа дефиниција не се однесува на цртежи, цртани филмови, скулптури или уметнички слики.

15) „очигледно малолетно лице“ е дефинирано како — (А) лице кое — (i) (I) лице кое било малолетник кога визуелната слика била создадена, креирана, адаптирана или модифицирана; или

(II) чијашто слика кога било малолетно е искористена за креирање, адаптирање или модифицирање на визуелен приказ и (ii) може да се распознае дека станува збор за одредено лице препознавајќи го по ликот, некоја особена карактеристика како, на пример, белег или сл.; и (В) нема да се бара да се докаже идентитетот на лице кое е очигледен малолетник.

16) Факултативен протокол кон Конвенцијата за правата на детето кој се однесува на продажба на деца, детска проституција и детска порнографија „Службен весник на РМ“ бр.44/2003 година.

*полови дејствија со малолетник или очигледни полови дејствија со лице кое изгледа како малолетник, или реални слики кои прикажуваат очигледни полови дејствија со малолетник.*¹⁷

Начини на пренесување на детска порнографија

Се поставува прашањето: кои се начините преку кои се дистрибуира односно разменува детската порнографија и дали истите можат да се идентификуваат, а со тоа и да се зауздат?

За да може да се следи, а воедно и да се упрости, комуникацијата при користењето на Интернет, секој компјутер при секоја трансакција којашто ја врши преку Интернет мора да биде идентификуван. Од овие причини, Интернетот примарно користи IP (Internet Protocol) адреси коишто се состојат од сет од броеви од 1 до 255. Со овие IP адреси се идентификува Интернет конекцијата. Овие IP адреси можат да бидат статични и динамични. Така, на пример, серверите, како што е www.missingkids.org, имаат статична IP адреса, додека dial-up корисниците имаат IP адреси коишто врз основа на принципот random ги дава Банката на модеми којашто е управувана од Internet Service Provider (ISP). Овие адреси се динамични, затоа што при секое поединечно приклучување на Интернет му се дава различна IP адреса на корисникот. Генерално гледано, сите корисници кои користат кабелски оператори, DSL или друга high-speed конекција имаат динамични IP адреси. Тоа, практично, би можело да значи дека не може да се идентификува IP адресата од која се посетувани сајтовите со детска порнографија, затоа што доколку таквите луѓе имаат познавања од компјутерска технологија тогаш веднаш по посетата на таквите сајтови / форуми би го рестартирале модемот и при повторното вклучување на Интернет би добиле нова IP адреса. Меѓутоа, доколку Интернет провајдерите би се задолжиле со водење на евиденција која IP адреса ја имал секој корисник во одреден момент тогаш би можел да се и идентификуваат посетителите на ваквите сајтови, форуми и сл.

Еден од начините на испраќање / примање на вакви содржини е секако *e-mail* односно електронска пошта. За придружување на комуникацијата помеѓу обожавателите на ваквите материјали истите ги користат и т.н. *Newsgroups* каде што повеќе корисници од сите страни на светот формираат група која ги обединува интересите и ги задоволува потребите на нејзините членови. Така, на пример, групите како што се *alt.binaries.pictures.erotica*.

17) Со чл.1 од Законот за изменување и дополнување на Кривичниот закон („Сл.весник на РМ“ бр. 7 од 15.1.2008 година) е додаден нов став 21 кој со Законот за изменување и дополнување на Кривичниот закон („Сл. весник на РМ“ бр.114 од 14.9.2009 година) преминува во став 24

children и *alt.binaries.pictures.erotica.pre-teen (abpep-t)* во своето членство вбројуваат педофили коишто разменуваат детска порнографија. Со цел да не бидат идентификувани овие групи често го менуваат своето име но скоро секогаш во својот назив содржат збор којшто алудира на содржината на материјалот кој се разменува во групата.¹⁸ *Newsgroups* се слични на *electronic bulletin board systems (BBS)* или електронските огласни табли. *Discussion board* е слична на *newsgroups* во начинот на испраќање на пораките што центрифугално се движат околу зададената тема и истите се несинхронизирани. Единствената разлика е во местото каде што се чуваат пораките. Кај *newsgroups* истите се чуваат серверите коишто се администрирани насекаде во светот од различни луѓе, додека кај *discussion boards* пораките се наоѓаат на единствен сервер во одржуван од креаторот на ваквите „огласни табли“. *Bulletin board systems* се, исто така, слични на претходниве два начини на комуникација. И овие „огласни табли“ имаат огромен придонес во распространувањето на детската порнографија. Истите постојат уште пред појавата на компјутерската технологија, а по појавата на првиот персонален компјутер тие се првото електронско медиумско средство што ќе биде искористено за препраќање на детска порнографија. Наредното популарно медиумско „катче“ за детска порнографија датира од 1989 година преку иновацијата на јазик за маркирање на хипертекст или *hypertext markup language (HTML)* којшто го овозможило креирањето на *веб-страница*. Веб-страницата е сет од фајлови наречени “Web pages” коишто се достапни преку Интернет. Овие фајлови содржат слики, текст, звук, видео и комбинации од сите претходно наведени фајлови. Секој веб-сајт има своја адреса - Uniform Resource Locator или скратено URL. Сопственикот на веб-страницата ја резервира својата URL адреса преку сервис кој продава адреси. Повеќето земји имаат црни листи на веб-сајтови кои ги укинуваат веднаш по утврдувањето дека на истите има порнографски материјал со деца.

Понов медиум којшто е во прилог на овој криминалитет се т.н. *Chat rooms* или „соби за разговор“. Овој разговор е вистински, директен помеѓу две или повеќе лица. Истиот се одвива во виртуелна соба за разговор. Секој од учесниците има свој псевдоним. Овој разговор е сличен на телефонскиот со тоа што неговата предност е што можат симултано да учествуваат повеќе луѓе или групи. *Instant Messaging (IM)* е сличен медиум на претходниот и се состои во праќање и добивање на пишани пораки. Разликата со претходниот медиум е што овде примачот на пораките мора да се согласи на трансферот на пораки со одредено лице. На

18) На пример, Candyman E - group

овој начин на престапниците не само што им е олеснета комуникацијата, туку тие се во можност да стапат во контакт со 50 до 60 потенцијални жртви истовремено.¹⁹ Најновиот крик на технологијата – *веб камерите* овозможија Интернетот да се претвори за рај на уживателите на ваквите материјали. *Peer-to-peer (P2P)* апликациите сè уште не се експлоатирани во голема мера од извршителите на оваа група на кривични дела. Оваа програма легитимно се користи за трансфер на музика, клипови и слични материјали додека од злоупотребувачите на овој вид на комуникација истата се користи за трансфер на детска порнографија.

Детската порнографија во меѓународните документи

Регулирањето на проблематиката за унапредување на правата на детето, во глобални рамки, достигна најголем прогрес во 1989 година, кога Генералното собрание на Обединетите нации ја усвои Конвенцијата за правата на детето. Оваа Конвенција, прифатена и ратификувана во Република Македонија во 1993 година, претставува надградба на Декларацијата за правата на детето од 1959 година, а истата во рекордно време беше прифатена од потребниот број држави членки на Обединетите нации и влезе во сила само една година по нејзиното усвојување. Со Конвенцијата ќе бидат утврдени фундаменталните права на секоја индивидуа на возраст под 18 години²⁰. Овие права се дел од меѓународното право. Детската порнографија е уредена генерално во членот 34 од Конвенцијата.²¹

Кон оваа Конвенција ќе следат многубројни меѓународни документи меѓу кои значајна да се напомени е Декларацијата и Агендата за акција усвоени на Светскиот конгрес против комерцијалното сексуално искористување на деца, одржана во Стокхолм од 27 до 31 август 1996 година. Од овие причини ќе бидат организирани и многубројни конференции на кои

19) Ibid, стр.37

20) Ferraro, M., Casey, E., McGrath, M.: INVESTIGATING CHILD EXPLOITATION AND PORNOGRAPHY: THE INTERNET, THE LAW AND FORENSIC SCIENCE, Elsevier Academic Press, 2005, стр. 18

21) Државите потписнички се обврзуваат да ги штитат децата од сите облици на сексуално искористување и сексуално малтертирање. За таа цел државите-членки особено ќе ги преземат сите билатерални и мултилатерални мерки за спречување на: А) наведување или принуда на детето за учество во која и да е сексуална активност; Б) искористување на децата за проституција или други незаконски сексуални дејства; В) искористување на децата во порнографски престапи и материјали. <http://www.childrensembassy.org.mk/WBStorage/Files/konvencija%20celosna.pdf> . Последен пат отворена на 10.10.2010 година;

ќе бидат донесени заклучоци што ќе преставуваат основа за натамошната легислација и прецизна инкриминација на детската порнографија на Интернет и другите развиени технологии. Таква конференција е Меѓународната конференција за борба против детската порнографија на Интернет, одржана во Виена во 1999 година, на која е донесен заклучок кој повикува на широка инкриминација на производството, дистрибуцијата, извозот, преносот, увозот, намерното поседување и рекламирање на детска порнографија и во којшто е потенцирано значењето на поблиската соработка и партнерство меѓу владите и Интернет индустријата.

Во контекст на Конвенција за правата на детето ќе биде додаден *Факултативен протокол кон Конвенцијата за правата на детето, кој се однесува на продажба на деца, детска проституција и детска порнографија* усвоен на 25 мај 2000 г. во Њујорк. Истиот е потпишан од Р.Македонија на 17 јули 2001 г., ратификуван на 17 октомври 2003 г. кога и стапи во сила.²²

Како релевантен меѓународен документ од оваа област ќе ја спомнеме и **Конвенцијата за кибернетскиот криминалитет** (Convention on Cybercrime, ETS бр. 185) која Р. Македонија ја има потпишано на 15 септември 2004 г., а стапи во сила на 1 јануари 2005 г.²³

22) Факултативен протокол кон Конвенцијата за правата на детето кој се однесува на продажба на деца, детска проституција и детска порнографија „Службен весник на РМ“ бр.44/2003 година.

23) Конвенцијата за кибернетскиот криминалитет „Службен весник на РМ“ бр.41/2004 година. Во член 9 од Конвенцијата стои: Секоја страна ќе усвои такви законодавни и други мерки кои се неопходни со домашното право да се инкриминираат односно предвидат како кривични дела, кога со умисла и противправно, се вршат следниве дејствија:

а) се произведува детска порнографија, со цел нејзина дистрибуција преку компјутерски систем;

б) се нуди или на друг начин се прави достапна детска порнографија преку компјутерски систем;

в) се дистрибуира или пренесува детска порнографија преку компјутерски систем;

г) се набавува детска порнографија преку компјутерски систем за себе или за друг;

д) се поседува детска порнографија во компјутерски систем или медиум кој служи за чување на компјутерски податоци.

Во смисла на став 2 од овој член, изразот „детска порнографија“ означува порнографски материјал кој визуелно прикажува:

а) очигледен сексуален чин со малолетник;

б) очигледен сексуален чин со лице кое изгледа како малолетник;

в) реални слики кои прикажуваат очигледен сексуален чин со малолетник.

Во смисла на став 2 од овој член, изразот „малолетник“ ги опфаќа сите лица под 18-годишна возраст. Меѓутоа, страната може да предвиди и пониска старосна граница, која не смее да

Останати релевантни меѓународни инструменти и програми на ова поле, коишто исто така се со особена важност се: Акцискиот план донесен на Третиот самит на шефови на држави и влади на Советот на Европа (Варшава, 16-17 мај 2005 год.), кој повикува на разработка на мерки за спречување на сексуалната експлоатација на децата; Препораката број Р(91)11 на Комитетот на министри што се однесува на сексуалната експлоатација, порнографијата и проституцијата, и тргувањето со деца и помлади полнолетници, Препораката Рец (2001)16 за заштита на деца од сексуална експлоатација и Конвенцијата на Советот на Европа за борба против трговија со луѓе (ЕТС бр.197); Европската конвенција за уживање на детските права (1996, ЕТС бр.160); Протоколот за спречување, борба и казнување на трговија со луѓе, посебно жени и деца кои ја надополнуваат Конвенцијата на Обединетите нации против транснационалниот организиран криминал, како и Конвенцијата на Меѓународната организација на трудот што се однесува на забрана и итно постапување за елиминација на најлошите форми на детски труд; Рамковната одлука на Советот на Европската унија за борба против сексуалната експлоатација на деца и детска порнографија (2004/68/ЈХА) Рамковната одлука на Советот на Европската унија за учество на жртвите во кривичните постапки (2001/220/ЈХА) и Рамковната одлука на Советот на Европската унија за борба против трговија со луѓе (2002/629/ЈХА); Стокхолмската декларација и агенда за постапување донесена на Првиот светски конгрес против комерцијална сексуална експлоатација на деца (27-31 август 1996 г.), Глобалната обврска од Јокохама усвоена на Вториот светски конгрес против комерцијална сексуална експлоатација на деца (17-20 декември 2001 г.), Обврската и Планот за акција од Будимпешта усвоени на Подготвителната конференција за Вториот светски конгрес против комерцијална сексуална експлоатација на деца (1-21 ноември 2001 г.), Резолуција ЕС-27/2 на Генералното собрание на Обединетите нации „Свет по мерка на децата“ и тригодишната програма „Градење на Европа за и со децата“ усвоени по Третиот самит и утврдени на Конференцијата во Монако (4-5 април 2006 г.).

биде пониска од 16 години.

Секоја страна може да го резирвира правото да не ги применува, во целост или делумно, точките г и д од ставот 1 и точките б и в од ставот 2 на овој член.

Детската порнографија во странските законодавства Америка

Со цел да го заузди неконтролираното производство, дистрибуирање и поседување на детска порнографија, Владата на САД во повеќе наврати презема легислативни чекори. Како прв таков се смета контроверзниот Communications Decency Act (CDA) од 1995 г., којшто набрзо ќе биде укинат од Врховниот суд на САД. Меѓутоа, историјата на детската порнографија во Америка датира од многу поодамна. Така, во Лос Анџелес во 30-тите години на минатиот век избил еден од најголемите скандали со порнографски материјал на којшто имало девојчиња на возраст под 14 години, од кои повеќемина биле киднапирани од сиропиталишта. Ваквите непристојни слики ќе станат дел од американската кинематографија, каде што во најпознатите филмови²⁴ ќе бидат прикажани слики со голи малолетни девојки.

Во 1996 година ќе биде донесен US Telecommunications Act 1996 г. во кој ќе бидат вклучени некои од инкриминациите од CDA 1995 г. Целта на овој акт е да се направи што е можно порестриктивна достапноста и пристапот на малолетници до порнографски материјали. Инкриминациите за детската порнографија во САД се опишани погоре во овој труд. Инаку, САД е потписник на Конвенцијата за правата на детето, Факултативен протокол кон Конвенцијата за правата на детето кој се однесува на продажба на деца, детска проституција и детска порнографија и Конвенцијата за компјутерски криминалитет.

Детска порнографија во земјите-члени на ЕУ

Европската унија засилено работи да ја спречи детската порнографија *онлајн* со гонење на луѓето кои профитираат од сајтовите со детска порнографија. При ваквите активности е оформена поширока соработка меѓу поголемите компании и организации во Европа, заедно со полицијата за споделување на личните податоци за таквите луѓе. Во соработката се вклучени компании за кредитни картички (Visa, Mastercard...), ИТ компании (Microsoft, Ebay...) интернет провајдери, невладини организации, полицијата и Европската комисија.

24) Taxi Driver, Alice's Restaurant, Night Moves, Pretty Baby итн. Jenkins, P.: стр. 30-32.

Одредени извори ситуацијата ја оценуваат како „екстремно драматичната“ поради што Европската унија има издвоено 17 милиони евра инвестиции во „борба против производството, дистрибуцијата и продажбата на детска порнографија“. Статистички гледано:

- 39% од порнографските слики се со деца од 3 до 5 години, 19% се под 3 години;
- во 2003 година бројката на педофилската содржина онлајн се дуплирала;
- во 2007 година има 16% повеќе порнографски слики онлајн;
- Telefono Azzurro (Италија) во 2007 година работеле на 192 случаи од кои 45% биле меѓу 0 и 5 години;
- Child Focus (Белгија) во 2007 година имале 2.562 случаи и сл.²⁵

Покрај многубројните извори на правото во **Велика Британија**, коишто се однесуваат генерално на порнографијата, ова Кралство во целина го има уредено и секој можен аспект на злоупотреба на децата за детска порнографија. Такви се, на пример, двата статута - *Obscene Publications Act 1959* и *1964*, *Criminal Justice Act 1988*, понатаму *Protection of Children Act 1978* кој ќе биде ревидиран со *Criminal Justice and Public Order Act 1994* (‘СЈРОА 1994’) којшто, исто така, се однесува на порнографијата на Интернет и сл. Со СЈРОА 1994 ќе биде воведен концептот за псеудофотографии од деца. Псеудофотографиите технички се фотографии, но тие се создадени преку манипулирање со помош на компјутерски софтвер, при што на веќе постоечка слика на којашто има порнографски содржини се додава/ат малолетник/ци. Така, на пример, се додава детска глава на тело на полнолетник или на тело на друго дете, со што се создава слика без вистинско вклучување на дете во неа. Постојат извесни обиди ваквото дело да се декриминализира, затоа што со истото не се злоупотребил конкретен малолетник, но ваквите обиди се неоправдани и неосновани на реалноста. Една од првичните, а воедно и најпознатата интернационална операција во борба против детската порнографија, *Operation Starburst*,²⁶ е преземена токму од Британската влада. По оваа операција ќе бидат преземени и првите легислативни чекори за инкриминирање на поседувањето на детска порнографија.

25) Статистика преземена од Missing Children Europe од текстот „ЕУ построго спрема детската порнографија“, објавен во октомври 2008 г.

26) Во јули 1995 г., Британската полиција ќе открие педофилски прстен чиешто членови ќе дистрибуираат материјал со детска порнографија преку Интернет. Овој прстен го сочинувале 9 Британци и неколкумина други од Европа, Америка, Јужна Африка и Далечниот Исток.

И Велика Британија е исто така потписник на Конвенцијата за правата на детето, Факултативен протокол кон Конвенцијата за правата на детето кој се однесува на продажба на деца, детска проституција и детска порнографија и Конвенцијата за компјутерски криминалитет.

Повеќето земји наоѓаат различни начини на филтрирање на непристојните содржини на Интернет. Така, на пример некои издвојуваат посебни црни листи на веб-страници коишто хостираат детска порнографија. **Белгија** е една од земјите што имаат таква листа. Министерот за административна реформа, Винсент ван Квикенборн, во обид да ја забрани детската порнографија на Интернет предлага протокол помеѓу Интернет провајдерите и Владата. Специјалниот оддел на сојузната полиција – Сојузната единица за компјутерски криминал (FCCU) потврдува дека годишно открива 800-1.000 веб-сајтови со детска порнографија хостирани во странство, но судската процедура за блокирање на овие веб-сајтови ретко се користи, бидејќи е премногу сложена. Ваква листа е дел од законодавството и на **Франција**. Законот ги обврзува Интернет провајдерите „без одложување“ да го блокираат пристапот до сајтови вклучени на листата издадена под надзор на Министерството за внатрешни работи. Со цел да се спречи оспорување, за почеток, законот ќе се концентрира на педофилските содржини со цел „да ги заштити Интернет корисниците од слики со детска порнографија“. Операторите ќе треба да воведат софтвер во нивната мрежа со кој ќе се прекине секаква конекција на педофилски сајтови наведени од полицијата. Француската влада секогаш ќе може да ја прошири листата со едноставно донесување на одлука. проблемот е во тоа што повеќето од проблематичните веб-сајтови се хостираат надвор од француските граници. Така, од минатогодишните жалби само 308 се однесувале на веб-сајтови хостирани во Франција, додека 1.552 на сајтови хостирани во странство.²⁷ Слична е ситуацијата и со **Италија** којашто е пред усвојување на нацрт-законот 733 со назив „Безбедносен пакет“, составен од повеќе координирани одредби, со цел да се подобрат, овластувањата на полициските органи и јавниот обвинител. Законот подразбира давање слобода на обвинителот, доколку открие криминални активности на Интернет, да побара тој сајт или онлајн сервис да биде блокиран од италијанските провајдери, кои доколку не го направат тоа ќе бидат казнети со 250.000 евра. **Германската** влада, пак, има потпишано „волонтерски договори“ со 5 големи Интернет провајдери (Дојче Телеком, Водафон/Аркор, Ханс Нет, Кабел Дојчланд и Телефоника О2 кои држат 75% од германскиот пазар за Интернет пристап) за филтрирање на детска порнографија преку системот на имиња на домени (DNS).

27) <http://metamorphosis.org.mk/> последен пат отворена на 12.10.2009 година.

Хрватска

Законската регулатива за детска порнографија во Хрватска се состои од два правни акта: Конвенција о кибернетичком криминалитету²⁸ и Кривичниот закон. Во член 196 е инкриминирано кривичното дело “Iskorištavanje djece ili maloljetnih osoba za pornografiju”²⁹. Со ратификувањето на Конвенцијата за кибернетски криминал следи и измена на хрватското казнено законодавство во оваа сфера³⁰ и дополнување на Хрватскиот кривичен законик со членот 197а, кој ја инкриминира детската порнографија на компјутерски систем или мрежа.³¹

Детската порнографија во македонското казнено законодавство

Република Македонија има обврска да обезбедува услови за остварување и заштита на правата на децата како врз основа на внатрешното законодавство така и врз основа на потпишани и ратификувани меѓународни документи од областа на човековите права и слободи, особено на тие што третираат специфични права на децата. Тука спаѓаат двата факултативни протокола кон Конвенцијата за правата на детето, првиот за вклучување

28) Подетално за примената на оваа Конвенција во кривичното законодавство на Р. Хрватска в. Новоселац, П. /ур./ (2007): 175, 177.

29) Член 196 од КЗ на Р.Хрватска (измени и дополнувања NN 71/06): (1) Tko snimi dijete ili maloljetnu osobu za izradbu slika, audiovizualnog materijala ili drugih predmeta pornografskog sadržaja, ili prodaje, ili raspačava, ili prikazuje takav materijal, ili dijete navede na sudjelovanje u pornografskoj predstavi, kaznit će se kaznom zatvora od jedne do pet godina.

(2) Predmeti i sredstva iz stavka 1. ovoga članka oduzet će se.

30) Aksentijević, С. Статија достапна на https://www.sigurnost.info/zakoni_i_regulativa/sudsko-vjestacenje-u-slucajevima-kaznenih-djela-djecje-pornografije.html последен пат отворена на 02.10.2009 година

31) Член 197 – а од КЗ на Хрватска: (1) Tko pomoću računalnog sustava ili mreže proizvodi, nudi, distribuira, pribavlja za sebe ili drugoga, ili tko u računalnom sustavu ili na medijima za pohranu računalnih podataka posjeduje pornografske sadržaje koji prikazuju djecu ili maloljetnike u seksualnom eksplicitnom ponašanju ili koji su fokusirani na njihove spolne organe, kaznit će se kaznom zatvora od jedne do deset godina.

(2) Tko djetetu, posredstvom računalnog sustava, mreže ili medija za pohranu računalnih podataka učini pristupačnim slike, audiovizualne sadržaje ili druge predmete pornografskog sadržaja, kaznit će se novčanom kaznom ili kaznom zatvora do tri godine.

(3) Posebne naprave, sredstva, računalni programi ili podaci korišteni ili prilagođeni za počinjenje kaznenog djela iz stavka 1. i 2. ovoga članka oduzet će se.

на децата во вооружените судири и вториот кој се однесува на продажбата на деца, детската проституција и детската порнографија, потоа конвенциите на Советот на Европа со кои се регулираат одделни сегменти или права на детето, како и релевантни политички декларации. Сите тие и слични документи што ги има прифатено државата, претставуваат дел од внатрешниот правен поредок, согласно со член 118 од Уставот на Република Македонија.³²

Заради осознавање на реалните состојби, Владата на Република Македонија на седницата одржана на 27 јуни 2008 год. формира работна група составена од претставници на релевантните министерства: Министерството за правда, како носител на активностите, Министерството за труд и социјална политика, Министерството за здравство, Министерството за образование и наука и Министерството за внатрешни работи, со цел изготвување на информација за состојбата со сексуалната злоупотреба на децата и педофилијата во Република Македонија. Владата на десеттата седница, одржана на 27 август 2008 год., ја разгледа и ја усвои „Информацијата за состојбата со сексуална злоупотреба на деца и педофилија во Република Македонија со предлог мерки“ и го задолжи Министерството за труд и социјална политика, во соработка со Министерството за правда, Министерството за здравство, Министерството за образование и наука и Министерството за внатрешни работи, да изготви Акционен план за превенција и справување со сексуалната злоупотреба на деца и педофилија.³³ Период на реализација на овој план е до крајот на 2009 година.

Во Акциониот план се утврдуваат следниве насоки и приоритети:

1. Спроведување на Конвенцијата на Советот на Европа за заштита на деца од сексуална експлоатација и сексуална злоупотреба, Конвенцијата за правата на детето, Факултативниот протокол за продажба на деца, детска проституција и детска порнографија кон Конвенцијата за правата на детето и други меѓународни документи што ги утврдуваат механизмите и обврските за заштита на деца од сексуална злоупотреба и педофилија;
2. Преземање на мерки за превенција и сензибилизирање на целокупната јавност за оваа негативна појава;
3. Воспоставување на мерки за помош и заштита на жртвите на сексуална злоупотреба и педофилија;

32) Устав на РМ.

33) Акционен план за превенција и справување со сексуална злоупотреба на деца и педофилија 2009-2012 година.

4. Воведување мерки и програма за третман на лицата осудени за овие дела, за време на издржување на казната и по завршување на казната, а со цел спречување на рецидивизмот;
5. Воспоставување на механизам за координација на инволвирани субјекти од сите области во превенцијата и справувањето со сексуалната злоупотреба на децата и педофилијата;
6. Воспоставување на континуирана едукација на стручни лица за препознавање и преземање на мерки на заштита;
7. Воспоставување на единствена евиденција;
8. Спроведување на мониторинг и евалуација и
9. Унапредување на меѓународната соработка.

Меѓу најважните **законодавни** активности што ги планира овој план ги вбројуваме: Усогласување на законодавството на Република Македонија со Конвенцијата на Советот на Европа за заштита на деца од сексуална експлоатација и сексуална злоупотреба и Ратификација на Конвенцијата на Советот на Европа за заштита на деца од сексуална експлоатација и сексуална злоупотреба.³⁴

Кривичното дело „Прикажување на порнографски материјал на малолетник кој не наполнил 14 години“ е новелирано со новата реформа на КЗ од 14 септември 2009 година,³⁵ односно кон претходната

34) Во останатите активности спаѓаат: Истражување и анализа на состојбата со сексуалната злоупотреба на деца и педофилија во Република Македонија; Сензибилизирање и подигање на јавната свест за проблемот на сексуалната злоупотреба на децата и педофилијата; Поттикнување на пријавување на случаи на сексуална злоупотреба на деца поради што ќе бидат регистрирани посебни електронски адреси за пријавување на сексуална злоупотреба на деца и педофилија и Национална СОС линија за пријавување на случаи на сексуална злоупотреба на деца и педофилија; Подготовка на единствен протокол за постапување на институциите во случаи на откривање и третирање на случаи на сексуална злоупотреба на деца и педофилија; Континуирана едукација на стручни лица односно подготовка на програма за континуирана обука на стручните лица за препознавање на деца-жртви на сексуална злоупотреба и педофилија; и подготовка на програма за мултисеросрска обука на локално ниво за препознавање и работа со сексуално злоупотребени деца; Вклучување на содржини кои се однесуваат на сексуална злоупотреба на деца и насилство во наставните курикулуми во соодветните високо образовни институции; Воспоставување на систем за евиденција и известување за случаите за сексуална злоупотреба на деца и педофилија; Ефективно и координирано спроведување на акциониот план за превенција и сексуална злоупотреба на деца и педофилија и др.

35) Прикажување на порнографски материјал на малолетник, член 193:

(1) Тој што на малолетник кој не наполнил 14 години ќе му продаде, прикаже или со јавно излагање на друг начин ќе му направи достапни слики, аудиовизуелни и други предмети со порнографска содржина или ќе му прикаже порнографска претстава, ќе се казни со

инкриминација се додадени три нови става (4, 5 и 6)³⁶ коишто преставуваат видеоизменетост, во смисла на допрецизирање на претходниот ст.4, при што законодавецот покажува тенденција на остра казнена репресија за новоинкриминираните дела. Меѓутоа, постои една контрадикторност помеѓу ставовите 4 и 5. Имено, во став 4 стои дека „Тој што ќе **присили малолетно лице на изработување и снимање** слики или други предмети со порнографска содржина или за порнографска претстава, ќе се казни со затвор од најмалку **осум** години.“ Додека во став 5 стои „Ако делото од став (4) на овој член е сторено врз малолетник кој не наполнил 14 години, сторителот ќе се казни со затвор најмалку **четири** години“. Нелогичноста е во тоа што доколку сторителот на ова казнено дело истото го стори врз малолетно лице (лице под 18 години) му се заканува казна од најмалку 8 години, а доколку го стори врз малолетник кој не наполнил 14 години тогаш ќе се казни со казна од најмалку 4 години. Казната, согласно со принципот *argumentum a maiore ad minus*, би требало или да биде 4 години за став 4а 8 години за став 5 или, пак, само казната од став 5 да биде построга од онаа на став 4. Во став 6, пак, за прв пат е воведена казнената одговорност на правните лица за ова кривично дело.

На мислење сме дека ставовите 4 и 5 преставуваат посебно дело коишто не би требало да биде опфатено под насловот „прикажување на порнографски материјал на малолетник кој не наполнил 14 години“ туку во наредниот член 193-а, односно Производство и дистрибуција на детска порнографија.

затвор од шест месеци до три години.

(2) Ако делото е сторено преку средства за јавно информирање, сторителот ќе се казни со затвор од три до пет години.

(3) Со казната од став 2 ќе се казни тој што ќе злоупотреби малолетно лице за изработување на аудиовизуелни слики или други предмети со порнографска содржина или за порнографска претстава како и тој што учествува во претставата.

(4) Тој што ќе присили малолетно лице на изработување и снимање слики или други предмети со порнографска содржина или за порнографска претстава, ќе се казни со затвор од најмалку осум години.

(5) Ако делото од став (4) на овој член е сторено врз малолетник кој не наполнил 14 години, сторителот ќе се казни со затвор најмалку четири години.

(6) Ако делото од овој член го стори правно лице, ќе се казни со парична казна.

(7) Предметите од ставовите 1, 2, 3 и 4 ќе се одземат.

36) Ставовите 4, 5 и 6 се воведени со Законот за изменување и дополнување на Кривичниот закон („Сл. весник на РМ“ бр.114 од 14.9.2009 година, кои ќе почнат да се применуваат шест месеца од денот на влегувањето на сила на овој Закон).

Во врска со новините на КЗ од 2009 година поврзани со оваа област, нужно е да истакнеме и дека инкриминацијата од член 193-а од КЗ³⁷ има измени како во насловот така и во содржината. Претходната инкриминација гласеше „Производство и дистрибуција на детска порнографија преку компјутерски систем“ (чл. 193-а). Инкриминирањето на делото беше условено со потребата од усогласување на домашното кривично законодавство со меѓународните документи, во случајов со Факултативниот протокол кон Конвенцијата за правата на детето, за трговија со деца, детска проституција и детска порнографија. Воедно и решенијата во компаративното законодавство укажуваат на постоењето на ваквите инкриминации.³⁸ Уважувањето на овие барања овозможува да се комплетираат инкриминациите од оваа област (прикажување, дистрибуција и производство на порнографски материјал). Како релевантен меѓународен документ од оваа област ќе ја спомнеме и **Конвенцијата за кибернетскиот криминалитет** (Convention on Cybercrime, ETS) која Р. Македонија ја има потпишано на 15 септември 2004 година, а стапи во сила на 1 јануари 2005 година.³⁹

Со чл. 49 од Законот за изменување и дополнување на Кривичниот закон (Сл. Весник бр.114 од 14.09.2009 година по членот 193-а е додаден нов наслов и нов член 193-б кои гласат: „Намамување на обљуба или друго полово дејствие на малолетник кој не наполнил 14 години“.⁴⁰ И овој член,

37) Овој член е за прв пат воведен со Законот за изменување и дополнување на Кривичниот закон („Сл.весник на Р.Македонија“ бр.7 од 15.1.2008 година), а потоа изменет со Законот за изменување и дополнување на Кривичниот закон („Сл. весник на РМ“ бр.114 од 14.9.2009 година) во кој гласи: „Производство и дистрибуција на детска порнографија, член 193-а: (1) Тој што произведува детска порнографија со цел за нејзина дистрибуција или ја пренесува, или ја нуди или на друг начин ја прави достапна детската порнографија, ќе се казни со затвор од најмалку пет години.
(2) Тој што набавува детска порнографија за себе или за друг или поседува детска порнографија, ќе се казни со затвор од пет до осум години.
(3) Ако делото од ставовите 1 и 2 на овој член е сторено преку компјутерски систем или друго средство за масовна комуникација, сторителот ќе се казни со затвор од најмалку осум години.

38) Бачановиќ, О. Полициска академија - Скопје, Универзитет „Св. Климент Охридски“ - Битола, Кривичноправна заштита на малолетни лица - жртви на кривични дела,

39) „Службен весник на РМ“ бр.41/2004 година.

40) Член 193-б: (1) Тој што преку компјутерско-комуникациски средства со закажување средба или на друг начин намамува малолетник кој не наполнил 14 години на обљуба или друго полово дејствие или на производство на детска порнографија и ако со таквата намера е остварена непосредна средба со малолетникот, ќе се казни со затвор од една до пет години.

како и останатите, е еден од неопходните чекори, кои нашата држава мора да ги преземе за да го приближи своето законодавство до законодавството на земјите-членки на ЕУ, односно да го хармонизира истото со сите релевантни меѓународни документи.⁴¹

ЗАКЛУЧОК

Детската порнографија е феномен којшто претставува сериозна закана за подмладокот во целиот свет. Водејќи се од сериозноста на овој проблем, многубројни меѓународни организации и тела се посветени на експлицитно, недвосмислено и прецизно оформување на правната рамка за овој вид на криминалитет. Со таа цел донесени се многубројни конвенции, декларации, протоколи, резолуции, понатаму, одржани се многубројни средби и конференции со цел да се хармонизира законодавството на овој план.

Се поставува прашањето „Како младите да бидат безбедни во „темните улички“ на Интернет?“ Повеќето земји имаат т.н системи за саморегулирање или *Self-regulation by ISPs - the Internet Watch Foundation*. Оваа фондација е основана од Британската влада во 1996 година, а иста ваква фондација има основано и Холандија. IWF има електронска адреса, телефонски број и факс на коишто корисниците на Интернет можат да пријавуваат материјали поврзани со детска порнографија. Друго решение на овој проблем е барањето на лозинка за влез на одредени веб-страници, кој е поврзан со број на кредитна картичка.⁴² Доколку тие содржат материјали коишто е неопходно да се цензурираат, тогаш го отежнуваат пристапот на овие страници со задолжително идентификување на корисникот, како и наплаќање на неговата посета.

Правилното користење на техничките решенија исто така може да се смета како соодветен чекор за спречување на оваа нус-појава. Како технички решенија ќе ги споменеме: *Platform for Internet Content Selections (PICS)* која претставува филтер преку кој поминуваат содржините кои се

41) Оваа инкриминација е предвидена во КОНВЕНЦИЈА НА СОВЕТОТ НА ЕВРОПА ЗА ЗАШТИТА НА ДЕЦА ОД СЕКСУАЛНА ЕКСПЛОАТАЦИЈА И СЕКСУАЛНА ЗЛОУПОТРЕБА, во која стои: Секоја договорна страна ги презема неопходните законодавни или други мерки за инкриминација на намерниот предлог, преку информации и комуникациски технологии на полнолетен за средба со дете кое не е на возраста утврдена во членот 18 став 2, со цел извршување на некое од делата утврдени со членот 18 став 1а или членот 20 став 1а кон него или нејзе, кога овој предлог бил проследен со материјални акти што водат кон таква средба.

42) На пример, Adultcheck (<http://www.adultcheck.com>) е компанија регистрирана во САД, чијашто дејност е проверување на содржината на веб-страниците.

етикетирани како сомнителни. Најсоодветна заштита нудат т.н. *Parental control software или софтвери за родителски надзор*. Овие алатки се дизајнирани за филтрирање и блокирање на страници коишто содржат материјали кои не смеат да се прикажуваат на малолетници без родителски надзор. Ваков софтвер имаат вградено и модерните ТВ уреди.

Со оглед на тоа дека нашата земја е проевропски ориентирана, а воедно во своето законодавство декларира посебна заштита на децата,⁴³ сметаме дека беа неопходни новите измени на Казнениот закон на РМ во однос на детската порнографија и тоа како заострување на казнената репресија за нејзино прикажување на малолетник кој не наполнил 14 години, така и во однос на нејзиното производство.

Меѓутоа, на мислење сме дека освен овие измени во кривичното законодавство, потребни се соодветни измени и во Законот за електронско комуницирање односно и во Законот за радиодифузна дејност. Имено, само Законот за радиодифузна дејност⁴⁴ и Правилникот од Советот за радиодифузија, којшто не го опфаќа Интернетот, забрануваат прикажување на порнографски содржини во период кога децата гледаат телевизија.

43) На пример, во Закон за малолетничка правда („Службен весник на Република Македонија” бр. 87 од 12 јули 2007). Одредбите на петтиот дел од Законот се однесуваат на посебната заштита на малолетници жртви на кривични дела (чл. 137- 143). На овој начин, за прв пат во еден законодавен акт се востановува обврска на надлежните, пред сè државни, органи да водат сметка кога се во прашање малолетни жртви на кривичните дела, Бачановиќ, О. Полициска академија - Скопје, Универзитет „Св. Климент Охридски“ - Битола, Кривичноправна заштита на малолетни лица - жртви на кривични дела,

44) ЗАКОН ЗА РАДИОДИФУЗНАТА ДЕЈНОСТ („Сл. весник на Р. Македонија“ бр. 20/97 од 30.4.1997 година, член 35: Во програмата на радиодифузните организации не се дозволени емисии кои се насочени кон насилно уривање на уставниот поредок

Во програмата не смее да се прикажуваат непристојни содржини, особено со порнографија и насилство. Во програмата не можат да се емитуваат емисии кои можат штетно да влијаат на телесниот, духовниот или моралниот развој на децата и младинците. Филмовите и другите емисии што можат штетно да влијаат врз психофизичкиот развој на децата и младинците, можат да се прикажуваат само меѓу 24 и 6 часот. Казната е предвидена во член 85: Со парична казна од 100.000 до 300.000 денари ќе се казни за прекршок радиодифузна организација или друго правно лице, ако:

.... 5) врши дејност без програма или емитува и дистрибуира радиодифузна програма спротивно на утврдените услови по одредбите на членовите 31, 32, 33, 35 и 47; Со парична казна од 30.000 до 50.000 денари ќе се казни и одговорното лице во радиодифузната организација или друго правно лице. За сторениот прекршок од став 1 точки 4, 5 и 9 на овој член, може да се изрече и заштитната мерка забрана за вршење радиодифузна дејност во траење од шест месеци до една година.

Во македонската легислатива не постои закон кој би ја санкционирал детската порнографија на Интернет. односно не постои формална регулација на содржините на Интернет. Провајдерите на услуги изјавуваат дека не вршат филтрирање на содржините кои се објавуваат на нивните сервери, а ги отстрануваат само оние за кои постои судски налог. СПЕМ-от претставува регулирана содржина забранета со Законот за електронски комуникации од 2005 г., но колку што е запознаена јавноста, регулаторното тело (АЕК) одговорно за спроведување на Законот, сè уште ги нема спроведено овие одредби. Како примери за само/регулација може да се посочи само проектот за Заштита и безбедност на децата на Интернет.

Литература

- Akdeniz, Y.: Internet child pornography and the law: national and international responses, University of Leeds, UK, 2008;
- Aksentijević, С. Статија достапна на https://www.sigurnost.info/zakoni_i_regulativa/sudsko-vjestacenje-u-slucajevima-kaznenih-djela-djecje-pornografije.html последен пат отворена на 2.10.2009 година.
- Casey, E.: HANDBOOK OF COMPUTER CRIME INVESTIGATION FORENSIC TOOLS AND TECHNOLOGY, ACADEMIC PRESS, 2003.
- Ferraro, M., Casey, E., McGrath, M.: INVESTIGATING CHILD EXPLOITATION AND PORNOGRAPHY: THE INTERNET, THE LAW AND FORENSIC SCIENCE, Elsevier Academic Press, 2005.
- Gibbons Thomas (1996) 'Computer Generated Pornography', *International Yearbook of Law Computers and Technology*, 1995, vol. 9, pp 83-95, page 87.
- <http://www.adultcheck.com>
- <http://www.childrensembassy.org.mk/WBStorage/Files/konvencija%20celosna.pdf> , Последен пат отворена на 10.10.2010 година;
- <http://www.junius.co.uk/censorship/index.html>
- <http://www.junius.co.uk/censorship/PICS.html>
- http://www.law.cornell.edu/uscode/18/usc_sec_18_00002256----000-.html , последен пат отворена на 4.10.2009 година.
- Jenkins, P.: Beyond tolerance: child pornography on the Internet, NEW YORK UNIVERSITY PRESS, 2001.
- Stojanovic, B. Krivicno pravni aspekt pornografije, JRKK,
- Taylor, M., Quayle, E.: Child Pornography An Internet Crime, Brunner - Routledge, 2003, New York.
- Time Magazine article in the summer of 1995. See P Elmer-Dewitt 'On a screen near you: Cyberporn', *Time*, 1995, July 3, <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,1101950703-134361,00.html>

- Акциониот план за превенција и справување со сексуална злоупотреба на деца и педофилија 2009-2012 година.
- Бачановиќ, О. Полициска академија - Скопје, Универзитет „Св. Климент Охридски“ - Битола, Кривичноправна заштита на малолетни лица - жртви на кривични дела.
- Закон за малолетничка правда, „Службен весник на Република Македонија“, бр. 87 од 12 јули 2007.
- ЗАКОН ЗА РАДИОДИФУЗНАТА ДЕЈНОСТ, „Сл. весник на Р.Македонија“ бр. 20/97 од 30.4.1997 година
- Камбовски, В. (1997) *Казнено право - посебен дел*, „Просветно дело“, Скопје.
- Камбовски, В. *Казнено право - посебен дел*, Просветно дело, Скопје, 2003 година.
- КЗ на Р.Хрватска (измени и дополнувања NN 71/06).
- КОНВЕНЦИЈА НА СОВЕТОТ НА ЕВРОПА ЗА ЗАШТИТА НА ДЕЦА ОД СЕКСУАЛНА ЕКСПЛОАТАЦИЈА И СЕКСУАЛНА ЗЛОУПОТРЕБА.
- Конвенцијата за кибернетскиот криминалитет, „Службен весник на РМ“ бр.41/2004 година.
- Конвенцијата за правата на детето, „Сл. весник на РМ“ бр. 15/1990 , ратификувана на 2.12.1993.
- Кривичен законик на Р. Македонија („Сл. весник на РМ“ бр. 37/96, 80/99, 4/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 87/07, 07/08, 139/08, 114/09).
- Метаморфозис - независна, непартиска и непрофитна фондација со седиште во Скопје, Република Македонија. <http://metamorphosis.org.mk>
- Новоселац, П. /ур./, (2007) *Посебни део казненог права*- прво издање, уџбеници Свеучилишта у Загребу, Правни факултет Свеучилишта у Загребу.
- „Службен весник на РМ“ бр.41/2004 година.
- Статија „ЕУ построго спрема детската порнографија“ објавена во октомври 2008.
- Статија од *Lynne Christensen*: *Cyberporn study: more heat than light?* <http://www.columbia.edu/cu/21stC/issue-1.2/Cyber.htm> последен пат отворена на 28.9.2009 година.
- Устав на РМ.
- Факултативен протокол кон Конвенцијата за правата на детето кој се однесува на продажба на деца, детска проституција и детска порнографија*, „Службен весник на РМ“ бр. 44/2003 година.

БЕЗБЕДНОСТА И ЗДРАВЈЕТО НА РАБОТНИЦИТЕ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Апстракт: Предмет на овој труд се најважните меѓународно-правни инструменти за безбедност и здравје при работа на ООН, МОТ и ЕУ. Исто така, во трудот е анализирана и правната рамка за безбедност и здравје при работа во Р.Македонија, со акцент на Законот за безбедност и здравје при работа во Р.Македонија, каде значајно место имаат правата и обврските на работниците и работодавачите, особено претставникот на вработените за безбедност и здравје во претпријатието, односно институциите.

Клучни зборови: *безбедност и здравје при работа, работник, работодавач, права и обврски на работникот и работодавачот, претставник на вработените.*

Abstract: The object of this work are relevant international Law instruments for safety and health on the workplace of the OUN, ILO & EU. Also, in this work are analyzed the frame law for safety and health on the work place in Republic of Macedonia, where primary importance place to take the rights and tasks of the workers and employers, especially representatives of the workers for safety and health in the enterprise and public institution.

Key words: *safety and health on the workplace, worker, employer, right and tasks of the workers representative.*

Вовед

Безбедноста и здравјето на вработените е едно од најважните начела на работните односи, односно претставува еден од осумте меѓународни стандарди на трудот. Опасноста по здравјето и животот на работниците е присутна во сите држави во светот, независно од степенот на општествено-економскиот развој на истата. Секако, тие повеќе се јавуваат во помалку развиените држави. Овој феномен нема граници и не познава идеологија. Секојдневно во ударните вести на светските и домашните информативни агенции можеме да слушнеме за разни несреќи на работните места, експлозии, пожари во компаниите, рударски трагедии и сл. Сето тоа зборува дека безбедноста и здравјето на работникот на работното место не

е на посакуваното т.е. потребното ниво. Се разбира, има несреќи каде што човекот многу малку може да влијае на нејзините текови, но има голем број на несреќи каде човечкиот фактор игра пресудна улога.

Работникот со својот стручен и образовен потенцијал е најважниот и најскапиот ресурс во производниот процес, односно во општеството. Тој претставува конекција - мост помеѓу современата технологија и современиот начин на менаџирање. Колку и да е современата технологија безбедна и заштитена од најразлични можни опасности за здравјето и безбедноста на работникот, таа со самата структура (механичка, техничка), технолошка поврзаност и локација (местоположба) на одреден простор претставува потенцијална опасност, особено ако не се употребува и менаџира правилно од страна на самиот работник. Ниту едно работно место не е целосно безбедно, па дури ако тоа се наоѓа во некоја административна зграда - удобна канцеларија. Значи, нема вработен кој не е изложен на опасности по здравјето и животот. Затоа превенцијата и перманентната контрола на потенцијалните опасности на работните места треба да биде основниот приоритет, пред сè. Некои опасности и несреќи се поврзани со природни катастрофи и несреќи, каде што влијанието на човечкиот фактор е лимитиран во намалување на последиците, но голем дел од несреќите и опасностите на работните места се причинети од човечкиот фактор и неговата небрежност, независно дали тоа е индивидуална грешка на работникот или пропуст или грешка на одговорните субјекти во таа сфера. Во услови на глобална економска криза и висока стапка на невработеност, која во моментот во РМ е околу 34% во нашата држава, ниту вработените ниту работодавачите не обрнуваат доволно внимание на безбедните и здрави услови за работа. Вработените се задоволни доколку имаат работа и земаат плата, а работодавачите доколку имаат профит.

Ниту РМ не е надвор од глобалните процеси во сферата на безбедноста и здравјето на вработените. Во последно време во РМ на работните места зачестија повредите на работниците, од кои повеќето завршуваат кобно со загуба на човечки животи. Загинаа градежни работници, рудари, текстилни работници. Овој факт укажува на тоа дека работниците не се доволно и соодветно заштитени, согласно со меѓународните стандардите и потребите на работното место. Затоа, овој проблем заслужува особено внимание за спречување, односно превентивно делување, бидејќи само безбеден и здрав работник е најголемата заштеда на општеството. Дотолку повеќе што во 2007 година загинаа 48 работника, со тенденција оваа бројка да се зголемува.

Основни начела за безбедност и здравје при работа Поим, значење и цели

Безбедноста и здравјето е интердисциплинарен концепт на обезбедување на добросостојбата на луѓето, вклучени во процесот на работата. Истовремено, тоа е заштита и на работодавачите од непредвидени и неконтролирани економски и материјални загуби што произлегуваат од штетните настани од неприменување на мерките за безбедност и здравје при работа.

Според дефиницијата на МОТ од 1950 година, и со најновата ревизија од 1995 година, безбедноста и здравјето при работа цели кон:

- унапредување и одржување на највисоко ниво на физичка, ментална и социјална добросостојба на работниците од сите професии;
- заштита на здравјето и работниците предизвикано од работните услови;
- заштита на работниците при работењето од ризиците што резултираат од фактори штетни за здравјето;
- поставување на работникот и зачувување на неговиот интегритет во работната средина приспособувајќи ја на неговите физички и психички можности;
- збирно, работата да се приспособи кон човекот.

Животот и здравјето се најважни секој човек. Вработените во текот на денот поминуваат 8 часа на работа. Зависно од работното место, тие се изложуваат на разни опасности по сопствениот живот и здравје. Оттука, основното човеково право на *праведни и поволни услови при работа*, мора да се почитува и да претставува одговорност и обврска на целото општество.

Меѓународно-правни инструменти (аспекти) на безбедноста и здравјето при работа на работниците

Повеќе меѓународни организации и институции како што се МОТ, ООН и ЕУ му посветуваат респектабилно внимание на безбедноста и здравјето при работа што се гледа со усвојувањето на повеќе повелби, конвенции, препораки, декларации и сл. од оваа област. Овие меѓународно-правни инструменти претставуваат поширока правна рамка и ги обврзуваат државите-членки да ги имплементираат во националните законодавства.

Безбедноста и здравјето при работа во актите на ООН

Во Уставот на МОТ (Меѓународна организација на трудот), кој е донесен во 1919 година, утврдени се основните цели на МОТ кои се изразени во чл. 427 од Мировниот договор од Версај од 1919 г., а кои се имплементирани во Уставот на МОТ. Според Преамбулата на Уставот на МОТ, целите на МОТ можат да се поделат на три основни групи. Едната од нив се однесува на условите за работа каде се вели дека „лошите услови на работа донесуваат на голем број на луѓе неправда, беда и сиромаштија, што како последица го има големото незадоволство што го загрозува светскиот мир и хармонија“. ¹Овие цели се пренесени и во **Филаделфиската декларација од 10 јуни 1944 г.** во главата III каде како една од главните цели на МОТ е наведено „постигнување на соодветна заштита на животот и здравјето на вработените од сите занимања“². **Универзалната декларација за човекови права** усвоена со Резолуцијата 217А (ххх) на 10 декември 1948 година од страна на Генералното собрание на ООН, исто така експлицитно го потенцира правото на секој работник на „праведни и задоволителни услови за работа и заштита од невработеност“³. **Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права** на ООН ги обврзува државите договорнички за преземање на максимални чекори за почитување на економските, социјалните и културните права на секој граѓанин, каде многу важно место зазема и правото на секој да ужива праведни и поволни услови за работа, кои обезбедуваат „безбедност и хигиенски услови на работа“.⁴ Претходно споменавме дека сите меѓународни организации и институции оваа цел ја имаат имплементирано со донесување на повеќе повелби, конвенции, препораки, директиви и др.

Безбедноста и здравјето при работа во актите на МОТ

Иако МОТ е интегрален дел на ООН, односно претставува специјализирана агенција на ООН, сепак сметаме дека актите (конвенции и препораки) што ги носи оваа организација треба да бидат издвоени во посебен сегмент поради нивната конкретност, специфичност и специјалност. Како поважни конвенции на МОТ кои се однесуваат на безбедноста и здравјето при работа би ги споменале следните:

1) Д-р Б. Букуљаш и м-р Адријана Билиќ, Меѓународно радно право со посебним освртом на МОТ, Сплит, 2006 стр. 29.

2) Филаделфиска декларација, глава 3, ст. г.

3) Види член 23 став 1 од Универзалната декларација за правата на човекот на ООН.

4) Види член 7 од Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права на ООН.

- Конвенција бр.16 за медицинско испитување на младите лица;
- Конвенција бр. 17 за надомест на работниците при повреда на работа;
- Конвенција бр. 18 за надомест на работниците (заболување на работното место);
- Конвенција за еднаков третман (надомест во случај на несреќи);
- Конвенција бр.24 за осигурување во случај на болест (во индустријата);
- Конвенција бр. 25 за осигурување во случај на болест (во земјоделството);
- Конвенцијата бр. 32 за заштита од несреќи;
- Конвенција бр. 81 за трудова инспекција;
- Конвенција бр.102 за социјална сигурност;
- Конвенција бр. 121 за бенефиции поради повреда при работа;
- Конвенција бр. 148 за работна средина (загадување на воздух, бучава, вибрации);
- Конвенцијата бр. 155 за безбедност и здравје при работа;
- Конвенција бр. 161 за служби за заштита на здравјето при работа.

Од сите горенаведени конвенции би ја издвоиле **Меѓународната конвенција бр. 155 на МОТ за безбедност и здравје при работа**, усвоена на 67. седница на Генералното собрание на МОТ на 22 јуни 1981 година, а стапи во сила на 11 август 1983 година. Оваа Конвенција е ратификувана од страна на Собранието на РМ во 1991 година, а тоа подразбира дека одредбите на Конвенцијата се дел од нашето работно законодавство. Конкретна имплементација на одредбите на наведената Конвенција се значаен дел од одредбите на оваа Конвенција кои се имплементирани во Законот за безбедност и здравје при работа („Сл. весник на РМ“ бр. 92/07).

Според членот 4 од Конвенцијата, секоја членка, поаѓајќи од националните услови и практики, а во консултација со најголем дел од претставниците на организациите на работодавачите и работниците (репрезентативните), треба да формулира, имплементира и периодично да ревидира кохерентна национална политика за безбедност и здравје⁵. Ова подразбира дека секоја држава-членка на МОТ што ја ратификувала наведената конвенција треба да ја усвои национална политика (програма) за безбедност и здравје. Во тој контекст, како главна цел на таквата политика треба да биде заштитата од несреќи и повреди на здравјето чиешто настанување е поврзано со работното место, преку смалување на ризиците поврзани со работното опкружување во разумни граници.⁶

5) Чл. 4 ст. 1 од Конвенцијата бр.155 на МОТ која се однесува на безбедноста и здравјето на работниците.

6) Ибид. чл. 4 ст. 2.

Безбедноста и здравјето при работа во актите на ЕУ

Безбедноста и здравјето при работа, како еден од меѓународните стандарди на трудот, освен што имаат свое значајно место во меѓународно-правните инструменти на ООН, свое место има обезбедено и во актите на сите поважни регионални организации, особено Европската унија. Како поважни акти на ЕУ кои се значајни за безбедноста и здравјето при работа се Единствениот европски акт од 1986 година и Европската социјална повелба на Советот на Европа од 1961 година.

Во **Договорот за основање на Европската унија**, во поглавјето XI, глава 1, кои се однесуваат на одредби за социјални прашања, поточно во членовите 136 и 137, стои дека Заедницата и државите-членки, имајќи ги предвид социјалните права што се предвидени со Европската социјална повелба и Повелбата на Заедницата за основните права на работниците, имаат за цел, меѓу другото, и подобрување на условите за живот, работа⁷, односно „подобрување, особено, на работната средина, заради заштита на здравјето и безбедноста“.⁸

Во членот 118А од **Единствениот европски акт од 1986** стои дека *„Државите-членки се обврзуваат да го промовираат подобрувањето особено во доменот на работната средина, заштитата и безбедноста и здравјето на работниците и си поставуваат за цел хармонизација и прогрес на постојните услови во овој домен“*.

Европската социјална повелба е донесена на 18 октомври 1961 година од страна на Советот на Европа, а стапи во сила во 1965 година. Повелбата двапати е ревидирана во 1988 и во 1996 година, во кои договорните страни како цел на својата политика го имаат *„принципот дека сите работници имаат право на безбедни и здрави работни услови“ (дел I т. 3)*. Во делот 2 од Повелбата во членот 3 стои: со цел обезбедување на ефикасно остварување на правото на безбедни и здрави услови за работа, државите договорнички се обврзаа, во консултација со организациите на работодавачите и работниците да:

Формулираат, применат и периодично ја надгледуваат единствената национална политика за безбедност и здравје на работа, како и работната средина. Првенствена цел на оваа политика е подобрување на безбедноста и здравјето на работа и спречување на повредите до кои може да дојде, а се врзани за работата или се случуваат за време на работа, така што би се смалиле причините и ризиците до кои неминовно доаѓа во работната средина.

7) Види чл. 136 и 137 од Договорот за основање на Европската заедница.

8) Ибид.

Оваа Повелба има многу важна улога во регулирањето на односите од работната сфера, каде важно место зазема и безбедноста и здравјето на работниците.

Да донесат прописи во врска со безбедноста и здравствени прописи.

Да обезбеди примена на таквите прописи со мерки на соодветен надзор.

Да го унапреди развојот на здравствената служба на работа за сите работници кои би имале првенствено превентивни и советодавни функции.

Исто така, ЕСП со членот 11 ги обврзува државите договорнички да преземат соодветни мерки со кои би требало да се елиминираат во најголема мера причините за лошо здравје, да обезбеди советодавни и образовни поволности за унапредување на здравјето и поттикнување на индивидуалните одговорности за прашања на здравјето, како и да ги спречи во најголема можна мера епидемиолошките, ендемските и другите болести, како и несреќни случаи.

Повелбата на Заедницата за основните социјални права на работниците, усвоена на состанокот на шефовите на државите-членки на ЕЕЗ одржан во Стразбург на 9 декември 1989 година, исто така посетува значајно место на заштитата на здравјето и безбедноста во работните средини. Во членот 19 од Повелбата стои дека *„секој работник мора да бенифицира во сопствената средина на работење од задоволителните услови на заштита на неговото здравје и безбедност“* односно да бидат преземени *„адекватни мерки за заштита,“* особено за вклучување на работниците од информирање и консултирање во поглед на тековните ризици и преземените мерки за нивно надминување или смалување.

Директивата бр. 83/391 од 16 јуни 1989 година која се фундира врз членот 118А ги уредува општите принципи кои продуцираат низа други препораки од оваа сфера. Оваа рамковна Директива има за цел да ги подобри безбедноста и здравјето на работниците што работат. Таа ги утврдува општите принципи кои се систематизирани во два вида и тоа: акција против ризиците (евауација, елиминација, превенција, адаптација кон техничката еволуција), како и општите обврски на работодавачите и работниците во однос на здравјето и безбедноста на работното место.

Од горенаведените правни инструменти на ЕУ можеме да констатираме дека нормативно оваа сфера е релативно добро нормативно регулирана што преставува добра основа за правно регулирање на оваа проблематика и на национално ниво на државите-членки на ЕУ, како и на државите кандидати за членство во ЕУ.

Правна рамка за безбедност и здравје при работа во РМ

Многу важен елемент во системот наречен безбедност и здравје на работникот на работното место преставува правната рамка. Елаборирајќи за значењето на гореспоменатите меѓународно-правни инструменти на ООН, МОТ, ЕУ во регулирањето на правото на вработените на безбедност и здравје при работа, можеме да констатираме дека нашата држава РМ, како членка на ООН, МОТ и држава кандидат за членство во ЕУ ги има ратификувано најважните меѓународно-правни инструменти (конвенции, препораки, повелби, декларации) кои се однесуваат на безбедноста и здравјето на работниците. Ова подразбира дека РМ истите ги има имплементирано во сопственото националното работно законодавство, што е основен предуслов за наше понатамошно интегрирање во меѓународната заедница, особено во ЕУ.

Вработените во Република Македонија своето право на безбедна и здрава работна средина кај работодавачот ги остваруваат согласно со Уставот на РМ, Законот за работните односи („Сл. весник на РМ“ бр. 62/05), Законот за безбедност и здравје при работа („Сл. весник на РМ“ бр.92/07) и други закони од трудовата сфера, подзаконските акти-правилници, како и колективните договори.

Погоре наведовме дека заштитата и безбедноста и здравјето на вработените е уставна категорија. Во **Уставот на РМ** за правото на здрава и безбедна работна средина експлицитно се зборува во членот 32 каде стои дека „Секој има право на работа, слободен избор на вработување, *заштита при работењето*.....“⁹⁾ и ова право подразбира инкорпорирање во својата содржина не само права туку и обврски, како на страната на работникот, така и на работодавачот.

Работодавачот е обврзан да му обезбеди заштита при работата на работникот, со тоа што ќе ги обезбеди потребните услови за таа заштита, во согласност со **Законот за работните односи** („Сл. весник на РМ“ бр. 62/05). Ако работодавачот не обезбеди услови за безбедност на животот и здравјето на работниците, во Законот се утврдени казни одредби кои предвидуваат глоба во износ од 8.000 евра во денарска противвредност што ќе му се изрече за сторен прекршок на работодавач-правно лице ако не обезбеди услови за безбедност.

Работникот, без оглед на тоа дали е вработен на определено или неопределено време, го остварува правото на заштита при работата во согласност со пропишаните мерки и нормативи, утврдени за таа заштита, во согласност со закон и колективен договор.

9) Член 32, став 1 од Уставот на РМ.

Работникот е обврзан да се придружува кон пропишаните услови и мерки за заштита при работа (чл.32 од ЗРО). Во тој контекст, работникот е обврзан, работите на работното место да ги врши со внимание, поради обезбедување не само на својот живот и здравје, туку и животот и здравјето на другите работници, како и на граѓаните воопшто. Ако работникот не се придружува на пропишаните мерки за безбедност и здравје, или средствата и опремата за заштита при работа, не ги употребува според утврдената регулатива, со ЗРО ова се смета како кршење на работната дисциплина или неисполнување на обврските, утврдени со закон, колективен договор и договор за работа, поради што на работникот му престанува работниот однос со давање **отказ** од работодавецот и тоа без отказан рок. Оваа одредба од Законот е преземена речиси во сите посебни (гранкови) КД, каде што се запазени одредени специфики на конкретната дејност.

Во **Спогодбата за формирање на Економско социјален совет на РМ** стои дека „Владата на Република Македонија, Сојузот на синдикатите и Стопанската комора на Македонија, за остварување на темелните вредности на Уставот на Република Македонија за демократска и социјална држава и обезбедување на социјална правда, за похармоничен развој на општествените процеси, за унапредување на социјалниот дијалог, трипартизмот и примената на меѓународните конвенции и препораки, формираат Економско-социјален совет“.¹⁰ Советот има советодавно-консултативна функција, преку која се одвива социјалниот дијалог и значаен дел од преговарачката функција на социјалните партнери за економско-социјалните прашања кои се од интерес на РМ.¹¹

Согласно со овие функции, Советот разгледува прашања и дава мислења, предлози и препораки за одредени прашања од областа на *работните услови и заштитата на работа*.¹²

10) Види член 1 од Спогодбата за формирање на Економско-социјален совет во РМ.

11) Види член 3 од Спогодбата за формирање на ЕСС.

12) Види член 3, став 2, алинеја 7 од Спогодбата за формирање на ЕСС во РМ од 30.12.1996 г.

Закон за безбедност и здравје при работа

Со оглед на огромната важност на Законот за безбедност и здравје при работа („Сл. весник на РМ“ бр. 92/07) сметаме дека е потребно овој Закон пошироко да го елаборираме. Всушност, со овој Закон се утврдуваат:

- **мерките** за безбедност и здравје при работа;
- **општите** и другите обврски на работодавачот;
- **правата и обврските** на вработените од областа на безбедноста и здравјето при работа;
- **превентивните мерки** против професионалните ризици, отстранувањето на ризичните фактори на несреќа;
- **информирање и консултирање** на социјалните партнери за безбедноста и здравјето на вработените;
- **формирање и функционирање** на Советот за безбедност и здравје при работа;
- **овластување;**
- **надзор;**
- **прекршочни одредби;**

Обврски на работодавачот

Со Законот за безбедност и здравје при работа се дефинирани општите и другите обврски на работодавачот и според нив тој е должен да:

1. Изработи *проценка на ризик* за секое работно место.
2. Изготви и спроведе *изјава* за безбедноста за секое работно место, прецизирајќи го начинот, мерките кои треба да се преземат врз основа на идентификација на опасноста на проценката на ризикот.
3. Назначи едно или повеќе стручни лица за безбедност при работа, со стручна подготовка за безбедност при работа, или друга стручна подготовка соодветна на технолошкиот процес.
4. Ангажира овластена здравствена организација во која се врши дејноста медицина на трудот.
5. Ја следи здравствената состојба на вработените (најмалку на секои 18 месеци да организира здравствени прегледи на за вработените).
6. Донесе безбедносни мерки против пожар, согласно со посебните прописи.
7. Организира и обезбеди давање прва помош на вработените во случај на повреда при работа.
8. Утврди план за евакуација и спасување во случај на опасност, прва помош, како и да спроведе практични вежби најмалку еднаш на две години.
9. На секое работно место и во работни простории во кои истовремено

работат до 20 вработени најмалку по еден од нив мора да биде оспособен и определен за давање прва помош, за гасење пожар, евакуација и спасување, а над овој број на секои 20 вработени најмалку уште по еден.

10. Склучи договори со други правни субјекти специјализирани за давање услуги во однос на давање прва помош, итна медицинска помош, евакуација и спасување и противпожарна заштита.
11. Изврши теоретска и практична обука на вработените за безбедно извршување на работата пред да бидат распоредени на работното место, при преместување од едно на друго работно место, при промена на орудијата за работа или на технолошкиот процес и др.
12. Обезбеди лична заштитна опрема за вработените (опрема која работникот ја носи, држи и ја употребува).
13. Да изврши повремени прегледи и испитувања на работната средина и опрема на начин и во рокови пропишани со актот што тој го носи, односно со упатството на производителот, техничките прописи и стандарди.
14. Да води евиденција за стручно обучување и оспособување на работниците за безбедна работа, извршените прегледи на работниците за безбедна работа, извршените прегледи на средствата за работа, спроведените испитувања на физичките, хемиските и биолошките штетности и на микроклимата во работните и помошните простории, претходните и периодичните здравствени прегледи на вработените, професионалните болести, заболувања во врска со работата, повредите при работа и смртните случаи при работа.
15. Работодавачот е должен на претставникот на работниците за безбедност и здравје при работа да му овозможи непречено вршење на неговата функција.

Права и обврски на вработените

Правата и обврските на вработените во претпријатието во врска со безбедноста и здравјето при работа се регулирани во членовите 38-42 во Законот за безбедност и здравје при работа. Тие права и обврски се следните:

- Работникот има право и обврска да учествува во утврдувањето и подобрувањето на условите за работа и на работната средина, да предлага преземање нови или подобрување на постојните мерки за безбедност и здравје при работа, организацијата на работата и заштитата на здравјето и безбедноста на работниците во процесот на работата кај работодавачот.

- Работникот е должен за време на работата да се придружува кон мерките и средствата за безбедност и здравје при работа и работата да ја врши со внимание, заради обезбедување и заштита на своето здравје, како и животот и здравјето на другите работници и да соработува со работодавачот во спроведувањето и унапредувањето на безбедноста и здравјето при работа.
- Работникот кој во работата не се придржува кон пропишаните мерки и средства за безбедност и здравје и со тоа го загрозува како својот, така и здравјето и животот на другите работници, имотот на работодавачот и животната средина и природата може, во согласност со актот на работодавачот и колективниот договор, привремено да се отстрани или оддалечи од работното место, за што писмено се известува претставникот на вработените за заштита при работа. Работникот кој не се придржува на пропишаните мерки за безбедност и здравје при работа со овој Закон, друг пропис и колективен договор, прави тешка повреда на работната обврска.
- Работникот е должен на одговорниот работник или на претставникот на вработените за безбедност и здравје при работа да му ги пријави сите забележани дефекти и други недостатоци и појави кои непосредно ја загрозуваат безбедноста на работниците при работа и има право да побара преземање соодветни мерки за безбедност и здравје при работа.
- Ако работодавачот не преземе други мерки за отстранување на дефекти и други недостатоци и појави кои непосредно ја загрозуваат безбедноста при работата, претставникот на вработените за безбедност и здравје при работа може да побара прекин на работата на одделно работно место, на дел од техничко-технолошки процес или на целиот работен процес, за што писмено ќе го известат работодавачот за причините, времето и местото на прекилот. За настанатата состојба, работодавачот е должен веднаш писмено да го известат органот на управата надлежен за работите на инспекцијата на трудот.
- Работникот има право да одбие да работи на своето работно место, ако му се заканува непосредна опасност по животот и здравјето, затоа што не се спроведени пропишаните мерки за безбедност и здравје при работа, сè додека не се отстранат причините кои ја нарушиле безбедноста на неговото работно место. Работникот може да одбие да работи на орудије за работа на кое се поставени или се отстранети пропишаните заштитни направи. Работникот има право да одбие да работи на работно место на кое постои опасност од професионални и други заболувања. Работникот е должен писмено да го известат

работодавачот и претставникот на работниците за безбедност и здравје при работа за причините заради кои одбива да работи.

За претходно наведените случаи, работодавачот е должен веднаш да преземе мерки за отстранување на причините кои непосредно ги загрозуваат животот и здравјето на работникот при работа.

Улогата на претставникот на работниците за безбедност и здравје

Правата и обврските на претставникот на работниците за безбедност и здравје при работа се регулирани со членовите 28, 29 и 30. Согласно со истите, претставникот на вработените за безбедност и здравје при работа го избираат работниците од своите редови, на синдикален собир или собир на вработените, водејќи сметка за застапеноста на сите делови на работниот процес и задолжително за оние каде тоа го бараат работните услови (зголемена опасност за сигурноста и здравјето на работниците, работа на издвоени места и сл.). Претставникот на вработените ужива посебна заштита од работен однос, како што ја има и претставникот на синдикалната организација во конкретното претпријатие, согласно со законот и колективниот договор. Бројот на претставниците зависи од бројот на вработените, со тоа што:

- над 10 вработени се избира еден претставник;
- двајца претставници на 101-500 вработени;
- тројца претставници кај работодавачи кои имаат над 501 вработени.
- Претставникот на работниците за безбедност и здравје при работа има право:
 - да ги обиколи работните места заради согледување на состојбата во врска со безбедноста и здравјето при работа;
 - да разговара со работодавачот за потребите и проблемите на безбедноста и здравјето при работа;
 - да ја извести инспекцијата на трудот и да бара нејзино посредување или надзор;
 - да ја извести инспекцијата на трудот за нејзино поседување, да присуствува, да ги даде своите согледувања и да има увид во записникот составен од страна на инспекторатот при посредување или надзорот;

- да побара информации од работодавачот и да има пристап до изјавите за проценка на безбедноста и здравје при работа;
- посебна обука за превенција и безбедност и здравје при работа, специфични за дејноста на работодавачот, што се утврдува со колективен договор.

Надзор над Законот

Надзор над спроведувањето на Законот за безбедност и здравје при работа го врши министерството надлежно за работите од областа на трудот, а инспекцискиот надзор во областа на безбедноста и здравјето при работа го врши Државниот инспекторат за труд, согласно со Законот за безбедност и здравје при работа и Законот за инспекција на трудот.

Прекршочни одредби

Согласно со Законот за безбедност и здравје при работа прекршоците се рангирани во три категории.

Прекршоците од прва категорија се однесуваат на глоба која се изрекува за прекршок на правно лице за неприменети одредби од Законот, во износ од 1.000 евра во денарска противвредност, а 300 евра во денарска противвредност за прекршок на одговорното лице кај правното лице.

Прекршоци од втора категорија се однесуваат на глоба која се изрекува за прекршок на правно лице за неприменети одредби од Законот, во износ од 2.000 евра во денарска противвредност, додека истата во износ од 500 евра во денарска противвредност се изрекува за прекршок на одговорното лице кај правниот субјект.

Прекршоците од трета категорија се однесуваат на глоба која се изрекува за сторен прекршок на правното лице за неприменети одредби од Законот, во износ од 5.000 до 8.000 евра во денарска противвредност, додека истата во износ од 500 до 1.000 евра во денарска противвредност се изрекува за прекршок на одговорното лице кај правниот субјект.

Исто така, со глоба (мандатна казна на работно место) од 50 евра во денарска противвредност ќе се казни вработен, ако не ги почитува пропишаните мерки за безбедност и здравје при работа и не ја користи пропишаната опрема за лична заштита.

Ставови на Европската комисија за безбедноста и здравјето при работа во Република Македонија

Во Извештајот на ЕК во 2006 г. за напредокот на РМ во делот на безбедноста и здравјето при работа, во поглавјето 4.19. со наслов „Социјална политика и вработување“ е дадена оценка дека е постигнат ограничен напредок. Во Извештајот за 2007 г. меѓу другото стои дека е постигнат одреден напредок, бидејќи е донесен Законот за безбедност и здравје при работа.

Во Извештајот на ЕК за 2008 г. стои констатацијата дека „може да се забележи напредок во областа на **здравјето и безбедноста при работа**“. Донесено е законодавство за спроведување на Законот за безбедност и здравје при работа. Меѓутоа, административниот капацитет е недоволен за обезбедување на соодветно спроведување и примена на правните одредби. Останува значителен број на повреди и смртни случаи на РМ. Податоците обезбедени од страна на трудовиот инспекторат наведуваат дека 18 фатални несреќни случаи се случиле во 2007 г., со што беа доведени во прашање податоците од страна на невладините извори коишто посочија 47 случаи. Усогласувањето со правото на ЕУ во областа на безбедноста и здравјето при работа е умерено унапредено¹³.

Од извештаите на ЕК може да се констатира дека РМ постигнува одреден напредок во областа на безбедноста.

ЗАКЛУЧОК

Во животот на човекот, трудот (работата) претставува основа за обезбедување на неговата егзистенција и затоа има исклучително значајна улога. Работниците една третина од деноноќието го поминуваат на работа, соочувајќи се со мноштво ризици по нивното здравје во работната средина, кои се од најразличен вид: прав, бучава, хемиски влијанија, екстремни температури, вибрации и др. Поголемиот број работници, за жал, не се свесни во однос на овој проблем и притоа трпат одредени последици по нивното здравје. Кон ова придонесуваат и работодавачите (со мали

13) Извештај на Европската комисија за напредокот на РМ за 2008 година, поглавје 4.19., стр. 42.

исклучоци), кои заради трката за поголем профит ги запоставуваат безбедноста и здравјето на работниците. Меѓутоа, во последно време кај работодавачите се развива свеста дека само добро средена работна средина може да ги донесе саканите деловни успеси (резултати).¹⁴

Безбедноста и здравјето при работа е приоритетно прашање како за вработените, така и за државата во целина. Правото на безбедност и здравје при работа е фундаментално право од работа. За остварување на ова право од работа потребно е да се преземат следните мерки и активности:

1. Доследна примена на Законот за безбедност и здравје при работа.
2. Што поскоро конституирање и започнување со работа на Советот за безбедност и здравје во РМ (кандидатите се номинирани).
3. Потпишување на колективни договори на ниво на работодавачи, заради доуредување на прашањата од сферата на безбедноста и здравјето при работа.
4. Вработените коишто работат ризични работи да се осигуруваат во специјализирани компании.
5. Избраните претставници на работниците за безбедност и здравје при работа перманентно да се едуцираат, со цел рано да се препознаваат симптомите на кое било потенцијално професионално заболување пред да настане хронична болест.
6. Секторот за безбедност и здравје при работа на МТСП-како дел од Државниот инспекторат за труд, кадровски да се зајакне заради ефикасно вршење на работите за кои постои, особено за вршење надзор кај работодавачите за условите за ХТП услови, особено за изготвување и поднесување барања за поведување прекршочни и кривични пријави, за евидентирање на пријавените повреди на работа.
7. Воспоставување на реален социјален дијалог меѓу синдикатот, организациите на работодавачите и државата за заедничко и синхронизирано решавање на проблемите од областа на безбедноста и здравјето при работа.
8. Безбедноста и здравјето при работа преку соодветен стручен предмет и наставна програма да се интегрираат во нашиот образовен систем,

14) При една посета на авторот на овој труд на една реномирана конфекција во Штип, која важи за добро организирана од аспект на безбедни и здрави услови при работата, во разговорот со менаџерот на истата за условите за работа на работниците беа потенцирани подобрите резултати во работењето по воведувањето на климатизација во работните простории. Притоа, менаџерот на конфекцијата изнесе релевантен податок за продуктивноста на работниците по воведувањето на подобри климатски услови, дека таа се зголемила за 15-20%.

со што уште од најрана возраст учениците ќе можат да стекнуваат основни знаења од оваа област.

9. Синдикатите, стручните здруженија и другите слични асоцијации енергично преку медиумите да влијаат на јакнењето на јавната свест за значењето на безбедноста и здравјето при работа.
10. Претпријатијата коишто вработуваат над 50 вработени задолжително да вработат едно стручно лице кое ќе се грижи единствено за безбедноста и здравјето на работниците при работа.

Литература

Устав на РМ од 1991.

Закон за работни односи на РМ („Сл. весник на РМ“ бр. 62/05).

Закон за безбедност и здравје при работа („Сл. весник на РМ“ бр. 92/06).

Закон за вработување и осигурување во случај на невработеност („Сл. весник на РМ“ бр.37/97 од 31.7.1997 г., измени 2000 г., 2001 г., 2003 г., 2004 г., 2005 г., 2008 г.).

Општ колективен договор на вработените во стопанството на РМ („Сл. весник на РМ“ бр. 76/06).

Спогодба за формирање на Економско-социјален совет на РМ од 30.12.1996 г.

Европска социјална повелба на Советот на Европа од 1961 г.

Меѓународни стандарди на трудот, ратификувани конвенции од РМ, УСАИД и МТСП, Скопје, 2007.

Гзиме Старова, Трудово право и работни односи, Просветно дело, Скопје, 2003.

Петар Наумовски, Трудово право, Европски универзитет, Скопје, 2007 година.

Прирачник „Мобинг-психички притисок на работното место“, Скопје, 2009 г.

Прирачник за безбедност и здравје при работа, ССМ и Фондација Фридрих Еберт, Скопје, 2008.

Меѓународна конвенција на МОТ бр. 155 за безбедност и заштита на здравјето при работа и за работната средина.

Филаделфиска декларација на ООН од 10.6.1944 г.

Устав на МОТ

Адријана Билиќ и Борис Букуљаш, Меѓународно радно право, Сплит, 2006.

Извештаите на Европската комисија за 2006, 2007 и 2008 година за напредокот на РМ.

м-р Наташа МАКСИМОВА
м-р Влатко Т. ЈОВАНОВСКИ
м-р Лимонка ЛАЗАРОВА

M.Sc., Nataša MAKSIMOVA
M.Sc., Vlatko T. JOVANOVSKI
M.Sc., Limonka LAZAROVA

КОМПЈУТЕРСКА И МРЕЖНА БЕЗБЕДНОСТ НА СИСТЕМИ ЗА УПРАВУВАЊЕ СО ДОКУМЕНТИ

Апстракт: Безбедноста на податоците и заштитата на мрежите е од големо значење за управување со документи во правосудството, министерствата и другите владини институции. Затоа, во трудот се разгледани техники за криптирање на податоци. Даден е краток опис за криптографија со приватен клуч и криптографија со јавен клуч. Се задржуваме на RSA алгоритмот, како еден од најсигурните алгоритми со јавни клучеви. Исто така, ги објаснуваме дигиталните сертификати кои се користат за заштита и електронски пренос на податоци.

Клучни зборови: *безбедност, криптографија, приватен клуч, јавен клуч, RSA алгоритам и дигитален сертификат.*

Abstract: Data security and the protection of networks are very important for managing documents in the justice, ministries and other government institutions. In this paper are considered techniques for data encryption. A simple description is given for cryptography with private key and cryptography with public key. We have dwelled on the RSA algorithm as one of the most secure public key and we have explained the digital certificates which are used for security and electronic data transmission.

Keywords: *security, cryptography, private key, public key, RSA algorithm, digital certificate.*

Вовед

Компјутерската безбедноста на електронските податоци е сериозна работа. Со зголемување на бројот на компании и државни институции кои работат во мрежа или преку Интернет се наметнува прашањето за **безбедност**. Корисниците на услугите внесуваат доверливи информации, се врши размена на документи, се испраќаат податоци и материјали до институциите по електронски пат. Во исто време се зголемува бројот на хакерски напади и оштетување или уништување на податоци на компании и владиниот сектор поврзани на Интернет. Еден начин за обезбедување на безбедни трансакции е со криптирање или шифрирање на податоци, со

што информациите ќе бидат прочитани само од тие за кои се наменети. Науката која се занимава со трансформација на информации (кои се читаат - текст) во информации кои не може да бидат прочитани се нарекува **криптографија**. Во овој процес информацијата се шифрира за да не може да биде прочитана или изменета од никого освен од примачот.

Главната цел на трудот е да опише воспоставување на систем за заштита на веќе интегриран државен информационен систем за управување со документи, кој треба да ги вклучи сите релевантни институции и треба да им овозможи на органите да ги автоматизираат работните процеси, со цел да се овозможи следење на текот на документација во процесот на нејзино донесување и одобрување. Исто така, се овозможува подобрување на оперативната ефикасност на владините институции и судството, при што ќе се унапредат: квалитетот на услугите кои министерствата ги обезбедуваат за граѓанскиот и за приватниот сектор, електронската база од документи процесирани во секоја институција, намалувањето на оперативните трошоци, полесната достапност до информации, целосната евиденција на предметите (во правосудството), брзото пребарување, електронското архивирање и зачувување.

На својот пат до примачот, информацијата може да се пресретне, но не може да се дешифрира. Шифрирањето и дешифрирањето бараат математичка формула или алгоритам, чија цел е конвертирање на податоци (од шифриран во читлив формат). Клучот е единствен број кој се комбинира со текстот за да се произведе шифрирана порака или дигитален сертификат. Во зависност од тоа дали клучот (за шифрирање и дешифрирање) е ист, постојат - криптографија со таен и криптографија со јавен клуч.

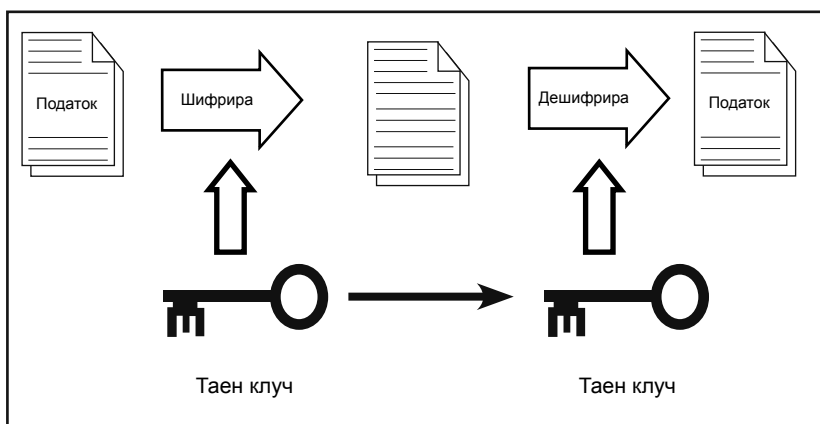
Криптографија со таен клуч

Се нарекува уште и симетрична криптографија. Користи ист клуч за шифрирање и дешифрирање на пораките, т.е. испраќачот и примачот имаат ист клуч. Значи, испраќачот и примачот можат да шифрираат и дешифрираат пораки со ист клуч. За да има безбедна комуникација, клучот мора претходно да е безбедно испратен до примачот и испраќачот. За комуникација меѓу институциите е потребен различен клуч.

Менаџирањето на протоколот на податоци во јавниот сектор треба да обезбеди услугите на граѓаните да им се доставуваат на ефикасен начин и истите целосно да се приспособени на нивните потреби. Процесот на имплементација на **криптографија со таен клуч** за заштита на податоците во јавниот сектор е еден од клучните фактори со кои јавната администрација прераснува во институција која ќе им нуди квалитетни

услуги на граѓаните, имајќи можност да изберат како, кога и каде ќе им пристапат на услугите.

Исто така, користењето на тајниот клуч овозможува истите цели да се постигнат преку понуда на владините услуги преку call центри, веб-портали и СМС. Притоа граѓаните ќе имаат можност да ги добијат услугите преку каналот на комуникација, што тие го преферираат без да имаат потреба да контактираат со голем број на државни службеници.

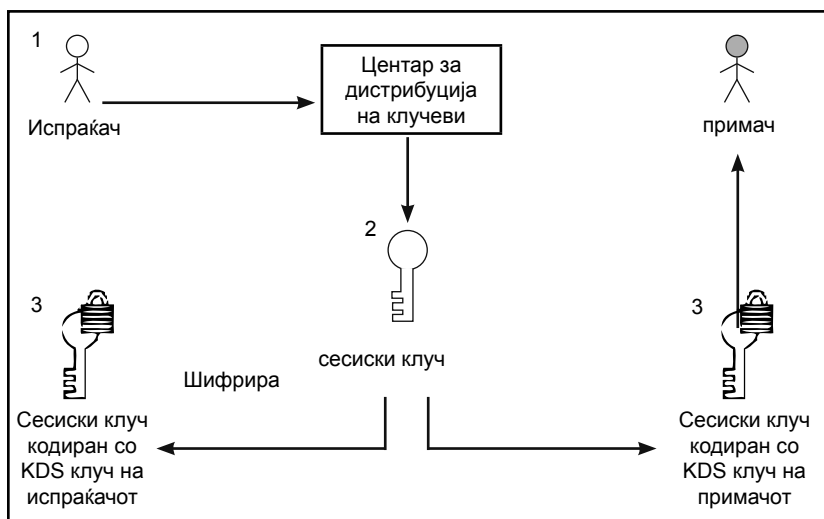
Сл.1 - Шифрирање/дешифрирање пораки со симетричен таен клуч

Алтернативен приод од оној за размена на клучеви е да се има централен авторитет за дистрибуција на клучеви (KDC). Во тој случај, дистрибутерот на клучеви за секоја сесија генерира различен клуч за секој пар корисници. Потоа секцискиот клуч се испраќа до испраќачот и примачот - шифриран со друг симетричен клуч кој се користи во комуникација меѓу централниот авторитет и корисникот.

Податокот е шифриран со првиот клуч, дешифриран со вториот клуч и повторно шифриран со третиот клуч.

Криптографија со јавен клуч

Главниот проблем кај криптографијата со таен клуч е: испраќачот и примачот треба да се договорат за тајниот клуч, без да дознае друг. Ако испраќачот и примачот се наоѓаат на различни физички локации, тогаш тие мора да најдат безбеден начин за нивна комуникација. Ако некој друг го дознае тајниот клуч, тогаш тој ќе може да ги чита и модифицира шифрираните пораки кои го користат овој клуч.

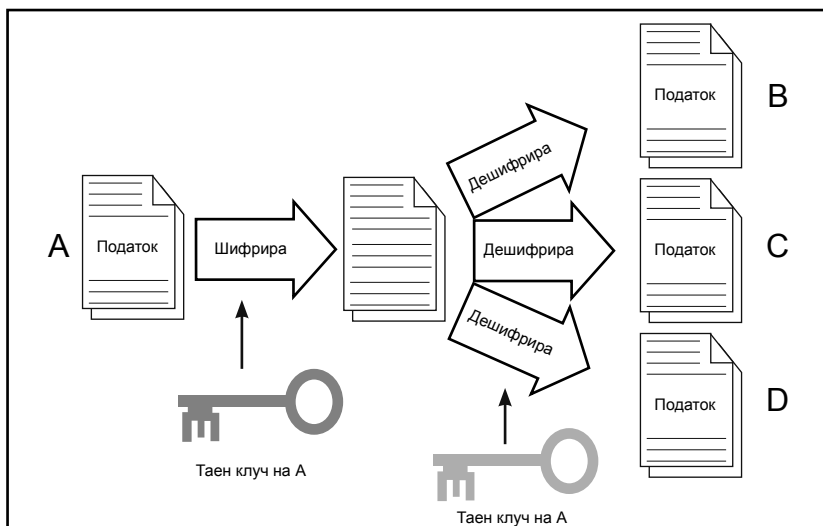

Сл. 2 - Пренос на сесиски клучеви преку дистрибутивен центар

Генерирањето, преносот и меморирањето на клучот е наречено **менаџирање на клуч**. Бидејќи сите клучеви во криптографијата со тајни клучеви мора да останат тајни, криптографијата со тајни клучеви често има тешкотија со обезбедување на безбедно управување со клучевите, посебно во отворени системи со голем број на корисници, како што се државните сервис и институции. Со цел да се разрешат проблемите со управување на клучот, истражувачи од Stanford развиле систем за криптирање со јавен клуч. Овој систем е асиметричен.

Криптографијата со јавен клуч се користи за шифрирање и дигитални потписи. Во овој систем секој корисник има пар од клучеви, едниот е јавен а другиот е приватен клуч. Приватниот клуч е таен клуч и го знае само сопственикот на клучот. Јавниот клуч се дистрибуира отворено. На овој начин потребата за споделување на тајната информација

е елиминирана, каква било комуникација го вклучува само јавниот клуч, додека тајниот клуч не се пренесува. Со овој систем е непотребно да им се верува на средствата за комуникација. Единствен услов е јавните клучеви да бидат поврзани со своите корисници на доверлив начин.

Сл. 3 - Шифрирање/дешифрирање порака со јавен клуч

Ако јавниот клуч се користи за шифрирање на пораката, таа може да се дешифрира само со приватниот клуч, и обратно. Секоја страна во комуникацијата има 2 клуча: јавен и приватен. Испраќачот го користи јавниот клуч на примачот за да ја шифрира пораката. Примачот ја дешифрира со својот приватен клуч. Не постои начин од јавниот клуч да се изведе приватниот клуч. Само корисникот за кој е наменета пораката ќе може да ја прочита.

Цел е преку веќе интегрираниот информативен систем во правосудството, јавната администрација или министерствата, предметите кои електронски им се распределуваат на државните службеници да бидат заштитени од неовластено користење и поседување, но и се избегнува субјективноста на човечкиот фактор при нивно доделување. Заштитата се прави во т.н. центри на податоци со цел да се поврзат различните сегменти во институцијата што ќе овозможи ефикасна и безбедна размена на податоци и извештаи. Овие активности воспоставуваат и развиваат модерна и ефикасна држава, каде главни сегменти се правосудството и

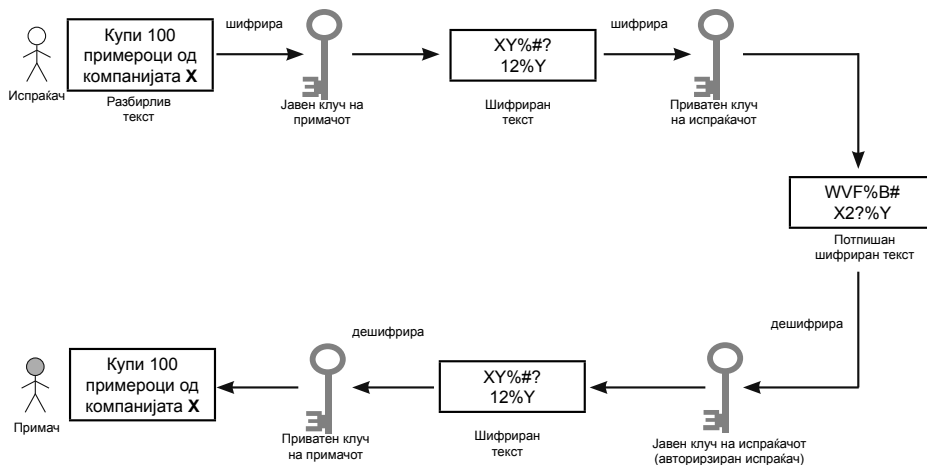
јавната администрација. Затоа, решенијата и системите на заштита треба да се во согласност со најдобрите европски стандарди, меѓу кои припаѓа примената на јавниот клуч.

За шифрирање на пораката може да се користат и јавниот и приватниот клуч. Ако корисникот ја шифрира пораката со јавниот клуч на институцијата, таа ја дешифрира со својот приватен клуч, но потребен е механизам за да се потврди идентитетот на корисникот. Обратно, ако пораката е шифрирана со приватен клуч на корисникот, а е дешифрирана со јавниот клуч на корисникот кој го има институцијата, тогаш може да се потврди идентитетот на корисникот.

RSA алгоритам

RSA е алгоритам за криптографија со јавен клуч. Тоа е првиот познат алгоритам кој е соодветен за дигитални потписи. Откривањето на овој алгоритам претставува голем напредок во криптографијата со јавни клучеви. RSA е широко употребуван, како во електронските комерцијални протоколи така и во владиниот сектор и правосудството. Поради тоа што е алгоритам за криптографија со јавен клуч, тој вклучува јавен и приватен клуч. Клучевите на RSA алгоритмот се прикажани на сл. 4.

Сигурноста на овој алгоритам произлегува од фактот дека се користат многу големи прости броеви. Овој алгоритам, пред сè, се користи за дигитални потписи.

Сл. 4 - Идентификација на учесници во комуникација, алгоритам со јавен клуч

Дигитални потписи

Дигиталните потписи се креираат за да се надмине проблемот на автентичност на податоците, кои се дистрибуираат во информациона систем, каде како криптографска заштита се користи јавен клуч.

Испраќачот ја зема пораката и ја пропушта низ *хеи* (hash) функција, за да креира *хеи* вредност. *Хеи* функција може да биде едноставно собирање на сите единици во пораката, иако обично е многу покомплексно. *Хеи* вредноста е исто позната како дигитална порака. Постои мала веројатност дека две пораки ќе имаат иста *хеи* вредност. Ако тоа се случи настанува колизија. Потоа испраќачот го користи својот приватен клуч за шифрирање на *хеи* вредноста. Овој чекор креира дигитален потпис и го идентификува испраќачот. Оригиналната порака шифрирана со јавниот клуч на примачот, дигиталниот потпис и *хеи* функцијата се испраќаат на примачот.

Примачот на информацијата го користи јавниот клуч на испраќачот за дешифрирање на дигиталниот потпис за да добие дигитална порака. Потоа го користи сопствениот приватен клуч за дешифрирање на оригиналната порака. На крај, примачот ја применува *хеи* функцијата на оригиналната порака. Ако *хеи* на оригиналната порака се согласува со пораката вклучен во потписот, тогаш интегритетот на пораката е зачуван, односно таа не е изменета за време на преносот. Дигиталниот потпис се креира користејќи ја содржината на документот, така тој е различен за секој документ на корисникот.

Целта на користењето на дигиталниот потпис е да се идеализира заштитата на податоците, со што се овозможува целосна примена на законите од областа на електронското управување, при што се дава вистинска можност да се користат документите во електронска форма, исто како и пишаните документи.

Литература

- Rosenfield L. (2008), “Information Architecture for the WWW”, O’Reilly and Associates.
- Elias M. (2006), “Electronic Commerce From Vision to Fulfillment – 3th edition”, Prentice Hill.
- Cormen T. Charles L. Ronald R. Clifford S. (2001), “Introduction to Algorithms - 2th edition”, MIT Press and McGraw-Hill
- Mark W. (1997), “How to use Internet”, ZD Press.

д-р Елизабета МИТРЕВА
м-р Весна ПРОДАНОВСКА

Ph.D., Elizabeta MITREVA
M.A., Vesna PRODANOVSKA

ПРОЕКТИРАЊЕ И ИМПЛЕМЕНТИРАЊЕ НА TQM СИСТЕМОТ ПРЕКУ ТИМСКАТА РАБОТА

Апстракт: Примената на новата стратегија на тотален менаџмент на квалитет (Total Quality Management) е поврзана со градење на добар систем за управување со квалитет, примена на статистичка процесна контрола (SPC), анализа на трошоците на квалитет и избор на тимови за реализација на сите дејности, согласно со образованието, мотивацијата и способноста на вработените.

Но, за исполнување на светските и европските барања треба да се пристапи кон крупни – радикални промени во решавањето на проблемите, тоа е т.н. реинженеринг. Новиот начин на размислување за причините, а не како досега за последиците, е карактеристика на реинженерингот.

Она што треба да го направи топ менаџментот е формирање на менаџерски тимови кои ќе ги прифатат промените и што поскоро ќе се вклучат во тековите на пазарното работење, во кое квалитетот е главен предуслов за освојување на купувачите. Правилата на тимската работа кои се однесуваат на почитување на личностите, карактерите, искуствата, знаењето, ќе доведат до релаксирана атмосфера, конструктивен конфликт, креативна тензија и ентузијазам и ќе овозможат новиот пристап кон квалитетот да биде примарен и вграден во секој сегмент на функционирање на претпријатијата, а со тоа и можност за воведување на многу нови пристапи кои досега ги немало.

Клучни зборови: *TQM, статистичка процесна контрола, трошоци на квалитет, избор на тимови, реинженеринг, квалитет.*

DESIGNING AND IMPLEMENTING OF THE TQM SYSTEM THROUGH TEAMWORK

Abstract: The implementation of the new TQM strategy (Total Quality Management) is related with the building of a solid quality management system, implementation of statistic process control (SPC), analysis of the quality costs and election of teams for realization of all activities according the education, motivation and employees' abilities. In order to fulfill the worlds' and European requirements it is needed to access towards large- radical changes in resolving the issues, and that is the so-called re-engineering. The feature that characterizes the re-engineering is the new manner of reconsideration of the reasons and not as so far reckoning the consequences.

The action that needs to be undertaken by the top-management is to form a managerial teams that will accept the changes and will soon enough take part in the flows of the market performances where the quality comes as a main precondition in order to win the interest of the consumers. The rules of the teamwork that refer to the respect towards each individual, character, experience, knowledge etc will create a relaxing atmosphere, constructive conflict, creative tension and enthusiasm and will allow the new access of quality to become primary and impressed in each segment of companies' functioning and therefore a possibility to introduce many of the new accesses that haven't been employed so far.

Keywords: *TQM, statistic process control, quality costs, election of teams, re-engineering, quality.*

Вовед

Во последниве дваесетина години во нашето опкружување се случуваат крупни општествено-политички, економски и културни промени, во рамките на процесот на транзиција кон демократско уредување и пазарно работење.

Таквите промени во нашето опкружување се проследени и со промени во сите сегменти на живеење, а посебно во компаниите. Организациите секојдневно се соочени со промени на пазарот, со промена на сопственоста, со промени во општеството. Новиот концепт на квалитетот бара постојано да се менуваат луѓето, нивниот став, стил на работа, да заживее нешто ново.

За да можат претпријатијата да одговорат на промените, неопходно е нивно внатрешно менување кое ќе овозможи нивно ефективно функционирање во новите услови. Развивање нов систем на вредности кој ќе го поддржи менувањето на досегашните начини на однесување и делување и развој на нови парадигми во согласност со барањата на новите услови.

ПОТРЕБАТА ОД ТИМСКА РАБОТА ВО ГРАДЕЊЕТО НА TQM СИСТЕМИТЕ ВО ПРЕТПРИЈАТИЈАТА

Тимската работа може да претставува битен фактор кој би го поттикнал менувањето на организациската култура. Воведувањето тимска работа во градењето на TQM системите во претпријатијата е поврзано со ставање акцент на тимското учење.

Образовниот процес е долготраен и се однесува на сите вработени во делот на нивната работа. Потребно е најмалку 70% од вработените да го совладаат патот на квалитетот за да се постигне целта. Првата фаза е стекнување знаење кое понатаму следи со промена на став, промена на односот на поединецот и промена на односот на тимот, а со тоа и промена на односот на организацијата, т.н. организација која учи.¹

Примената на новата TQM стратегија значи проектирање на добар документиран систем на квалитет, кој ги опфаќа сите деловни процеси на компанијата и претставува неопходна основа за успешна примена на SPC и ефикасна тимска работа, што инаку не би можеле да се постават во случај на лош систем на квалитет. На ваков начин се гарантира дека се спроведуваат ставовите на врвниот менаџмент, што се содржат во политиката на квалитет и се создава клима и информационе база на која може да се развива тимската работа. На ваков начин ќе се овозможи навремено да се спречат можните дефекти, навремено да се елиминираат проблемите со отстранувањето на евентуалните причини. Вообичаениот отпор и страв од промените бргу се надминува и се наметнува силна желба за промена на постојната состојба со нов пристап кон квалитетот, со целосна посветеност кон купувачот/ корисникот, вработените, доставувачите, акционерите, околината и државата.

Развојот на тимската работа бара трпеливост и долготрајно негување на процесите за добивање на долгорочни резултати. Желбата на врвниот менаџмент за брзи резултати и нивно форсирање, ја задушува тимската работа и сето тоа доведува до незадоволство на членовите на тимовите, кои совесно и одговорно ја прифатиле задачата.²

Можноста за покреативно работење, давање стручен придонес, почитување на личното мислење и ставови, чувството на ангажираност во управувањето на претпријатието, заедничкиот дух да се успее, се елементи на деловната култура и тимското работење, кои ќе придонесат

1) В. Чепујноска, Ѓ. Чепујноски, Основи на управувањето со квалитетот, Економски факултет, Скопје, 1993, стр. 5-100.

2) P. James, Total Quality Management: An Introductory Text, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1996, pp.106-220.

кон развој на меѓусебната доверба и почит, посветеност, отвореност, трпеливост и лојалност на еден кон друг и лојалност кон претпријатието, според Друскат и Волф.³

Стратегискиот менаџмент во претпријатието со својата добра волја и упорност треба да ги вклучи сопствените човечки ресурси, со формирање тимови од сите профили, интегрирајќи ги нивните знаења за да се постигне целосно овладување со квалитетот во сите процеси на претпријатијата, при најмали трошоци на работење.

На ваков начин ќе се овозможи навреме да се спречат можните дефекти, навреме да се елиминираат проблемите со отстранување на евентуалните причини. Вообичаениот отпор и страв од промените бргу се надминува и се наметнува силна желба за промена на постојната состојба со нов пристап кон квалитетот, со целосна посветеност спрема купувачот/корисникот, вработените, доставувачите, акционерите, околината и државата.

Сето ова може да се оствари со примена на новата филозофија на тотален менаџмент на квалитет (TQM) и градење интегрална методологија за проектирање и имплементација на TQM системот.

МЕТОДОЛОГИЈА ЗА ГРАДЕЊЕ МЕНАѢРСКИ ТИМОВИ ЗА ПРОЕКТИРАЊЕ И ИМПЛЕМЕНТИРАЊЕ НА TQM СИСТЕМОТ

Современото толкување на важноста на системот за квалитет и вработените во правец на остварување на целите на компанијата е координација меѓу системот и вработените. Умешноста на топ менаџментот да ги обедини, мотивира и организира вработените ќе зависи од неговата способност и менаџерските вештини.

Градењето менаџерски тимови во решавање на проблемите се остварува преку:

- вклучување, овластување и охрабрување на вработените во унапредувањето на квалитетот;
- остварување ефективен дијалог со вработените преку градење на ефективен комуникациски систем.

Во **табела 1** се дадени потребните особини што треба да ги поседуваат лидерите и вработените за да ја применат TQM филозофијата, а кои се битни за деловен амбиент на организацијата.

3) V. U. Druskat, S. B. Wolff, Building the Emotional Intelligence of Groups, Harvard Business Review, March, 81-90 (2001).

Табела 1 - Особини на лидерите и вработените кои ја применуваат TQM стратегијата

Лидерство (сите менаџери)	Комуникации	Партиципација (сите вработени)
деловен морал дистрибуција на овластувањата предвидување одредување на целите системска ориентација информирање обука оценување признанија	 слушање ширење (Win-Win)	промена на културата кооперативност -наместо конфротации учење превентива тимско работење сугестии, предлози извршување оценување

Врвниот менаџмент кој одлучил да реализира реинженеринг во својата организација мора да има тимски пристап во преземањето чекори. Тој целосно ја носи одговорноста за изведување на реинженеринг на деловните процеси, без да има директна контрола врз вработените кои ја изведуваат работата, бидејќи тие стануваат автономни во своите активности.

Комуникацијата помеѓу лидерот и вработените треба да овозможи нова работна клима, сè со цел деловните перформанси да се подобрат, а тоа ќе се овозможи само со процес на континуирано учење. Притоа, вработените мора да бидат оспособени и мотивирани да учат од другите, да се овозможи надградување на сопствените знаења и искуства.

Добрата комуникација помеѓу лидерот и вработените треба да овозможи:

- *нова свест* темелена на подобро меѓусебно разбирање;
- компетенција која се постигнува со *промени на подобро* и
- *вклучување на вработените во решавање на проблемите, донесување одлуки и предлагање подобрувања и иновации.*

Улогата на менаџментот е голема при планирањето на кадрите, што се темели врз политиката и стратегијата на организацијата и претставува дел од стратемиското планирање. При градењето менаџерски тимови, кадровските прегледи треба да бидат така развиени да ги покажат перформансите на кадровскиот потенцијал, но и да ги покажат кадровските потреби на организацијата. Вработувањето нови кадри, развојот на нивната кариера, нивното активно вклучување во тимска работа, треба да бидат така дефинирани што ќе овозможат и стимулираат компетентност, креативност и вклучување во решавањето на проблемите и донесувањето одлуки.

Посебна задача во развојот на кадрите е: усогласување на индивидуалните и тимските цели произлезени од стратегиските и оперативните задачи со личните цели на секој вработен. Тимот не смее да биде место каде се гушат индивидуалните иницијативи или тие се присвојуваат од водачот на тимот. Истовремено, методот на работа мора да овозможи да не се блокира донесувањето одлуки поради претераниот индивидуализам, претераните очекувања, недостатокот на флексибилност и создавање консензус во градењето ставови. Проблемот кој стои пред компанијата која почнува со примена на TQM стратегијата е во почетниот расчекор помеѓу целите на TQM и бројот на вработени. Примената на TQM стратегијата треба да донесе пораст на продуктивноста со рационализација на деловните процеси. Во тој случај се јавува потреба од напуштање на класичниот систем на управување, кој се карактеризира со големи резерви на материјал и слабо оспособени работници. Новата TQM стратегијата ги користи just-in-time (JIT) техниките, кои се базираат на мали резерви на материјалот, со десеткуван број оспособени работници и со тимски пристап во организацијата на работите. На ваков начин постои максимална ангажираност на ресурсите, производните процеси се мали и многу поефикасни. Комуникацијата помеѓу поединечните деловни функции и организационите целини е интензивна, а вработените во целост имаат увид во организација на работите.

Вклучување, овластување и охрабрување на вработените во унапредување на квалитетот

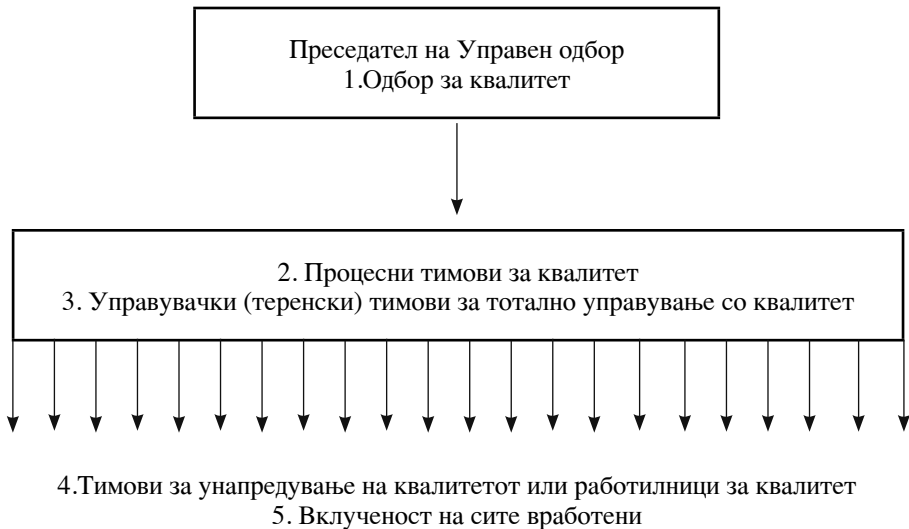
Основна идеја за користење на потенцијалот на човечките ресурси е мотивирано вклучување на вработените во креирањето решенија за проблемите и донесувањето одлуки. Оваа стратегија се темели на логиката дека сите вработени се блиски со проблемите, а со тоа се создаваат поголеми можности за подобрување. Вработените имаат најдобра можна позиција за да го најдат решението или одлуката за подобрување, посебно ако се носители на процесот на подобрување. Кога се работи за услуги, посебно услуги со високофреквентни повторувања, вработените се во позиција непосредно од купувачите/ корисниците да го нотираат нивниот суд за квалитетот, што може да биде добра основа за подобрување или иновација.

Вклучувањето на вработените во унапредување на квалитетот е процес во кој истите се овластени или охрабрани од страна на менаџерите да ги решат проблемите и донесат одлуки, кои одговараат на нивното ниво во организацијата. Ова се однесува пред сè на:

- **решавање на проблемите и донесување одлуки за реализација на оперативните активности кои се од делокругот на работата**, а се во согласност со утврдените правила и процедури;
- **донесување одлуки и/или предлагање подобрувања или иновации во активностите на процесот** на кој тие се носители или на перформансите на резултатите;
- **учество во дефинирање на стратегијата на организацијата.**

За разлика од компанија во која владее клима на конфронтации, каде секоја идеја е засечена во корен, потребна е организација во која владее иноваторска клима на кооперација и комуникации, бидејќи секоја идеја покрај тоа што претставува потенцијал за подобрување или иновација, истовремено генерира и нови идеи.

Партиципацијата на вработените во градењето на TQM системот во организацијата може да биде индивидуална и тимска, слика 1.

Слика 1 - Организациона структура во градењето тимови за квалитет

Методологијата во градење менаџерски тимови за проектирање и имплементирање на TQM системот опфаќа формирање на:

1. одбор за квалитет;
2. процесни тимови за квалитет;
3. управувачки (теренски) тимови за квалитет;
4. работилници за квалитет;
5. вклученост на сите вработени.

Службата или одборот за квалитет е задолжена за сите аспекти на TQM стратегијата во компанијата. Од работата на овој одбор во голем дел ќе зависи проектирањето и имплементацијата на TQM системот. Овој одбор го формира директорот на компанијата со посебно донесена одлука. Во составот на тимот на одборот по правило влегуваат менаџерите на сите организациони единици.

Конституирањето на одборот за квалитет се одвива со цел:

- да се покаже значењето и важноста на квалитетот;
- да овозможи перманентна врска меѓу извршителите и менаџментот;
- да се состане најмалку еднаш месечно за да се согледаат ефектите од имплементацијата.

Обврски на одборот се:

- да обезбеди стратегиско насочување;
- усвојување на плановите за имплементација на TQM стратегијата за секое подрачје;
- да ги воспостави и оцени процесните тимови (сопственици на процесот);
- да ги процени и ревидира плановите за подобрување на квалитетот.

Со одборот раководи претставникот на раководството за квалитет. Одборот има секретар кој е задолжен за записниците по заклучоците, одлуките и задолжувањата по седниците, дистрибуира записници од одржаните состаноци, ги подготвува состаноците на одборот и го координира работењето на одборот помеѓу две седници.

Задачи на одборот се да:

1. ја организира динамиката на планот за изработка на документите на системот за квалитет;
2. го усвојува планот под 1 и ја контролира неговата реализација;
3. ги усвојува документите на системот од план под 1;
4. го организира планот за обука на вработените за имплементација на усвоените документи на системот за квалитет;
5. го усвојува планот под 4 и ја контролира неговата реализација;
6. го контролира процесот на проверка на знаењето од областа која ги опфаќа документите на интерната стандардизација;
7. ги координира и ги следи сите активности во организацијата кои се однесуваат на контрола и проверка на интерната стандардизација;
8. го контролира спроведувањето на корективните и превентивните мерки кои се во директна врска со активностите под 7;
9. ја организира постапката на сертификација на воведениот систем на квалитет од страна на овластена организација;

10. влијае врз проектирањето на системот на мотивација на вработените за целосна имплементација на системот на квалитет;
11. ги координира сите активности и раководи со сите задачи кои се однесуваат на целокупното проектирање и имплементација на системот на квалитет;
12. доколку се ангажираат експерти од надвор, управува со вклучување на експертите во процесот на проектирање и имплементација на системот на квалитет низ заедничко тимско работење, дефинирање планови и активности, како и следење на реализацијата на договорените активности.

Во работата на одборот можат да се јават бариери, кризи и ризици. Најчести бариери кои го поткопуваат функционирањето на системот на квалитет се: нереализирани потреби, лошо донесени одлуки, нејасно дефинирани улоги, меѓучовечки конфликти, лошо лидерство, недостаток на *feedback/* или информација, неадекватен систем на наградување, недостаток на доверба внатре во тимот и неспремност за промени. Суштинската бариера е во психолошкиот момент, кој може да биде поврзан со несоработката, немотивираноста за работа, суетата, неадекватната финансиска поддршка, незаинтересираност за континуирано учење и усовршување, или за неадекватна програма за обука.

Овие бариери се насекаде присутни, во сите области, за што е неопходна координацијата преку состаноци на кои вработените се лично присутни, каде се овозможува креирање на: групни норми, јакнење на чувството на припадност и лојалност и унапредување на тимската комуникација.

Процесни тимови за квалитет

Овие тимови, составени од вработени кои се дел од деловниот процес, имаат задача да ги проектираат стандардните оперативни процедури. Преку SOP се дефинираат и правата, обврските на сите вработени.

Особености на овие тимови се:

- задолжително присуство и на раководителите;
- се обезбедува *top down* пристап за вклучување на сите вработени;
- се одржува состанок барем еднаш месечно пред седниците на службата за квалитет.

Управувачки (теренски) тимови за квалитет

Особености на овие тимови се:

- се врши избор на проекти за подобрување на квалитетот;
- се врши одредување на границите на проектот;
- се врши избор на членови на тимот и водач;
- се врши оценка на напредокот на проектот за квалитет.

Во работилниците за квалитет:

- се избираат луѓе со знаење и вештини;
- се избираат вработени кои се непосредно соочени со проблемот што треба да се подобри;
- се состануваат редовно под водство на супервизор, за да идентификуваат, анализираат и ги решаваат проблемите поврзани со квалитетот.

Вклученост на сите вработени значи:

- вклучување на голем број вработени;
- зголемување на мотивацијата за подобрување на деловните процеси;
- зголемување на свеста за неопходноста од подобрување на квалитетот;
- подобрување на комуникациските канали.

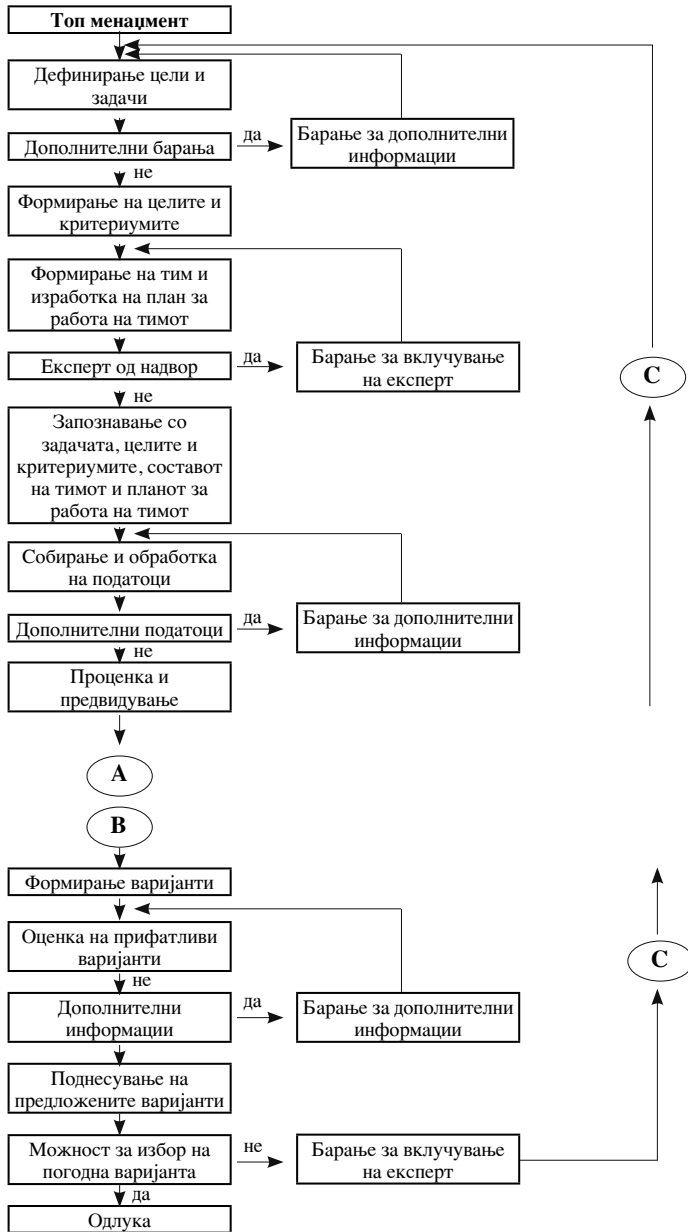
Градењето на ваква организациска структура (сл. 1) треба да им обезбеди на вработените вклучување и изнесување идеи, комуникација со други кои имаат поразличен став во предложените решенија, а топ менаџментот **мора да обезбеди брза и компетентна оценка, како и селекција и примена на решенијата во практиката.**

Потребни тимови за континуирани подобрувања и иновации

Задоволните вработени тежнеат кон подобрување, односно напор да го кренат квалитетот на производител/ услугите на повисоко ниво. Клучен фактор во тоа е материјалната и инструменталната опременост на работното место, посебно информационата и комуникационата поврзаност, кои се фактор за ефективност и ефикасност на деловните процеси. За соработка во деловно зрел тим, од големо значење е интеракцијата помеѓу членовите на тимот. Одлуката е ефективна и ефикасна, доколку тимот биде кадровски и содржински хомогенизиран. Потребна е соработка со одделението за кадри и образование при изборот на соработници во тимот, при градењето профил на барањата и тие меѓусебно да кооперираат. Партиципацијата во такви тимови не претставува средство за личен развој, туку можност за развој на деловните процеси, производител/ услугите.

Со компарација на резултатите помеѓу тимовите може да се оцени продуктивноста или ефективноста и ефикасноста на еден тим со нивна информираност за оценка на нивните резултати.

Во организацијата треба да се води *евиденција за бројот на поединци и тимови кои учествуваат во подобрувањата и иновациите, како и за ефектите од тие решенија*. Одлуката на топ менаџментот да формира тим по одредени прашања е претставена преку блок дијаграм (сл. 2).

Сл.2 - Процес на формирање тимови и донесување одлуки за унапредување на квалитетот

Топ менаџментот формира тимови по одредени прашања, зависно од природата на проблемите и ефектите кои треба да се постигнат. Најчесто се формираат тимови за:

1. Тимови за подобрување по конкретна задача:

- ги формира највисокиот менаџмент за реализација на проектот за унапредување на квалитетот;
- тие имаат мултифункционален состав;
- работат по принцип на виртуелна и/или проектна задача;
- менаџментот на тимовите е во рамките на функцијата на квалитетот, покрај функцијата од областа која се подобрува.

2. Постојани тимови за унапредување на квалитетот:

- ги формира највисокиот менаџмент со задача да ги следат и унапредат одделните области (маркетинг, визуелниот идентитет, SPC);
- имаат мултифункционален состав;
- работат по принципите на виртуелна и/или проектна задача;
- менаџментот на тимовите е во рамките на функцијата на квалитетот, покрај функцијата од областа која се подобрува.

3. Промотори на квалитет:

- водечки кадри од одделни организациски делови, задолжени да го промовираат квалитетот (примена на документите на системот за квалитет, техники и др.) внатре во организацијата;

Промоторите, овие активности ги вршат покај редовните обврски, за што се посебно стимулирани.

4. Индивидуални шеми за предлагање на подобрување и иновации:

- шеми во кои секој вработен е стимулиран самоиницијативно да предлага подобрувања и иновации;
- шеми на работа во модифициран PDCA циклус.
- Менаџментот на подобрувања ги врши следниве функции:
- функцијата на квалитетот - за подобрувања на деловните процеси;
- функцијата на развој - за иновации на производитите.

(Индивидуалните шеми за подобрување можат да содржат и корективни и превентивни мерки)

5. Тимови за самооценување

Ги формира највисокиот менаџмент и тоа како постојани тимови за самооценување кои ги утврдуваат резултатите и областите за унапредување.

ЗАКЛУЧОК

Топ менаџментот треба да иницира посебна програма за промоција на подобрувањата и иновациите, со охрабрување на вработените да се вклучат во интерните презентации на предложените решенија. Овие презентации мора да имаат високо ниво на важност, да бидат посебен настан на случувања, каде ќе учествува највисокото раководство.

Процесот на овластувања и охрабрувања за вклучување на вработените во изнаоѓање нови решенија и подобрувања треба да се состои од признанија за нивната иницијативност и креативност во решавање на проблемите и за предложените и остварените подобрувања и иновации. Топ менаџментот мора да креира мотивациски систем за признанија и награди, со што би го развил процесот на овластувања и вклучувања на вработените.

Според европските искуства, се смета дека организација има развиен систем за вклучување на вработени и признанија ако преку 50% од вкупните примања вработените ги остварат по основа на партиципација во подобрувања и иновации.

Литература

- В. Чепујноска, Ѓ. Чепујноски, *Основи на управувањето со квалитетот*, Економски факултет, Скопје, 1993, стр. 5-100.
- P. James, *Total Quality Management: An Introductory Text*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1996, pp.106-220.
- V. U. Druskat, S. B. Wolff, Building the Emotional Intelligence of Groups, *Harvard Business Review*, March, 81-90 (2001).
- H. Robbins, M. Finley, Why Teams Don't Work. What Went Wrong and How To Make It Wright, *Orion Publishing Group*, (1996).
- R. D. Stacey, *Strateški menadžment i organizacijska dinamika*, Mate, Zagreb, 1997 str. 241 -353. (према: Gibbard, Hartman, Mann, 1974)
- C. Evans, *Managing for Knowledge: HR's Strategic Role*, Butterworth Heinemann, London, 2003, pp. 276.
- S. P. Robbins, M. Couter, *Menadžment*, Osmo izdanje, Data Status, Beograd, 2005, str. 296-392.
- Ц. Смилевски, *Предизвикот и мајсторството на организациските промени*, Детра центар, Скопје, 2000, стр. 35-304.
- Dž. Grinberg, R. A. Baron, *Ponašanje u organizacijama*, Želnid, Beograd, 1998, str. 125-463.
- J. Woodall, D. Winstanley, *Management development: Purposes, processes and prerequisites*. In Management development: Strategy and practice,

- Oxford: Blackwell, 1998, pp. 3-17.
- I. Beardwell, L. Holden, T. Claydon, *Human Resource Management; A Contemporary Approach*, Prentice Hall, Fourth Edition, 2004, pp.124-387.
- D. Ciampa, Almost Ready: How Leaders Move Up, *Harvard Business Review* 83, No.1, (2005).
- J. Helling, *Svetski šampioni*, Prometelj»-«Subotičke novine, Novi Sad, Subotica, 1993, str.177.
- B. Roca, *Menadžment trgovinskih preduzeća*, Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet u Subotici, 2002, str.37-301.
- P. Drucker, (1995), *Post kapitalističko društvo*, Grmeč-Privredni pregled, Beograd, 1995, str.10- 112, (9).
- I. Adžes, *Upravljanje promenama; moć uzajamnog poštovanja ipoverenja u privatnom i porodičnom životu, poslu i društvu*, 2. izdanje, Grmeč-Privredni pregled, Beograd; Adžes menadžment konsalting, Novi Sad, 1994, str. 7-9.
- T. H. Davenport, L. Prusak, *Working Knowledge: How Organizations Manage What They Know*, Harvard Business Scholl Press, Boston Massachusetts, 1998, pp. 5-60.

ДРУШТВО ЗА УПРАВУВАЊЕ СО ОТВОРЕНИ ИНВЕСТИЦИСКИ ФОНДОВИ

Апстракт: Следејќи ја светската динамика, а особено европската, во развивањето на не-банкарските институционални инвеститори, неминовно се создаде односно наложи развивање на македонскиот пазар на капитал, а со тоа и потреба од донесување на нова законска регулатива која го отвори македонскиот пазар на капитал надвор од границите за „малите“ домашни и/или странски индивидуални и/или институционални вложувачи. Отворените инвестициски фондови и, во последниве години, друштвата за управување со отворените инвестициски фондови заземаа место на македонскиот пазар на капитал, со тенденција во иднина да бидат едни од влијателните учесници на македонскиот пазар на хартии од вредност.

Новиот Закон за инвестициски фондови во поголем дел кореспондира со упатствата на Европската унија, кои се однесуваат на друштвата за колективно инвестирање во преносливи хартии од вредност (ДКИПХВ), внесувајќи промени посебно во делот за отворените инвестициски фондови и друштвата кои управуваат со отворените инвестициски фондови. Овие законски промени беа и поттик авторот да даде краток осврт на друштвата за управување со отворените инвестициски фондови.

Клучни зборови: *друштва за управување со отворени инвестициски фондови, отворени инвестициски фондови, Закон за инвестициски фондови, директиви на Европската унија – директиви кои се однесуваат на ДКИПХВ.*

INVESTMENT FUNDS MANAGEMENT COMPANY

Abstract: Following the world wide dynamic, especially the european one in the development of the non-banking institutional investors, has generated influence on the Macedonian capital market, and has implicated the need for a new legislative which has opened the Macedonian boundaries for the retail domestic and/or foreign, individual and/or institutional investors. Open-end funds and the investment funds management companies took a place at the Macedonian capital market taking a direct path to be one of the influence players at the Macedonian securities market in the future.

The new Law of the Investment funds corresponds with the EU Directive that refers to the undertakings for the collective investments in transferable securities (UCITS), especially the part that refers to the open-end investment fund and their management companies. These changes in the legislation of the investment funds were the reason why the author in this abstract took same market point of these kind of investment institutions.

Key words: *investment management companies, open-end investment funds, The Law of Investment funds, EU directives- (UCITS) directive.*

Вовед

Друштвата за управување со инвестициските фондови се влијателни учесници на пазарот на хартии од вредност, чија основна дејност е управување со имотот на инвестициските фондови. На глобално ниво фондовите располагаат со голем имот, па оттука нивното влијание (вложување или повлекување од пазарот) значително може да придонесе за стабилизирање и растење на пазарот на капитал или дестабилизирање на пазарот на капитал во една земја, предизвикувајќи финансиска криза.

Професионалното управување и лесната достапност за „малите“ инвеститори, големата флексибилност и ефикасност во мобилизација на паричните средства на инвеститорите, придонесе овој вид институционални инвеститори да предизвикаат вистински „бум“ на меѓународниот финансиски пазар во последниве декади, посебно кон крајот на минатиот век.

Друштвата за управување со инвестициските фондови претставуваат тип на финансиски медијатори за колективно инвестирање, кои во земјите во развој сè уште се во зародиш. Бидејќи не располагаат со голем имот, нивното влијание на финансискиот систем во овие земји е многу мало, речиси незначајно на нивниот пазар на капитал, а поради економската кризата во светски рамки не можеме ни да зборуваме за значителен

развој и влијание на овој тип институционални инвеститори, барем не на некој краток рок. Меѓутоа, секоја политички и економски стабилна земја со добра правна регулатива, поголема транспарентност и контрола во работата и заштита на инвеститорите би ја отворила својата внатрешна економија на меѓународно ниво и со тоа би успеала да ги задржи постојните и да привлече нови (домашни и странски) инвеститори.

Појава на друштвата за управување со отворени инвестициски фондови во Република Македонија

Друштвата за управување со отворените инвестициски фондови, гледајќи пошироко, се појавуваат во почетокот на минатиот век.¹

Во Република Македонија првата законска рамка друштвата за управување со инвестициски фондови ја доживуваат во 2000 година² и тогаш се разликуваа два вида на фондови: отворени и затворени фондови, па според тоа постоеја и друштва за управување со отворени фондови и друштва за управување со затворени фондови.³ Меѓутоа, дури неколку години подоцна на територијата на Република Македонија се основаа првите друштва за управување со инвестициски фондови. Во 2007 година, Законот за инвестициони фондови од 2000 година беше изменет и дополнет⁴ со што се создадоа услови за нови учесници на македонскиот пазар на хартии од вредност, а тоа е можноста за основање и работење на друштвото за управување со приватни инвестициски фондови и основање на приватни фондови.

1) И покрај тоа што раните почетоци на овој тип финансиско работење се појавува во Европа (поточно Холандија, Шкотска, Велика Британија, Франција и други земји) во периодот околу 80-тите години па наваму, сепак, првите организирани почетоци на менаџмент компаниите се врзуваат со Соединетите Американски Држави - земја која денес претставува ризница на многубројни типови и видови инвестициски фондови управувани од посебни менаџмент компании, друштва за управување со инвестициски фондови од отворен тип или инвестициски компании. Првиот американски отворен инвестициски фонд е основан во 1924 година во Бостон од страна на MFS Investment management (www.mfs.com). Оваа менаџмент компанија постои и денес и има над 1.650 вработени со капитал од над 160 милијарди американски долари.

2) Закон за инвестициони фондови, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 9 од 10 февруари 2000 година.

3) Во Република Македонија сè уште не се основани друштва за управување со затворени инвестициски фондови.

4) Закон за измена и дополнување на Законот за инвестиционите фондови, „Службен весник на Република Македонија“ бр.29 од 9.3.2007 година.

Првото друштво за управување со отворени инвестициски фондови е основано дури во 2007 година.⁵ Во правната доктрина и деловна практика се претпоставува дека ваквата задоцнета реакција се должи на недоволно развиениот пазар на хартии од вредност на територија на Република Македонија, недоволната заинтересираност на странските инвеститори, недоволното познавање на функциите, деловното работење и целта на постоењето на овој тип финансиски институции на домашните инвеститори, како и слабата заштита на инвеститорите, воопшто. Во последниве две години темпото за основање на друштвата за управување со инвестициски фондови, како и на основањето на инвестициски фондови значително се зголеми и покрај тоа што овој тип на институционални инвеститори се далеку од улогата да диктираат каква било динамика на македонскиот пазар на капитал. Потребата од следењата на развојот на европскиот пазар на капитал беше една од причините за донесување на нов закон за инвестициски фондови во 2009 година.⁶ Усогласувајќи го Законот со директивите на Европската унија кои се однесуваат на друштвата за колективно инвестирање во преносливи хартии од вредност (UCITS – undertakings for collective investment securities) се создаде поголема можност за отворање на македонскиот пазар на капитал за странски инвеститори, овозможувајќи поголема заштита на интересите на вложувачите и на друштвата за управување со инвестициските фондови и отвори една поширока рамка за делување на пазарите во светски рамки, но од друга страна повеќе ја зголеми контролата над работата на отворените фондови и над друштвата кои управуваат со отворените фондови.

5) И покрај тоа што првите почетоци на друштва за управување со отворени инвестициски фондови во Република Македонија може да се смета од 2005 година, кога Агенцијата за супервизија на капитално финансирано пензиско осигурување (МАПАС) издаде две дозволи на друштвата за управување со задолжителни пензиски фондови, овие друштва за управување со задолжителни пензиски фондови или друштва за управување со задолжителни и доброволни пензиски фондови имаат различен начин на основање, функционирање и регулирање од друштвата за управување на отворените инвестициски фондови регулирани според ЗИФ, затоа истите не треба да се поистоветуваат.

6) Закон за инвестициски фондови, „Службен весник на Република Македонија“ бр.12 од 28 јануари 2009 година.

Поим и основање на друштвото за управување со отворени инвестициски фондови

Според Законот за инвестициски фондови се прави разлика меѓу два вида на друштва за управување со инвестициските фондови:

- друштва за управување со отворени и затворени инвестициски фондови⁷ и
- друштва за управување со приватни инвестициски фондови.⁸

Друштвата за управување со инвестициски фондови се основаат како акционерски друштва или како друштва со ограничена одговорност, согласно со Законот за трговски друштва.⁹ Меѓутоа, во овој труд ќе се осврнеме само на Друштвото за управување со отворените инвестициски фондови (**во понатамошниот текст: Друштво за управување**).

*Друштвото за управување врши работи на основање и управување со инвестициските фондови, односно вложување на паричните средства во свое име и за сметка на сопствениците на удели.*¹⁰ Законското определување на поимот за друштвото за управување кореспондира со *Директивата 85/611/ЕЗЗ*¹¹ односно со нејзините измени и дополнувања направени во *Директивата 2001/107/ЕЗ*¹², каде според **чл. 1а, т.2** под „менаџмент компанија“ се подразбира секоја компанија чија редовна деловна активност е управување со **ДКИПХВ**¹³ во форма на инвестициски фондови со удели/заеднички фондови и/или со инвестициски компании (управување со колективно портфолио на **ДКИПХВ**).

7) На кои се однесува дел II од Законот за инвестициски фондови.

8) Дел III од Законот за инвестициски фондови.

9) Закон за трговски друштва, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 28 од 30.4.2004 година и измени и дополнување на Законот за трговски друштва, „Службен весник на Република Македонија“ бр.84 од 3.10.2005 година, бр.25 од 2.3.2007 година, бр. 87 од 15.7.2008 година и Одлука на Уставен суд на Република Македонија У.бр.177/2005 од 24.5.2006 година.

10) Чл.3 ст.1 од ЗИФ.

11) COUNCIL DIRECTIVE of 20 December 1985 on the coordination of laws, regulations and administrative provisions relating to undertakings for collective investment in transferable securities (UCITS) (85/611/EEC), OJ L 375 of 31.12.1985

12) DIRECTIVE 2001/107/EC of 21 January 2002 amending Council Directive 85/611/EEC on the coordination of laws, regulations and administrative provisions relating to undertakings for collective investment in transferable securities (UCITS) with a view to regulating management companies and simplified prospectuses, OJ L 41 of 13.02.2002.

13) Друштва за колективно инвестирање во преносливи хартии од вредност (Undertakings for collective investment in transferable securities).

Друштвото за управување е акционерско друштво со седиште во Република Македонија, основано од домашни и/или странски физички и/или правни лица со минимум номинален износ на основна главнина од 125.000 евра,¹⁴ во денарска противвредност по среден курс на Народна банка на Република Македонија, кое добило дозвола за вршење работи за основање и управување со отворени инвестициски фондови. Значи, уште при основањето друштвата за управување се разликуваат од „класичните“ акционерски друштва основани според Законот за трговски друштва, каде во член 273, став 1 се пропишува „најмалиот номинален износ на основната главнина, кога друштвото се основа симултано, без јавен повик за запишување изнесува 25.000 евра во денарска противвредност, според среден курс на Народна банка на Република Македонија, објавен на денот пред усвојувањето на Статутот, односно на денот пред донесувањето на одлуката за промена на основната главнина, а кога друштвото се основа сукцесивно, преку јавен повик за запишување акции, тој изнесува најмалку 50.000 евра во денарска противвредност“.

Основен акт на друштвото за управување е *статутот* на друштвото, кој се усвојува на акционерското собрание на друштвото за управување. Во статутот на друштвото се уредува организацијата и функционирањето на друштвото, па покрај задолжителната содржина на статутот определена со чл. 287 ст.1 од Законот за трговски друштва, статутот на друштвото за управување содржи одредби и за:

- *начинот на вложување на главнината;*
- *основање и управување со инвестициските фондови, во свое име и за сметка на отворениот инвестициски фонд и*
- *други работи од значење за работењето на друштвото.*¹⁵

Согласност на статутот на друштвото за управување, по доставено барање, дава Комисијата за хартии од вредност. Барањето за давање согласност на статутот може да се поднесе истовремено со барањето за издавање дозвола за работење на друштвото за управување.

Друштвото за управување не може да започне со работа без претходно добиено решение за одобрение од Комисијата за хартии од вредност на Република Македонија (*понатаму во текстот: КХВ*), поради

14) Според Законот за инвестициони фондови и измените и дополнувањата на Законот за инвестициони фондови од 2007 година, основната главнина на друштвото за управување изнесуваше 100.000 евра во денарска противвредност. Почетниот капитал на друштвото за управување е зголемен и кореспондира на чл. 5а, ст.1 Директива 2001/107/ЕЗ. Така, друштвата за управување кои ја немаат усогласено оваа одредба ќе треба тоа да го сторат во почетокот на наредната година, односно една година по стапувањето на сила на ЗИФ.

15) Чл.17, ст.2 од ЗИФ.

што друштвото за управување поднесува барање за дозвола за работење до КХВ кон кое ја приложува останата потребна документација, согласно со член 9, став 3 од Законот за инвестициски фондови и Правилникот на КХВ¹⁶ со кои поблиску ги пропишува начинот, постапката и потребната документација за добивање дозвола за работење на друштвото за управување. Во рок од 90 календарски дена од денот на доставување на барањето, КХВ донесува решение за одбивање¹⁷ или одобрување на барањето за издавање дозвола за работење на друштвото за управување. По одобрувањето на барањето на дозвола, својството на правно лице друштвото за управување го стекнува по уписот во трговскиот регистар што се води во Централниот регистар на Република Македонија.

Со оглед на фактот дека друштвата за управување се основаат како акционерски друштва, не треба посебно да се нагласува дека власта во принцип ја имаат акционерите коишто сите важни одлуки во врска со работењето и деловното работење на овие друштва ги донесуваат на собрание на акционери. Обемот на власта на секој акционер зависи и е определен од бројот на акциите со право на глас, коишто ги поседува. Акционерот своите права (*право на глас во собранието, право на исплата на дивиденда и право на исплата на дел од остатокот на ликвидационата односно стечајната маса на друштвото*) во друштвото за управување ги остварува на собрание на акционери, каде секоја обична акција дава право на еден глас.

На македонскиот пазар на капитал постојат 6 регистрирани друштва за управување со инвестициски фондови: Илирика фонд менаџмент АД Скопје, Инново статус АД Скопје, КД фондови АД Скопје, Мој фонд АД Скопје, Сава инвест АД Скопје и КБ публицум инвест АД Скопје. Акционери на претходно споменатите друштва се странски правни и физички лица и домашни правни и физички лица. Говорејќи конкретно, три од друштвата за управување се основани од друштва за управување со инвестициски фондови од Република Словенија и истите имаат доминантен капитал, а постои само едно друштво основано од домашен капитал¹⁸.

16) Дел од правилниците што произлегуваат од Законот за инвестициски фондови се донесени и усогласени со Законот за инвестициски фондови, дел од правилниците се во фаза на јавна расправа, а дел сè уште не се донесени и истите Комисијата за хартии од вредност ќе треба да ги донесе и усогласи со Законот за инвестициски фондови во рок од една година од денот на влегувањето во сила на Законот за инвестициски фондови.

17) Против решението за одбивање на барањето за издавање дозвола за работење на друштвото за управување може да се изјави жалба до Комисијата за решавање на жалби од областа на пазарот на хартии од вредност во рок од 15 дена. Чл. 10, ст.3 од ЗИФ.

18) Поради финансиската криза ова друштво за управување веќе спроведува ликвидациона

Акционерот/акционерите кај македонските друштва за управување се претежно правни лица кои претходно имаат знаења, искуство и потребна стручност во вршење работи на основање и работа со друштва за управување со инвестициски фондови во земјата од која потекнуваат.

Почитувајќи го принципот *пасош на менаџмент компаниите*¹⁹ на земјите-членки на ЕУ, странско друштвото за управување може да основа подружница во Република Македонија согласно со Законот за инвестициски фондови. Поточно, *друштвата за управување со инвестициските фондови што имаат добиено дозвола за работење во која било земја-членка на Европската унија и земја-членка на Организацијата за економска соработка и развој (ОЕЦД) може да ги врши истите услуги на територијата на Република Македонија преку своја подружница која има добиено дозвола за работење од Комисијата за хартии од вредност на Р. Македонија*²⁰.

Предмет на работење на друштвото за управување

Основен предмет на работење на друштвото за управување со отворени инвестициски фондови е *основање и управување со имотот* на отворените инвестициски фондови, во свое име, за сметка на сопствениците на документите за удел во отворените фондови. Ова произлегува од тоа што отворениот фонд нема својство на правно лице, па друштвото е тоа кое му дава правен субјективитет на фондот. Покрај ова, главна дејност поради која се основа овој тип на друштво, друштвото за управување врши и:

- *рекламирање и промоција на друштвото и на инвестициските фондови и обезбедување точност и веродостојност на рекламирањето и промоцијата на работењето на друштвото и на работењето на фондот/фондовите со кои управува и кога дел од тие работи се извршуваат од трети лица;*
- *управување со средства за сметка на индивидуален клиент врз*

постапака на отворениот фонд со кој управува, а со тоа и престанок на друштвото за управување. Причината поради која само ова друштво не успеа да се справи со ситуацијата во овој кризен период може да е поради тоа што ова друштво е единствено кое имаше само домашен капитал.

19) Чл. 6, ст.1 од Директивата 2001/107/ЕЗ државите-членки осигуруваат дека менаџмент компанија, овластена во согласност со оваа директива од надлежните органи на друга држава-членка може да ја врши во рамките на нивните територии активност за која е овластена, било по пат на основање на филијала или врз основа на слободата да се обезбедуваат услуги.

20) Чл.11, ст.1 ЗИФ.

- основа на претходно склучен договор;*
- *инвестиционо советување на клиенти;*
 - *продажба и откуп на удели;*
 - *утврдување на вредноста на имотот на инвестицискиот фонд и пресметка на цената на уделот;*
 - *водење деловни книги и сметки и изготвување на финансиски извештаи;*
 - *објавување и известување на акционерите и на сопствениците на уделите;*
 - *склучување договор со депозитарната банка;*
 - *донесување статут и проспект на фондот/фондовите и други акти потребни за основање и работење со фондот/фондовите;*
 - *усогласување на работењето на друштвото за управување со законите и другите прописи;*
 - *распределба на добивката од инвестицискиот фонд,*
 - *водење регистар на сопствениците на удели, односно акционери;*
 - *спроведување ликвидација на фондот и*
 - *други работи согласно со чл. 6 и Законот.*

Друштвото за управување ги инвестира прибраните средства на сопствениците на уделите во други компании зголемувајќи го имотот на фондот/фондовите со кои управува, а со тоа и неговиот имот, односно основна главнина²¹. Тоа управува со портфолиото на фондот/фондовите и се грижи за деловното работење, ангажирајќи стручни лица (портфолио менаџер²², инвестициски советник²³) водејќи се од принципите на транспарентност, професионалност, ликвидност, диверзификација на ризик, совесност, заштита на интересите на сопствениците, доверливост и тајност на податоците, непристрасност и постапување со внимание на добар стопанственик. Едно друштво за управување може да управува со повеќе инвестициски фондови, при што со портфолиото на секој фонд

21) Во случај кога вредноста на имотот на инвестицискиот фонд, односно фондовите со кои управува друштвото за управување го надмине износот од 100.000.000 евра, главнината на друштвото за управување треба да се зголеми за најмалку 0,02% од износот за кој вредноста на имотот на инвестицискиот фонд го надминува утврдениот граничен износ, но најмногу до 10.000.000 евра.

22) Лице кое согласно со Законот за хартии од вредност има добиено дозвола за работење на инвестиционен советник од Комисијата за хартии од вредност, чл. 2, ст.1, точка 12 .

23) Лице кое има положен стручен испит за инвестиционо советување и со дозвола од Комисијата за хартии од вредност може да врши услуги поврзани со инвестиционо советување на клиенти. Види чл. 150 од Закон за хартии од вредност, „Службен весник на Република Македонија“ бр.95 од 7.11.2005 година.

управува портфолио менаџер кој е вработен во друштвото за управување и истиот смее да управува со најмногу два инвестициски фонда.

Пренесување на дел од активностите на друштвото за управување со инвестициски фонд на трети лица

Друштвото за управување може да им пренесе дел од своите работи на трети лица. Видот на активностите кои може друштвото за управување да им ги пренесе на трети лица мора да бидат со претходна дадена согласност на Комисијата за хартии од вредност. Со пренесувањето на активностите на трети лица не смеат да бидат загрозени интересите на сопствениците на уделите/вложувачите во фондот. Така, *рекламирањето на инвестициските фондови и продажбата на уделите, како и административните работи* (водење деловни книги и изготвување финансиски извештаи, утврдување на вредноста на имотот на инвестицискиот фонд и пресметка на цената на уделот, објавувања и известувања на акционерите и сопствениците на удели, издавање и откуп на удели, водење регистар на сопствениците на уделите и други работи утврдени со законот и Правилникот за начинот, постапката и видот на активности што може друштвото за управување со инвестициски фондови да им ги пренесе на трети лица) друштвото за управување може да им ги довери на трети лица.

Друштвото за управување може, за продажба на удели во негово име и за негова сметка, да овласти лице кое може да биде вработено во друштвото или друго лице кое е договорно ангажирано од страна на друштвото. Продажбата на удели може да ја вршат и правни лица (овластена банка, брокерска куќа со дозвола за работа добиена од Комисијата и подружницата на брокерската куќа која има дозвола за работа од Комисијата) кои склучуваат договор за посредување со друштвото.

Управувањето со имотот на инвестицискиот фонд не може да им биде пренесено на трети лица, тоа е единствено во надлежност на друштвото за управување.

Органи на друштвото за управување

Акционерите управувањето на друштвото му го доверуваат на посебен, колегијален орган за управување избран на *собранието на акционери* кој има слобода при изборот на системот на управување.

И покрај тоа што Законот за трговски друштва дозволува управувањето на акционерските друштва да биде организирано според едностепен или двостепен систем на управување, друштвата за управување

во Република Македонија се организирани според едностепен систем на управување. Тоа значи дека со друштвото за управување управува *одбор на директори* составен од извршни и неизвршни членови. Членовите на органите на управување ги поставува собранието на акционери и истото може да ги отповика пред истекот на времето за коешто биле избрани. Согласно за изборот на извршните членови на одборот на директори дава Комисијата за хартии од вредност. Секојдневното работење на друштвото за управување им се доверува на извршните членови на одборот на директори, поточно на извршниот директор²⁴ кој непосредно управува со друштвото под надзор на неизвршните членови на одборот на директори. Согласно со Законот за инвестициски фондови за членови на одборот на директори на друштвото за управување можат да бидат избрани деловно способни физички лица кои треба да поседуваат квалификации определени со Законот за работните односи²⁵ (општи услови) и Законот за инвестициски фондови (посебни услови), во смисла на тоа извршните членови на одборот на директори на друштвото за управување да мораат да имаат високо образование, да уживаат добра репутација, да имаат најмалку три години работно искуство стекнато при извршување на работи од областа на финансиите или деловното право, како и управување со средства. Законот пропишува обврска и најмалку двајца членови од извршните членови на одборот на директори да се во постојан работен однос во друштвото и истите да го застапуваат и претставуваат друштвото во односите со трети лица.²⁶

Кадровска, техничка и организациона оспособеност

Покрај гореспоменатата обврска за вработување, друштвото за управување има обврски и во однос на *кадровската оспособеност*, односно друштвото за управување треба да има вработено најмалку еден портфолио менаџер кој може да управува со најмногу два инвестициски фонда, да има вработено лице одговорно за контрола на усогласеноста на работењето на прописите, како и назначен овластен внатрешен ревизор. Ваквата законска обврска друштвата за управување треба да ја усогласат до почетокот на идната годината. И покрај тоа што ова ќе претставува додатно финансиско оптоварување и додатни трошоци на товар на друштвата

24) Правата, обврските и одговорноста на извршниот директор поблиску се уредуваат со договор склучен меѓу друштвото и извршниот директор.

25) „Службен весник на Република Македонија“ број 62/2005, 106/2008 и 161/2008.

26) Види член 18 од Закон за инвестициски фондови, чл.18, ст.1 и ст.2.

за управување, сепак на овој начин ќе се обезбеди поголема стручност, поделеност на работните задачи во друштвото за управување со што ќе се зголеми ефикасноста во работењето на друштвото за управување. Друштвото за управување треба да има и соодветен информациски и комуникациски систем за извршување на своите активности преку кој ќе се обезбедува точност, веродостојност и сигурност на податоците кои се внесуваат, обработуваат, пренесуваат и архивираат.

Надзор и контрола на друштвото за управување

Надзорот над друштвото за управување го вршат овластени лица вработени во КХВ²⁷. Доколку по извршениот надзор се утврдат неправилности односно прекршување на законските и подзаконските акти од страна на друштвото за управување, овластените лица се должни да му укажат на друштвото да управување, а доколку не се постигне некаква согласност да се поведе прекршочна постапка пред прекршочен орган и да се изрече прекршочна санкција во согласност со законските одредби .

Контролата над работењето на друштвото за управување врши КХВ која според начинот на извршување може да ја изведе **посредно** (преку континуирано следење на извештаите, деловните евиденции и другите документи кои друштвото за управување е должно да ги има) или **непосредно** (преку вршење директен увид на податоците од редовното работење на друштвото во неговите работни простории). КХВ може да врши и **редовна** (за што го известува друштвото за управување за датумот и предметот на контрола) и **вонредна** контрола (за што КХВ не го известува друштвото за контрола) над друштвото за управување.

Овластените лица на КХВ можат без ограничување да ги прегледуваат деловните книги и други документи на друштвата за управување со инвестициски фондови и поврзаните лица со нив. Заради успешна и беспрекорна контрола, КХВ треба да располага со квалификуван, обучен и стручен кадар кој ќе одговара навремено, совесно, непристрасно и чесно на зададените задачи.

27) Комисијата за хартии од вредност е основана е на 19.6.1992 година со Одлука на Владата на Република Македонија. Претставува самостојно и независно регулаторно тело кое врши јавни овластувања утврдени со Законот за хартии од вредност, Законот за инвестициони фондови, Законот за преземање на акционерски друштва и сите подзаконски акти, кои произлегуваат од закони.

ЗАКЛУЧОК

И покрај тоа што зборуваме за основање, организација и функционирање на друштвото за управување, сепак друштвото за управување и инвестицискиот фонд не можат да се замислат еден без друг (фондот претставува посебен ентитет кој нема својство на правно лице), а основната цел на постоењето на друштвото е управувањето со имотот на фондот во име и за сметка на сопствениците на уделите, затоа ваквата посебна издвоеност на друштвото од фондот не треба да се сфаќа толку ригидно туку повеќе како еден вид виртуелна поделба, со цел полесно да се објасни организацијата и функционирањето на друштвото за управување.

Друштвата за управување со отворени инвестициски фондови се релативно нови учесници на македонскиот пазар на хартии од вредност. Поради предностите со кои располагаат тие се интересни за вложување, посебно на „малите“ инвеститори кои поради недоволно знаење или немање доволно време да им посветат на потребните анализи пред да инвестираат оваа обврска им ја препуштаат на друштвата со професионално управување, кои вршат диверзифицирање на вложените средства со што го намалува ризикот на инвестирање, а со цел зголемување на добивката. Меѓутоа, треба да напоменеме дека овој тип на институции се примамливи не само за индивидуалните инвеститори, туку и за институционалните инвеститори. Донесувањето на Законот за инвестициски фондови и неговото усогласување со европските директиви кои се однесуваат на друштвата за колективно инвестирање во хартии од вредност од отворен тип го отвори македонскиот финансиски пазар за нови инвеститори, обезбедувајќи поголема заштита на инвеститорите преку ограничувањето на вложувањата на фондовите и зголемување на одговорноста на друштвата за управување и поголема контрола од страна на регулаторното тело на учесниците на пазарот, соработувајќи и разменувајќи информации со регулаторните тела од земјите-членки на ЕУ или ОЕЦД.

Периодов, друштвата за управување со инвестициските фондови се на работ на егзистенцијата како и многуте финансиски институции, меѓутоа по надминувањето на ваквата ситуација и стабилизирањето на македонскиот пазар на капитал, овој тип на инвеститори ќе успеат да си го заземат правото место во македонскиот финансиски систем, пополнувајќи ја алката која недостасуваше на македонскиот пазар на капитал.

Литература

- Закон за инвестициони фондови, „Службен весник на Република Македонија“ бр.9 од 10.2.2000 година.
- Закон за измена и дополнување на Законот за инвестициони фондови, „Службен весник на Република Македонија“ бр.29 од 9.3.2007 година.
- Закон за инвестициски фондови, „Службен весник на Република Македонија“ бр.12 од 28.1.2009 година.
- Закон за трговски друштва, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 28 од 30.4.2004 година.
- Измена и дополнување на Законот за трговски друштва, „Службен весник на Република Македонија“ бр.84 од 3.10.2005 година, бр.25 од 2.3.2007 година и бр. 87 од 15.7.2008 година.
- Закон за хартии од вредност, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 95 од 7.11.2005 година.
- Закон за измена и дополнување на Законот за хартии од вредност, „Службен весник на Република Македонија“ бр.25 од 2.3.2007 година.
- Закон за измена и дополнување на Законот за хартии од вредност, „Службен весник на Република Македонија“ бр.7 од 15.01.2008 година.
- Закон за работни односи, „Службен весник на Република Македонија“ број 62/2005, 106/2008 и 161/2008.
- DIRECTIVE of 20 December 1985 on the coordination of laws, regulations and administrative provisions relating to undertakings for collective investment in transferable securities (UCITS) (85/611/EEC), OJ L 375 of 31.12.1985.
- DIRECTIVE 2001/107/EC of 21 January 2002 amending Council Directive 85/611/EEC on the coordination of laws, regulations and administrative provisions relating to undertakings for collective investment in transferable securities (UCITS) with a view to regulating management companies and simplified prospectuses, OJ L 41 of 13.02.2002.

ПРЕДМЕТОТ НА ПРИМЕНА НА РЕГУЛАТИВАТА БР. 44/01

Апстракт: Предметот на примена на Регулативата бр. 44/01 е определен преку член 1 и нејзината примена е лимитирана само на предметите кои можат да се вклопат во класичната римска правна гранка *jus privatum*. Што значи само оние спорови кои имаат граѓанска или трговска природа можат да бидат нејзин предмет и подоцна како судски одлуки преку формализираната егзекватура да бидат извршливи низ целата територија на ЕУ.

Abstract: The scope of the application of Regulation No.44/01 is determined by article 1 and its application is limited exclusively to the cases that can fit into classical Roman legal branch *jus privatum*. Which means only those disputes which have civil or trade nature may be later as court's decisions through formalized exequatur be enforced throughout the whole EU.

Вовед

Во предвечерието на усвојувањето на Лисабонскиот договор (анг. *Treaty of Lisbon*)¹ и по позитивниот извештај на Европската комисија за напредокот на Р. Македонија во процесот на нејзиното евроинтегрирање, како неминовна се наметнува потребата од систематско проучување на правото на Европската унија. Всушност, како земја-кандидат за членство во Европската унија (скр. ЕУ), Р.Македонија е должна да го усогласува своето право со внатрешното право на ЕУ, односно да се подготвува за директна примена на внатрешното право на Унијата во ситуациите кога е засегнат европскиот пазар. Од тие причини целата на овој труд е да ги запознае своите потенцијални читатели со решенијата кои ги има усвоено ЕУ во сферата на граѓанското процесно право кога е засегнат токму европскиот пазар.

1) Лисабонскиот договор е познат и како „Реформски договор“ и претставува меѓународен договор потпишан во Лисабон на 13.12.2007 г., кој ќе го измени функционирањето на органите на ЕУ во голема мера.

Правната интеграција на членките на Европската унија во сферата на граѓанското процесно право

Почетокот на правната интеграција на државите-членки на Европската економска заедница во граѓанско процесната сфера, која неминовно со себе повлекува и унификација на правото, започнува во далечната 1957 година, со потпишувањето на Договорот за основање на Европската економска заедница во Рим (анг. *Treaty establishing the European Economic Community*)².

Во членот 220 од Римскиот договор е нормирано дека државите-членки ќе влезат во преговори во насока на поедноставување на формалностите при меѓусебното признавање и извршување на судските и арбитражни одлуки. Со цел да се реализира идејата од чл.220, шесте држави-членки конституирале Комитет од експерти, кој во 1964 година дал Предлог-конвенција со која би се поедноставила постапката за егзекутура. Предлог-конвенцијата на Комитетот од 1964 г. на 29.7.1968 година бил усвоен во Брисел од тогашните шест држави-членки: Белгија, Франција, Холандија, Италија, Луксембург и (западна) Германија и претставува *de jure* прв чекор кон делумна хармонизација на граѓанската судска постапка воопшто до сега во Европската унија. Конвенцијата носи назив „Конвенција за надлежност и извршување на судските одлуки во граѓанските и трговските предмети (анг. *Brussels Convention on Jurisdiction and the Enforcement of Judgments in Civil and Commercial Matters*)“. Од денешен аспект Бриселската конвенција се дефинира „не како вообичаен меѓународен договор, туку како почеток на автономниот корпус на процесни правила“³. Бриселската конвенција прекина да се применува заклучно со 1 март 2002 г.⁴, кога стапи на сила „Регулативата бр.44/01 од 22 декември 2000 година, за надлежноста и признавањето и извршување на судски одлуки во граѓански и трговски спорови“.

2) Договорот е потпишан на 25 мај 1957 година во Рим, во холот на Хорациј и Куриатиј помеѓу основачите држави-членки Белгија, Република (западна) Германија, Република Франција, Република Италија, Кралството Луксембург и Кралството Холандија. Заедно со Договорот за основање на европска заедница за атомска енергија (ЕВРОАТОМ) и Договорот за основање на европска заедница за јаглен и челик од 1951 претставуваат трите иницијални – основачки акти на денешната Европска унија.

3) Јаневски Арсен, „Бриселската конвенција (Конвенција за надлежност и извршување на судските одлуки во граѓанските и трговските предмети) како извор на граѓанското процесно право на Европската унија“, стр.250.

4) Во понатамошниот текст ќе биде користен терминот „Регулатива бр.44/01“ или „Брисел I режим.“

Правниот темел за донесувањето на Бриселската конвенција бил чл.220 од оригиналниот текст на Римски договор (сега чл.293 од ревидираниот Римски договор), додека правниот темел на Регулативата бр.44/01 е чл.65 од Римскиот договор. Иако и Регулативата бр.44/01 и Бриселската конвенција уредуваат идентична материја, сепак во поглед на нивната правна природа се разликуваат. Така, Регулативата бр.44/01 е неспорен извор (акт) на секундарното право на ЕУ, додека Бриселската конвенција во основа е меѓународен договор. Затоа и чл.65 и чл.293 се поместени во различни глави од Римскиот договор, а со тоа имаат и различен приоритет во политиката на ЕУ⁵. Подигањето на сферата на судската соработка во граѓанските предмети во ЕУ од ниво на меѓународна конвенција до ниво на регулатива се одвивало во повеќе фази.

Историски гледано, европското граѓанско процесно право се развивало низ неколку етапи, но генерално постојат две главни фази и тоа:

- првата фаза, усвојувањето на Бриселската конвенција во 1968 година до усвојувањето на Договорот од Амстердам во 1999 година;
- втората фаза, по усвојувањето на Договорот од Амстердам во 1999 година до денес.

На 1 мај 1999 година беше потпишан Договорот од Амстердам⁶, во кој судската соработка во граѓанските предмети според чл.65 доби нова местоположба и тоа во Првиот столб на ЕУ, како „работа од интерес за Заедницата со важни задачи за Комисијата“⁷. Генерално со усвојувањето на Договорот од Амстердам работите драстично се променети, бидејќи чл. 65–69 имаат далеку поширок опфат од чл. 293, а тоа посредно значи дека предметот на европското граѓанско процесно право е проширен. Понатаму, правните акти кои треба да ги покријат сите овие зацртани цели во насока на подобрување на внатрешниот пазар ќе бидат донесени врз основа на чл.65, како акти од секундарното право на ЕУ. Дополнително што *sedes materiae* на чл.65 е граѓанско-процесна материја, односно преку овој член се апострофира примарно-процесната соработка во граѓанските и трговските предмети. Во насока на остварувањето на задачите кои произлегуваат од сферата на судската соработка во граѓанските предмети, донесени се повеќе секундарни акти на ЕУ кои уредуваат целосно или сегментарно граѓанско-процесна материја.

5) Чл. 293 е поместен во дел шест „Општи и завршни одредби“ од Римскиот договор, додека чл.65 е поместен во дел три „Политики на Заедницата“, глава IV, наречен „Виза, азил, имиграција и останати политики кои се однесуваат на слободното движење на лица“.

6) англ. Treaty of Amsterdam.

7) Freundenthal. M., “The Future of European civil procedure.”, <http://www.ejcl.org/75/art75-6.html>

Како што веќе изнесов, наследник на Бриселската конвенција од 1968 година е Регулативата бр.44/01⁸, која влезе во сила на 1 март 2002 г. Основата на Регулативата бр.44/01 се чл.61(ц), 65 и 67(1) од Римскиот ревидиран договор, кој како правен акт е дел од примарното право на ЕУ. Овие членови се дел од дел III, глава IV, наречен „Виза, азил, имиграција и останати политики кои се однесуваат на слободното движење на лица“. Член 65 од Римскиот договор *expressis verbis* предвидува мерки кои треба да се преземат во полето на судската соработка во граѓанските предмети со меѓугранични импликации заради правилно функционирање на внатрешниот пазар. Кога се зборува за судска соработка во граѓански предмети не може да се мисли на ништо друго освен на судски одлуки, затоа антитезата дека глава IV, дел III се однесува само на лица, а не и на судски одлуки е неиздржана.⁹ Член 65 е есенцијата на постоењето на Регулативата бр.44/01 и на останатите регулативи кои влегуваат во предметот на европското граѓанско-процесно право. Ова е од причина што Регулативата бр.44/01 својот легалитет не го извлекува од заедничката волја на државите-членки, изразена во вид на меѓународна конвенција (како што е Бриселската), туку од чл.65 од ревидираниот Римски договор, кој е конституент на денешната ЕУ. Значи, Регулативата бр.44/01 произлегува во моментов од највисокиот правно-политички акт на ЕУ.¹⁰

Објективни граници (предмет) на примена на Регулативата бр.44/01

Член 1 од Регулативата бр.44/01 ги одредува објективните граници (*ratione materiae*) на нејзината примена.¹¹ Видно од чл.1 (1) Регулативата е лимитирана на граѓански и трговски предмети, па се поставува прашањето што е граѓански, а што трговски предмет и кое право е меродавно за квалификација на овие поими, бидејќи ниту еден од двата поима „граѓански“ или „трговски“ предмети не се дефинирани од страна на Регулативата бр.44/01¹². Штом отсутствува дефиниција во Регулативата бр.44/01 следното ниво на кое истражувањето преоѓа е праксата на ЕСП и можноста тој како овластен толкувач на Регулативата бр.44/01 да има донесено одлука преку

8) Official Journal of the European Communities No L 012 of 16.1.2001 p.1-23

9) Види повеќе Magnus, U and Mankowski, op.cit., p.21

10) Види повеќе Преамбула на Регулатива бр.44/01.

11) „Оваа Регулатива ќе се применува во граѓански и трговски предмети без оглед на природата на судот или трибуналот. Таа особено нема да се однесува на фискални, царински и административни предмети“.

12) Deskoski T.,op.cit.,str.249

која би се дефинирале овие два поима. Така, ЕСП во случајот *Case 29/76*,¹³ помеѓу *Firma LTU Lufttransportunternehmen GmbH & Co Ddusseldorf v. European organization for the safety of air navigation (Eurocontrol)*, Brussel го зазел следниот став во параграф 3, концептот „граѓански и трговски предмети“ мора да се разгледува и толкува како независен, прво во согласност со целите и структурата на Конвенцијата и второ во согласност со опитите принципи кои произлегуваат од корпусот на националните правни системи.¹⁴ Во првиот дел од изреката ЕСП јасно определил дека дефинирањето на поимите „граѓански и трговски предмети“ е автономно и независно од кое било конкретно засегнато законодавство, бидејќи автономната интерпретација е есенцијална во обезбедувањето на еднаквост и униформност во примената на Регулативата бр.44/01. Но оваа пресуда на ЕСП не врши ниту дефинирање, ниту разграничување помеѓу поимите „граѓански и трговски предмети“, туку утврдува дека евентуалното дефинирање треба да има наднационален карактер.

Во напорите да се дефинираат поимите „граѓански и трговски предмети“ треба да се тргне од супстратите на домашните права на државите-членки на ЕУ, кои всушност биле првите потпишувачи на Бриселската конвенција. Тоа се држави кои му припаѓаат на континенталниот систем и имаат јасна дистинкција на правото на *jus publicum* и *jus privatum*¹⁵, при што граѓанските и трговските предмети потпаѓаат под *jus privatum*. Во *common law* системите не постои јасна поделба во правото на *jus publicum* и *jus privatum*, што го усложнувало процесот на правно интегрирање во рамки на ЕЕЗ. Затоа што влезот на *common law* земјите во Бриселскиот режим можел да повлече целосно блокирање на функционирањето на тогашниот Бриселски систем, од причина што за континенталните системи недозволиво е правен однос од *jus publicum* сферата да биде опфатен од Бриселската конвенција која е резервирана за предметите од *jus privatum* сферата. Така, на пример, за предмет со административна природа англиски суд ќе се прогласи за надлежен, додека за истиот тој предмет германски суд веднаш ќе се прогласи за апсолутно ненадлежен. Ова е од причина што административните предмети во континенталноправните системи традиционално се предмет на *jus publicum*. Затоа, ако англиски суд за предмет од административна природа одлучи да ја примени Бриселската

13) <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61976J0029:EN:HTML>

14) <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61976J0029:EN:HTML>, *Case 29/76*, помеѓу *Firma LTU Lufttransportunternehmen GmbH & Co Ddusseldorf v. European organization for the safety of air navigation (Eurocontrol)*, Brussel

15) Report Schlosser para. 23

конвенција, тогаш во фазата на егзекватура, на пример во Германија, признавањето ќе биде одбиено *an block*, бидејќи тоа би било спротивно на германскиот јавен поредок. Затоа, при влезот на Данска, Обединетото Кралство и Ирска, направена е интервенцијата така што членот 1 (1) има кусо дополнување: „нема да се однесува на фискални, царински и административни предмети“¹⁶. На овој начин Конвенцијата (сега Регулацијата бр.44/01) и понатаму ја следи линијата на поделба на правото на *jus privatum* и *jus publicum*, при што таксативно наброените фискални, царински и управни предмети се надвор од опфатот на Регулацијата, бидејќи традиционално според континентално-правниот систем тие се предмети од сферата на *jus publicum*, за разлика граѓанските и трговските предмети потпаѓаат под *jus privatum*.

Предмети исклучени од опфатот на Регулацијата бр.44/01

Член 1 од Регулацијата продолжува со ст.2 во кој се утврдува кои видови на спорови не влегуваат во опфатот на Регулацијата. Овој принцип на исклучување е во насока на давање на негативна дефиниција на поимот граѓански и трговски предмети. Ако Регулацијата не дава одговор на прашањето што се граѓански и трговски предмети, тогаш посочува што не се граѓански и трговски предмети. Така чл.1 (2) ги исклучува статусните спорови, стечајот, социјалната заштита и арбитражата.¹⁷ Овие категории биле исклучени од предметот на Бриселската конвенција поради две главни причини: прво, да се исклучи една категорија која потпаѓа во границите на јавното право и, второ, да се исклучат оние случаи каде постои големо разидување помеѓу државите-членки во однос и на материјалното право и на меѓународното приватно право, особено каде беа во сила или како предлози други конвенции.¹⁸

16) “It shall not extend, in particular, to revenue, customs or administrative matters“

17) Види повеќе Briggs A.,op.cit.,p.57

18) Daicy, Morris, Collins, Conflict of Law, Oxford 2006, p. 315-316

Предмети кои се однесуваат на статусот или правната способност на физичките лица, брачни имотни спорови, тестаменти и наследување¹⁹

Од предметот на Регулативата бр.44/01 се исклучени статусните прашања поврзани со физичките лица (правната и деловна способност на малолетниците, старателството, посвојувањето и сл.), имотните спорови помеѓу брачните другари, тестаментот како наследноправен институт и наследните спорови. Од статусните спорови најкарактеристично е исклучувањето на разводот на бракот,²⁰ но исклучени се и предметите за поништување на бракот. Специфично е што сите овие предмети се исклучени само ако се јавуваат како основни прашања во постапката, доколку се јават како инцидентални прашања, тогаш влегуваат во предметот на Регулативата.²¹

Креаторите на Бриселска конвенција целосно ги исклучиле брачните спорови, освен спорите за издршка.²² Спорите за издршка се вклучени во предметот на Регулативата и во чл.5 (2) од истата, креирани се посебни одредби за надлежност за овие спорови. Причината за отсуство на дефинирање на поимот брачни односи (анг. *matrimonial realationships*) и нивното исклучување е од следниве причини:

- *Прво*, дали само правата кои произлегуваат од брачни односи кои се санкционирани од државата или црквата ќе бидат предмет на Регулативата? Многу држави признаваат разни варијанти на квазибрачни односи на кои им се признаваат одредени имотни права.
- *Второ*, терминот имот стекнат во брак е непознат во некои држави-членки, додека други различно го толкуваат.
- *Трето*, издвојувањето на издршката од семејноправната сфера може да биде контрапродуктивно, во ситуација кога во спорот се јавува потреба од решавање на одредено статусно прашање кое не потпаѓа под Регулативата.

Според *Schlosser Report*,²³ ставот е дизајниран да го исклучи брачниот имотен режим познат во *civil law* системите, каде постојат различни правила за делба и спојување на брачниот имот. Карактеристичен е

19) Член 1 (2а) „Регулативата нема да се применува на: (а) статусот или правната способност на физичките лица, брачни имотни спорови, тестаменти и наследување“.

20) Зороска, Татјана Камиловска., *op.cit.*, стр.149

21) Daicy, Morris, Collins.,*op.cit.*, p. 316

22) Magnus U, Mankowski P., *op.cit.*, p.56

23) Schlosser Report, p.87

случајот *Case 143/78*,²⁴ *Jacques de Cavel v. Louise de Cavel*, каде француски суд водел постапка за развод, во рамки на која постапка сопругот добива привремена мерка за блокирање на сметка во Германија. Повикувајќи се на издадена привремена мерка од францускиот суд, сопругот побарал од германскиот суд да ја спроведе мерката. Германскиот суд го одбил спроведувањето на привремената мерка со изрека дека брачните спорови поврзани со сопственички права што произлегуваат од брачниот однос се надвор од Конвенцијата.²⁵

Постапките кои имаат за предмет тестамент или право на наследување се исклучени од овој член. Исклучени од опфатот на Регулативата се и постапките за утврдување на полноможност на тестамент, постапки за утврдување на ништовност на тестамент, постапките за назначување или разрешување на старател на оставина и сл. Облигационо-правните спорови помеѓу старателот на оставината и должникот на оставината влегуваат во опфатот на Регулативата.²⁶ Но, во рамки на еден ваков спор односите помеѓу старателот на оставината и должникот на оставината можат да се усложнат. Така, на пример, во постапка по повод поднесена тужба врз основа на долг од страна на старателот против должникот на оставината, тужениот може да приговара дека тестаментот е ништовен. Првичната релација долг на тужениот во однос на оставината влегува во опфатот на Регулативата, додека втората релација, приговорот за ништовност на тестаментот е надвор од опфатот на Регулативата. Овде се јавува судир на облигационо-правен со статусен спор, кои спорови меѓусебно се исклучуваат. Решението на овој предмет треба да се бара во атракционата надлежност по повод постоењето на поврзани тужбени барања. Како и да е, во овој предмет надлежноста ќе биде определена според Регулативата. Предметите поврзани со договорите за дар *inter vivos* влегуваат во опфатот на Регулативата.

24) <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61978J0143:EN:HTML>

25) Chesire,& North, "Private International Law", Butterworths 1999, p.?

26) Report Schlosser prag. 52

Предмети кои се однесуваат на стечај, постапките кои се однесуваат на ликвидација на инсолвентни компании или други правни лица, судски порамнувања, соединување и слични постапки²⁷

Стечајните предмети се исклучени од опфатот на Регулативата бр.44/01, но мора да се внимава истите предмети да бидат опфатени во тој случај од Регулативата бр.1346/2000, која се однесува на стечајната постапка. Согласно со пар.53 од *Schlosser's Report* секој стечаен предмет мора да потпадне или под Регулативата бр.44/2001 или под Регулативата бр.1346/2000, но никако под двете истовремено или под ниедна од двете регулативи. Според истиот *Schlosser Report*, двете регулативи бр.44/01 и 1346/2000 треба да се толкуваат како една за да не се јави вакуум во примената помеѓу нив и отстрани можноста одреден предмет да не потпадне ниту под едната ниту под другата.²⁸

При толкувањето на оваа точка од чл.1 се јавуваат и повеќе тешкотии, меѓу кои и непостоењето на дефиниција на употребените поимите, „стечај“ (анг. *bankruptcy*), „спојување“ (анг. *compositions*) и „други слични постапки“ (анг. *analogous proceedings*). Во отсуство на ваква дефиниција, како репер се користи дефинирањето дадено во *Jernard's Report*, стечајни постапки се оние кои зависно од правниот систем што е инволвиран се однесуваат на забрана за исплата, инсолвентност на должникот или негова неспособност да подигне кредит и кои вклучуваат судски тела кои имаат цел присилно да вршат ликвидација или ревизија“.

Корисни насоки во дефинирањето на овие поими се дадени и во случајот *Case 133/78*,²⁹ помеѓу *Gouardian v. Nadler*, во кој ЕСП утврдил дека за постапките да бидат исклучени по чл.1 (2б), „мораат да произлегуваат директно од стечајот или ликвидацијата и да бидат тесно поврзани со постапката за стечај. Оттука тужба поднесена од ликвидатор против директорот на компанијата која се ликвидира, поради сторени злоупотреби од негова страна не потпаѓа под Регулативата бр.44/01. Од друга страна тужба поднесена од ликвидатор на инсолвентна компанија заради наплата на долг во корист на компанијата, ќе влезе во опфатот на Регулативата бр.44/01.³⁰

27) Чл.1 (2б) „Регулативата нема да се применува на: [...] (б) стечај, постапките кои се однесуваат на ликвидација на инсолвентни компании или други правни лица, судски порамнувања, соединување и слични постапки,

28) Ulrich M & Mankowski P., op.cit p.59

29) <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61978J0133:EN:HTML>

30) Daicy, Morris, Collins, Conflict of Law., op.cit., p. 317

Постапката на ликвидација на инсолвентни правни лица не влегува во опфатот³¹ на Регулативата, додека ликвидацијата на солвентни правни лица влегува во опфатот. Дали едно правно лице е солвентно или не директно зависи и оценува судот кој ја извршува пресудата.³²

Предметите кои се однесуваат на стечајните аспекти од работењето на компаниите мора да се одвојат од останатите аспекти од работењето на компаниите, бидејќи за разлика од првите, вторите влегуваат во опфатот на Регулативата. Како пример можат да се наведат случаите на лимитирани мерки на заштита која им ја даваат домашните судови на домашните доверители, потрошувачи, малцински акционери во односите со компании регистрирани во други земји. Овие мерки доколку не се поврзани со стечај на компанијата влегуваат во опфатот на Регулативата.³³

Предмети кои се однесуваат на социјална заштита³⁴

Причината за исклучувањето на категоријата „социјална заштита“ е поради различниот приод кој го имаат правните системи на државите-членки во однос на оваа категорија. *Во некои земји, како на пример, Федерална Република Германија, социјалната заштита е предмет на јавното право, додека во други е на граница помеѓу приватното и јавно право.*³⁵

Како и за останатите исклучени поими од Регулативата, така и за социјалната заштита, ЕСП има заземено став дека оваа категорија има автономна и независна дефиниција. Дефинирање на опфатот на чл.1 (1ц) е дадено во *Jernard Report* на стр.12, каде под социјална заштита се сметаат категориите: здравствено осигурување (анг. *medical care*), боледување (анг. *sickness benefits*), трудничко боледување (анг. *maternity allowance*), инвалиднина (анг. *invalidity benefits*), старосна пензија (анг. *old age pensions*) и надомест во случај на невработеност (анг. *unemployment benefits*). Согласно СО *Jernard's Report* ова исклучување ќе се биде лимитирано на спорови помеѓу субјекти носители на управна власт и вработени или работодавци.³⁶ Како и да е тужбите поднесени од носителите на управна власт (кога истапуваат како приватни лица) кон трети лица потпаѓаат

31) Schlosser's Report parag. 55

32) Schlosser's Report parag. 57

33) Case C-212/9, Centros Ltd v. Erhvervs og Selskabsstyrelsen, Uberseering BV v. Nordic Construction Company Baumanagement GmbH.

34) Чл.1 (2ц) “Регулативата нема да се применува на:[...] (с) социјална заштита.;

35) Jernard's Report p.12

36) Jernard's Report p.13

по Регулативата бр.44/01. Социјалната заштита органски е уредена со Регулатива 1408/71³⁷, сега заменета со Регулатива бр.883/2004.³⁸

Предмети кои се однесуваат на арбитража³⁹

Арбитражните пресуди не влегуваат во опфатот на Регулативата бр.44/01. Карактеристика за оваа одредба од чл.1 е самиот поим „арбитража“ (анг.*arbitration*), кој предизвикува дилеми во неговото толкување. Проблемот се состои во немањето на искристализиран поим за арбитража, а поради различното значење кое му го придаваат *common law* системите и *civil law* системите. Така во параг. 61 од *Schlosser Report* се објаснети двете различни концепции во однос на поимот – арбитража. Толкувањето на чл.1 ст.2(4) во интерес на *common law* системите е дека оваа одредба ги покрива сите спорови за кои странките предвиделе дека ќе бидат предмет на решавање пред арбитража, вклучително и сите секундарни спорови (помошни) кои ќе произлезат од претходните спорови. Втората концепција која е во интерес на *civil law* системите под поимот арбитража ги подразбира постапките пред националните судови кои се јавуваат како секундарни (помошни) при веќе поведени или постапки кои ќе бидат поведени како „арбитражни“.

Решение на оваа дилема нема дадено ниту во овој извештај, ниту пак која било одлука на ЕСП, до сега. Иако постоеле иницијативи да се дополнително текстот на чл.1, ст.2(4), сепак до тоа не дошло како резултат на дивергентните стојалишта по ова прашање.

Следна дилема поврзана со толкувањето на поимот – „арбитража“ е дали одлуките донесени од националните судови во услови на постоење на претходна полноважна арбитражна спогодба/клаузула влегуваат во опфатот на Регулативата? Ставот на *Schlosser Report* во параг.62 по ова прашање е следен, ... *ако првото толкување биде усвоено (види параг.61) позитивен одговор може да биде даден на ова прашање*. Ова не е толку ретка ситуација, а се јавува кога странките претходно склучиле арбитражна спогодба/клаузула, но од одредени причини не ја испочитувале како таква. На истакнатата тужба по повод правниот однос за кој, како што кажав, постои правовалидна арбитражна спогодба/клаузула националниот суд пред кој тужбата била истакната ја „скокнал“ спогодбата/клаузулата и донел правосилна одлука. Очигледно решението на овој спор ќе зависи од концепцијата што му е поблиска на судијата, кој ќе одлучува по ова прашање.

37) OJ No. L 149, 5.7.1971

38) OJ No L 200/1, 7.6.2004

39) Чл.1 (2д) Регулативата нема да се применува на: [...] (д) арбитража

Предмет на неусогласеност исто така се постапките кои се помошни на арбитражната постапка,⁴⁰ а кои се водат пред национален суд. Овде се мисли на постапките за назначување на арбитер, определување на местото на арбитража, утврдување на ништовност на арбитражна спогодба/клаузула и сл. Според *Schlosser Report* во параг.64 сите овие постапки кои се јавуваат како помошни се исклучени од чл.1, ст.2(4). Во поткрепа на овој став на *Schlosser Report* е одлуката на ЕСП во случајот *Case C-190/89*⁴¹ помеѓу *Marc Rich & Co v. Societa Italiana Impianti PA* од 1989 година. Ставот на ЕСП по прашањето дали назначување на арбитер од страна на национален суд по барање на странка е исклучено од Регулативата, бил негативен. Во оваа пресуда ЕСП покажал голема крутост и утврдил дека арбитражата е исклучена од Бриселката конвенција во нејзината целина, вклучувајќи ги постапките пред националните судови кои се однесуваат на арбитража.

Тужениот (италијанска корпорација) бил во договорни односи со тужителот (швајцарска корпорација) по повод склучен договор за извоз. Настанал спор и тужениот повел судски спор во Италија за донесување на негативна деклараторна одлука со која ќе се утврди непостоење на одговорност за италијанската корпорација од договорот за извоз. Веднаш потоа тужителот поднел тужба пред арбитража во Лондон, согласно со договорот за извоз. Тужениот ја оспорил надлежноста на арбитражата, поради невалидност на арбитражната клаузула и одбил да се впушти пред арбитражата. Образложението меѓу друго било дека согласно со чл.21 и 22 од Бриселската конвенција (*lis pendens rules*), италијанскиот суд има единствена надлежност во овој случај. Тужителот веднаш по ова побарал од највисокиот англиски суд (*High Court*) назначување на арбитер. Истиот овој суд го одбил приговорот на тужениот дека арбитражната спогодба е невалидна. Тужениот на ова решение, поднел жалба до второстепениот англиски суд (*English Court of Appeal*), по повод која второстепениот суд упатил прашање до ЕСП, дали исклучувањето од чл.1, ст.2(4) се протега и врз постапките за оспорувањето на полноможност на арбитражна спогодба. Ставот на ЕСП бил дека исклучувањето од чл.1, ст.2(4) ги опфаќа помеѓу другите работи и назначувањето на арбитер, утврдувањето на полноможноста (ништовноста) на арбитражната спогодба и наложил согласно со чл.21 и 22 од Б.Конвенција постапката да биде отстапена во корист на италијанскиот суд.

Интегрално дел од одлуката на ЕСП за овој случај изгледа вака.

40) Види на претходната страница.

41) <http://www.jstor.org/pss/2203144>

Со исклучувањето на арбитражата од предметот на Конвенцијата врз основа на чл.1(4), поради фактот дека е веќе опфатена со меѓународни конвенции, договорните страни ја исклучија целосно арбитражата, вклучително и постапките поведени пред националните судови.

Затоа, гореспоменатата одредба мора да биде интерпретирана така што исклучокот предвиден во неа ќе се протега на постапката која е поведена пред национален суд која за предмет има именување на арбитер, дури и ако постоењето на валидност на арбитражна спогодба е прејудициелно прашање во таа постапка.

Заклучокот би бил дека исклучувањето на арбитражните пресуди од опфатот на Регулативата оди пошироко, така што сите постапки кои се однесуваат на укинување, дополнување, признавање и извршување на арбитражни одлуки се исто така исклучени.⁴²

Комплексни ситуации во поглед на примената на чл. 1, ст.1(4) од Регулативата се јавуваат кога главното побарување или главниот предмет е исклучен од опфатот на Регулативата, додека споредните побарувања, инциденталните или поврзаните со главната работа предмети се опфатени од Регулативата. Ова се случува често, имено предлозите за издавање на привремени мерки иако се однесуваат на обезбедување на главно побарување кое не е опфатено од Регулативата, сепак како предлози за времени мерки влегуваат во предметот на Регулативата.⁴³ Во судскиот предмет *Van Uden Maritime BV, trading as Van Uden Africa Line v. Kommanditgesellschaft in Firma Deco Line, Case C – 391/95*, ЕСП донел одлука според која,

... судот кој има надлежност според член 24 од Конвенцијата исто така има надлежност и за привремени и заштитни мерки, без надлежноста за овие мерки да биде условена со дополнителни услови. Како и да е, онаму каде странките валидно ја исклучиле надлежноста на судот во спор кој произлегува од договор или се однесува на арбитражен спор, само врз основа на чл.24 од Конвенцијата тој суд може да биде надлежен да донесе таква мерка иако како суд нема надлежност за решавање на меритумот на спорот ...

42) Chesire,& North.,op.cit

43) Case C- 120/79; Luise De Cavel v. Jacques De Cavel, Case C- 190/89; Marc Rich and Co. A.G. v. Società Italiana Impianti P.A; Case C- 129/92 Owens Bank Ltd v. Fulvio Bracco & Bracco Industria Chimica SpA

Овде е потребно да се нагласи дека дозволеноста на изрекување на привремени мерки е лимитирана само на оние ситуации кога постои можност да се изрече ваква мерка врз основа на чл. 24 од Бриселската конвенција, односно чл.31 од Регулативата.

Сега се поставува прашањето зошто арбитражата е исклучена од предметот на Регулативата? Креаторите на Бриселската конвенција смислено ги изоставиле арбитражните пресуди надвор на Бриселскиот режим, како резултат на постоењето на мноштво на конвенции чии потписници се државите членки на ЕУ. Секако дека во преден план бил ставен и проектот во блиска иднина да се изврши унификација на прописите за арбитражна постапка и постапка за признавање и извршување на арбитражни пресуди во еден акт на Заедницата, нешто што не е направено до денес.

ЗАКЛУЧОК

Член 1 од Регулативата бр. 44/01 го определува нејзиниот предмет. Регулативата бр. 44/01 е лимитирана само на предметите кои можат да се вклопат во класичната римска правна гранка *jus privatum*. Ова значи дека *ratione materiae* на Регулативата бр.44/01 е граѓанско-правната материја. Само оние спорови кои имаат граѓанска или трговска природа можат да бидат нејзин предмет и подоцна како судски одлуки преку формализираната егзекватура ќе бидат извршливи низ целата територија на ЕУ. Невлегувањето на одреден предмет под чл.1 значи неможност да се активираа кој било пропис на Регулативата бр.44/01 воопшто! Со оглед на карактерот на „влезна врата“ кој го има чл.1 од Регулативата бр.44/01, дефинирањето на поимите граѓански и трговски предмети задолжително е да има автономен карактер, како превенција од различните правни традиции кои се мешаат на тлото на Европа.

Иако креаторите на Регулативата бр.44/01 не дале позитивно дефинирање на предметот на чл.1 од овој акт, преку исклучувањата на видовите на предмети кои не влегуваат во опфатот на чл.1, всушност, е извршено негативно дефинирање на објективните граници на примена на Регулативата бр.44/01. Што значи, прецизен одговор на прашањето: кои предмети се граѓански или трговски - не е даден во Регулативата бр.44/01, но прецизно е дефинирано кои предмети не се граѓански или трговски.

ПРАВОТО НА САМООПРЕДЕЛУВАЊЕ НА НАРОДИТЕ И ПРАВОТО НА СЕЦЕСИЈА КАКО ПОСЛЕДНА ИНСТАНЦА ОД ПРАВОТО НА САМООПРЕДЕЛУВАЊЕ

Апстракт: Традиционалното меѓународно право, поткрепено од праксата на Друштвото на народите, не остави без сомнение никаков простор за одобрување и/или нормирање на правото на сецесија. Современото меѓународно право, врз основа на историските збиднувања и тенденции, како и на праксата на Организацијата на обединетите нации, му дава на правото на сецесија сè поголем простор. Правото на сецесија доби своја тежина со нормирање на принципот на самоопределување на народите сè до неговата потесна интерпретација како крајна нужда на истиот принцип. Оттука, феноменот отцепување се конфигурира како финална норма односно како последна инстанца на правото на самоопределување. Афирмирајќи се на тој начин, правото на сецесија, всушност, се стекна со една серија на гаранции кои произлегуваат од меѓународниот режим за признавање на нови субјекти во меѓународното право и се здоби со правото да биде третиран во рамките на меѓународната заедница.

Клучни зборови: *меѓународно јавно право, самоопределување, сецесија, сецесија како последна инстанца од правото на самоопределување, малцинства, сериозни повреди на човековите права, принципот на територијален интегритет, принципот на uti possidetis juris и забрана за мешање во внатрешните работи на други држави.*

THE RIGHT OF SELF-DETERMINATION OF PEOPLES AND THE RIGHT OF SECESSION AS A LAST RESORT OF THE RIGHT OF SELF-DETERMINATION

Abstract: The Traditional international public law, asserted by the praxis of the League of Nations, without any doubt didn't leave any gap towards granting and/or regulating the right of secession. The Contemporary international law, in base of historical tendencies and events as well as the praxis of the Organization of the United Nations, gives the right of secession a bigger space for normative regulation. The right of secession gained its normative weight by means of the principle of self-determination of peoples until its restrictive interpretation as a ultima ratio of the same principle. Thus, the phenomena of secession was configured as a final norm - that is to say a last resort of the right of self-determination. Asserted in that way, the right of secession acquired a series of guarantees which originate from the international law and also acquired the right of treatment within the International Community.

Key words: *international public law, self-determination, secession, last resort of the right of self-determination or remedial secession, minorities, gross violations, territorial integrity, principle of uti possidetis juris and domestic jurisdiction.*

Вовед

Сецесионистичките феномени коишто се раширија во последната деценија од минатиот век го актуализира прашањето за сецесија и нејзините форми на реализација. Дисолуцијата на мултинационалните држави, како СССР, СФР Југославија и Чехословачка, го истакна проблемот за постоење на правото на отцепување како евентуална форма на реализација на правото на внатрешно самоопределување во меѓународни рамки.

Всушност, постколонијалните искуства не оставија никаков сомнеж околу непостоењето на тоа право, односно околу невозможноста да се конфигурира како израз на принципот на самоопределување.¹ Но, во светлина на блиските настани, начинот на толкување се пренасочи т.е. сецесијата се конфигурира како *extrema ratio* на правото на народите на самоопределување (*remedial secession*).² Тоа значи дека може да се повика

1) Lorenzo Sanna, Aspetti evolutivi del principio di autodeterminazione dei popoli, Facolta' di giurisprudenza – Università degli studi di Cagliari, Cagliari, A.A. 2005 -2006, стр. 165 – 174.

2) Видете во Marcelo G. Kohen, *Secession, International Law Perspectives*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, стр. 175-181; Valentina Grado, *Guerre civili e stati terzi*, CEDAM,

на сецесија ако се верификуваат **сериозни повреди на внатрешниот аспект на правото на самоопределување со што би се легитимирало практикувањето на истото во својот надворешен аспект**. Во овие случаи правото на надворешно самоопределување се однесува како санкциско право и започнува да важи кога ќе биде повреден основниот принцип на забрана за дискриминација. За да се постигне истиот ефект, постои уште една хипотеза, а тоа е **извршување на сериозни повреди на човековите права (*gross violations*) врз групата што го поставува сепаратистичкото барање**.³ Во двата случаја, штом ќе стане недостапно внатрешното самоопределување на едно малцинство, тогаш ќе може меѓусебно да се поврзат внатрешниот и надворешниот аспект на самиот принцип, при што самото малцинство би можело да поведе легитимно барање за сецесија.

Развој на правото на самоопределување на народите Друштвото на народите

Принципот на самоопределување на народите во дваесеттите години од минатиот век прерасна во еден од камен темелниците врз коишто се потпираше новата мапа на меѓународните односи, елаборирана од страна на американскиот претседател Вудро Вилсон.⁴ Самоопределувањето во епохата што следува по Првата светска војна беше принцип сè уште без нормативна вредност, што се должеше на неговата маргинална улога во склучувањето на мировните договори во рамките на Друштвото на народите⁵ и на неговото намерно испуштање во Повелбата на Друштвото на народите, која пак од друга страна го вклучи принципот на територијален интегритет во членот 10.⁶

Padova, 1998, стр. 288-301; Antonello Tancredi, „Secessione e diritto internazionale“, *Rivista di diritto internazionale*, vol. 81, 1998, стр. 673-768; Allan Buchanan, *Justice, Legitimacy and Self-Determination: Moral Foundations for International Law*, Oxford University Press, Oxford, 2004, стр. 331 – 400.

3) *Idem*

4) Истиот принцип предвидуваше промени, но тоа беа промени кои немаа никаква намера да го соборат постоечкото уредување. Вилсон, всушност, ја исчисти својата концепција за принципот од каков било сецесионистички аспект, лимитирајќи го на постулатот на либералната демократија. Самоопределувањето беше видено како правило за мутација и како такво спротивно на принципот на територијалниот интегритет, кој пак претставува гаранција за приматот на државата врз правото на народите.

5) Владимир Ортаковски, *Малцинствата на Балканот*, 2-ри Август С – Штип, Скопје, 1998, стр. 116-118.

6) „The Members of the League undertake to respect and preserve as against external aggression

Политичкиот карактер на принципот беше потврден во однос на контроверзијата за Аландските Острови.⁷ Всушност, двете правни комисији (задолжени од Советот на Друштвото на народите) ја отфрлија можноста за третирање на самоопределувањето како вистинска норма во позитивното право и, меѓу другото, тие ја отфрлија идејата за постоење на правото на отцепување на поединечни национални групи од составот на своите држави, од моментот кога тоа право беше од ексклузивна атрибуција на државниот суверенитет.⁸ Всушност, не само што принципот на самоопределување - имајќи политички карактер - не беше во можност да легитимира никакво право на сецесија, туку и самата сецесија беше прашање лишено од меѓународно значење. Отцепувањето се однесуваше ексклузивно на *domestic jurisdiction* на државите, односно на онаа сфера на прашања заштитени од каква било надворешна интервенција врз основа на принципот на немешање во внатрешните работи. Во однос на тоа, признавањето на правото на отцепување на малцинствата би значело уништување на поредокот и на стабилноста внатре во државите, што од друга страна би можело да се поистовети со ширењето на анархија во меѓународната заедница. Со други зборови, самоопределувањето беше вреднувано како мотор на потенцијални нестабилности.

Организацијата на Обединети нации

Грижете што настанаа околу можноста за легитимација на правото на сецесија исчезнаа со прифаќањето на *Повелбата на Обединетите нации*, со деколонизацијата и со иницијативите преземени од ООН во прилог на деколонизацијата. Овие настани придонесоа за дефинирање на еден прв нормативен нуклеус на принципот на самоопределување, добро вметнат и респективен во однос на фундаментите на меѓународното право.

Општо познато е дека *Повелбата на Обединетите нации* претставува прв мултилатерален договор кој во одредени делови го спомнува принципот на самоопределување (член 1, став 2 и член 55).⁹

the territorial integrity and existing political independence of all Members of the League. In case of any such aggression or in case of any threat or danger of such aggression the Council shall advise upon the means by which this obligation shall be fulfilled.“

7) Marcelo G. Kohen, *Secession, International Law Perspectives*, op. cit., стр. 215-216.

8) *Ibidem*

9) Член 1, став 2 „To develop friendly relations among nations based on respect for the principle of equal rights and self-determination of peoples, and to take other appropriate measures to strengthen universal peace“ и член 55 „With a view to the creation of conditions of stability and well-being which are necessary for peaceful and friendly relations among nations based on respect for the principle of equal rights and self-determination of peoples, the United Nations

Овој принцип се поставува во рамките на *Повелбата на ООН* единствено како принцип на самоопределување на народите не имплицирајќи право на сецесија и меѓу другото се интерпретира во функција на другите одредби од *Повелбата* (пред сè во функција на нормата за почитување на мирот, но и онаа за заштита на територијалниот интегритет и суверенитет на државите).¹⁰

Еден важен акт којшто даде голем придонес за да се афирмира горенаведениот принцип беше *Декларацијата за независност на колонијалните земји и народи*, усвоена од Генералното собрание на Обединетите нации на 14 декември 1960 година. Во *Декларацијата* се отфрли идејата за покровителство на териториите кои дотогаш се сметаа за неспособни за самостојно владеење и се постави целта за постигнување на нивна независност, при што принципот на самоопределување беше повикан да ја одигра улогата на правна основа на процесот на деколонизација во рамките на принципот на територијален интегритет на државите.

Всушност, решението за доделување на независност на колонизираните земји се потпираше врз две претпоставки: првата, врз основа на која статусот на колонизирани територии им се призна како одделен и различен од оној на земјата колонизатор и, втората, врз основа на која принципот на самоопределување - наведен во процесот на деколонизација - се изврши во рамките на принципот *uti possidetis juris*,¹¹ со што новонезависните држави се обврзаа да ги наследат старите граници од колонијалните сили. Сето тоа се оствари без да се загрози принципот на заштита на територијалниот интегритет на државите.¹² Врз основа на досега наведеното, целиот процес на деколонизација беше конфигуриран како едноставно возобновување на бесправно одземениот суверенитет на народите од страна на колонијалните сили, што со други зборови не имплицираше сецесија на народите од државата – администратор, при што принципот на самоопределување на народите со своите основни правила успешно и на компатибилен начин се поврза во меѓународното право. Ниту еден сецесионистички настан не доби сила ниту можност за оправдување¹³ и врз основа на тоа принципот

shall promote:...”

10) Член 2, став 4 и 7 од Повелбата на Обединетите нации.

11) “*uti possidetis, ita possideatis – as you have possessed, you shall continue to possess*”, видете во Marcelo G. Kohen, *Secession, International Law Perspectives*, op. cit, стр. 191.

12) Генерално собрание, резолуција 1514 (XV) од 14 декември 1960 г., член 6: „Any attempt aimed at the partial or total disruption of the national unity and the territorial integrity of a country is incompatible with the purposes and principles of the Charter of the United Nations.”

13) Бијафра од Нигерија, видете во Lorenzo Sanna, *Aspetti evolutivi del principio di autode-*

на територијален интегритет не резултираше намален во однос на својата содржина и апликативна сфера.

Но, иако незавршен, процесот на деколонизација предизвика ширење на сецесионистички појави во новоформираните држави т.н. барања од втора генерација.¹⁴ Овие барања беа директна последица на примената на принципот на *uti possidetis juris* при создавањето на државите, кој – иако служеше како правна основа на процесот на деколонизација, од друга страна - придонесе многу етнички групи да останат поданици на суверенитет чијашто валидност не ја признаваа.

Првичен и делумно статичен одговор на поставените барања дадоа и потврдија двата пакта за човекови права од 1966 год. усвоени од Генералното собрание на Обединетите нации. Иако со член 1, кој е заеднички за двата пакта, се усвои дефинитивно универзалниот поим на самоопределување, се призна правото на самоопределување на сите народи и се констатира дека истото се изразува преку правото на народот слободно да го избере сопствениот политички статус, со член 27 од *Пактот за граѓанските и политичките права* се призна само правото - етничките, верските и јазичните малцинства да уживаат, изразуваат и да ја негуваат сопствената култура и религија и да го користат сопствениот јазик без притоа да се признае правото на самоопределување на истите, ниту пак правото на нивно отцепување. Тоа значи дека експлицитно се направи разлика меѓу правата на народите (меѓу кои и правото на самоопределување) и правата на малцинствата.

Конечниот одговор на поставените прашања беше понуден со донесувањето на *Декларацијата за принципите на меѓународното право што се однесуваат на пријателски односи и соработка меѓу државите*, усвоена од Генералното собрание на Обединетите нации на 24 октомври 1970 год.

Декларацијата нудеше покомплетна и веродостојна реконструкција на нормативниот принцип на самоопределување (отворен за - покрај класичните примери на субмисија под странска власт - внатрешната хипотеза на дискриминирани групи врз основа на расистичка или верска база при пристапување во процесот на политичко одлучување).¹⁵ Делот

terminazione dei popoli, op. cit., стр. 165 – 174.

14) Lorenzo Sanna, *Aspetti evolutivi del principio di autodeterminazione dei popoli*, op. cit., стр. 164-179.

15) Генерално собрание, Резолуција 2625 (XXV) од октомври 1970 г.: „... The establishment of a sovereign and independent State, the free association or integration with an independent State or the emergence into any other political status freely determined by a people constitute

од *Декларацијата* што е од посебен интерес е т.н. заштитна клаузула¹⁶. Нејзината важност се состои во тоа што за прв пат во рамките на ООН се признава теориска можност за легитимна сецесија. Клаузулата започнува со повикување на заштитата на територијалниот интегритет на државите, но истовремено условувајќи го истиот во однос на почитта и примената на принципот на самоопределување изразен преку репрезентативна власт од целата популација без оглед на расата, верата или бојата на кожата. Ова подразбира дека, доколку одредена држава не го почитува горенаведениот принцип на внатрешно самоопределување (пример: изоставува одредена малцинска група од процесот на одлучување), тогаш тоа дејствие се здобива со таков степен на противправност, кој, според *Декларацијата*, ќе претставува основа за тоа дискриминираната група да постави легално барање за сецесија, коешто во случајов ќе преовлада над принципот на територијален интегритет - заштитник на државата и државните граници.

Меѓу споменатите документи треба да се наведе и *Декларацијата од Виена за човековите права* од 1993 год., усвоена во рамките на Светската конференција на Обединетите нации за човекови права. Овој меѓународен документ истоветно со претходната *Декларација* за пријателски односи му даваше примат на заштитата на принципот на територијален интегритет само на оние влади коишто во својот состав ја отсликуваат целата популација од својата територија без никаква дистинкција врз основа на раса, вера или боја на кожата.¹⁷

Конференцијата за европска безбедност и соработка

Во врска со контроверзниот однос меѓу сецесијата и самоопределувањето се занимаваше и Конференцијата за европска безбедност и соработка (сега преименувана во Организација за безбедност и соработка на Европа).

Како што е познато, Актот усвоен на Конференцијата во Хелсинки од 1975 година содржи *Декларација за принципите за уредување на односите меѓу државите учеснички*, која иако не предвидуваше никаков правосилен ефект, имаше за цел да посочи кои беа правилата на заеднички

modes of implementing the right of self-determination by that people...“

16) Idem: „...Nothing in the foregoing paragraphs shall be construed as authorizing or encouraging any action which would dismember or impair, totally or in part, the territorial integrity or political unity of sovereign and independent States conducting themselves in compliance with the principle of equal rights and self-determination of peoples as described above and thus possessed of a government representing the whole people belonging to the territory without distinction as to race, creed or colour...“

17) Член 2, став 3 од Декларацијата.

живот прифатени од државите од двата блока во име на заедничката безбедност. Осмиот принцип од *Хелсиншкиот завршен документ* содржи широка дефиниција за самоопределувањето што ќе рече дека сите народи имаат секогаш право да си го определат сопствениот внатрешно-надворешен политички статус. Но, базирајќи се на општите клаузули, односно толкувајќи го принципот во светлина на другите одредби од *Декларацијата*, всушност одредбата за самоопределување е претходена од обврската за почитување на неповредливоста на границите (принцип III) и за неповредување на територијалниот интегритет на државите (принцип IV), понатаму обврската за почитување на принципот на немешање во внатрешните работи (принцип VI) како и исказаната обврска за почитување на човековите права (принцип VII).

Понатаму, со документите од Виена (1989) и од Париз (1990) дополнително се разјаснуваат овие толкувања. Она што се однесува за документот од Виена, четвртиот принцип од *Декларацијата* (посветен на самоопределувањето) го реформулира осмиот принцип од *Хелсиншкиот финален документ* во генерален контекст и чијшто петти принцип му придава поголема обврска на територијалниот интегритет на државите. Всушност, последователните документи на *Хелсиншкиот документ* ја ублажуваат ширината на првобитниот осми принцип, засилувајќи го почитувањето на територијалниот интегритет.

Од досега наведеното, единствен прецизен податок е дека државите континуирано, но не ексклузивно се стремат, да ја признаат предноста на принципот на територијален интегритет (којшто влегува во најшироката содржина на државниот суверенитет) пред принципот на самоопределување, особено доколку последниот е поткрепен со сецесионистичка содржина. Но, сепак, современото меѓународно право и различните тенденции воспоставени во различните периоди наведуваат да се помисли спротивното.

Сецесијата во меѓународното право

Сецесијата настанува кога едно востаничко движење има за цел да создаде нова држава во рамките на една државна територија. Новосоздадената творба, според меѓународното право, не е ниту забранета ниту одобрена, туку едноставно се чека на крајниот исход од тој процес.¹⁸

Следствено на тоа се утврдува дека сецесијата генерално се третира како фактички процес, односно, доколку во една држава се наметне

18) Antonello Tancredi, „Secessione e diritto internazionale“, Rivista di diritto internazionale, op. cit., стр. 172.

процесот на сецесија, сè додека процесот *de facto* не произведе појава на нова држава, целото прашање гледано од суштински аспект го задржува внатрешниот карактер. Со други зборови, доколку државата на која ѝ се заканува сецесионистичкото движење успее да ја зачува контролата врз сепаратистичката заедница, тогаш сите држави се должни да го почитуваат принципот на територијален суверенитет, односно да го третираат прашањето како *domestic jurisdiction* на државата. Оттука, меѓународното право и меѓународната заедница немаат никаков интерес (меѓународно значаен за заштита) да се спротивстават односно да го фаворизираат тој внатрешен и пред правен процес.

Но, со тоа, овој суштински профил не ги исцрпува сите можни интеракции меѓу сецесијата и меѓународното право. Всушност, иако меѓународното право не се интересира за суштината на прашањето, тоа пројавува интерес за развитокот што ќе го следи тој започнат процес, односно се интересира за начините и процедурите кои треба да бидат во согласност со неговите специфични норми и правила. Од една страна, како што веќе споменавме, сецесијата претставува феномен кој во својата суштина е пред правен и внатрешен на една држава, и како таков не е важен за меѓународното право; но, од друга страна пак, во својот динамичен развој тој претставува потенцијален процес кој би можел и би бил способен да се судри со одредени норми од меѓународното право, чие почитување влегува во категоријата на колективните интереси.¹⁹

Таквата двојна природа²⁰ на овој феномен предизвикува заземање на различни ставови од страна на меѓународната заедница. Имено, меѓународната заедница може да заземе став на почитување на обврската за немешање во внатрешните работи (во случај кога државата ја поседува контролата над територијата и населението) или пак да заземе став којшто ќе ја штити потребата од интервенција за заштита на вредностите и добрата гарантирани со меѓународното право (во случај кога истите ќе бидат доведени во прашање или повредени). Сето ова наведува на заклучокот дека во однос на сецесијата, меѓународното право поточно меѓународната заедница не остануваат само обични набљудувачи, туку стануваат заинтересирана кога сецесијата се претвора во нов субјект.

19) Одржување на меѓународниот мир и безбедност, заштитата на фундаменталните човекови слободи и права, искористување на природните ресурси и сл.

20) Marcelo Cohen, *Secession, International Law Perspectives*, op. cit., стр. 171 – 208; Antonello Tancredi, „*Secessione e diritto internazionale*“, *Rivista di diritto internazionale*, op. cit., стр. 673-768.

Правото на сецесија како последна инстанца на правото на самоопределување

Разгледувајќи ги различните начини на толкување, споменавме дека правото на самоопределување зазема различен правец во меѓународното право. Имено, додека традиционалното меѓународно право ја третира сецесијата како внатрешна работа на државите,²¹ современото меѓународно право во исклучителни случаи ја конфигурира сецесијата како *последна инстанца или крајно решение* на правото на народите на самоопределување. Со други зборови, една одредена група/заедница/малцинство би можела да се повика на сецесија во два случаи: **првиот, доколку се верификуваат сериозни повреди на внатрешниот аспект на правото на самоопределување, со што би се легитимирало практикувањето на истото во својот надворешен аспект и, вториот, доколку се верификуваат сериозни повреди на човековите права (*gross violations*) за сметка на групата којашто го поставува сепаратистичкото барање.** И во двата случаја, штом правото на внатрешно самоопределување ќе стане недостапно, тогаш се поврзуваат меѓу себе внатрешниот и надворешниот аспект на принципот, при што малцинството може да покрене легитимно барање за сецесија.

Поддржувачите на првата хипотеза за сецесионистичкото самоопределување тврдат дека групата на којашто ѝ е повредено правото на внатрешно самоопределување, токму заради таа повреда, созрева и го преобликува во право на надворешно самоопределување. Сето ова е остварливо доколку меѓународното право им го признае на групата/заедницата/малцинството правото на внатрешно самоопределување и доколку истото се негира до степен што ќе оневозможи негово понатамошно остварување внатре во државата, односно тогаш тоа еволуира во право на надворешно самоопределување.²²

Додека, пак, поддржувачите на втората хипотеза тврдат дека во апсолутно исклучителни случаи може да се изостави приматот на

21) Valentina Grado, *Guerre civili e terzi stati*, op. cit., стр. 3 – 61.

22) Правото на самоопределување содржи обврска за резултат, што подразбира од една страна целосна и константна комуникација меѓу народните аспирации и државата, но, од друга страна, тоа не подразбира дека владата на власт е обврзана да усвои и да применува специфични политички форми. Облиците во коишто може да се реализира внатрешното самоопределување се многубројни – особено за мултиетничките држави – и се движат од политичка структура од федерален тип па сè до концесија на најразлични форми на административно-политичка автономија. Видете исто во Valentina Grado, *Guerre civili e terzi stati*, CEDAM, Padova, 1998.

територијалниот интегритет, со цел да се заштитат правата на различните етнички групи, т.е. во моментот кога истите ќе бидат подложени на толку сериозни повреди, при што не останува друга можност за репарација освен остварување на сецесија од државата одговорна за тие повреди.²³ Таквата конфигурација претставува еден вид на баланс меѓу спротивставените институти во меѓународното право, односно баланс меѓу државните прерогативи од една страна и меѓународните бенефиции признаени на етничките групи од друга страна.

Врз основа на овие сецесионистички хипотези и на нивните нормативни фундаменти во самоопределувањето се смета дека сите групи, заедници и малцинства имаат право на внатрешно самоопределување, при што доколку се извршат тешки повреди на истото, тоа право нема повеќе да биде извршно во рамките на државата (услов којшто се приближува на некој начин до истрошување на внатрешните правни лекови), односно тоа право ќе еволуира во право на надворешно самоопределување, кое понатаму може непосредно да се изврши само преку сецесија, така што во овој случај сецесијата се конфигурира како предмет на еден вид на финална норма (*remedial secession*)²⁴ со која, всушност, се заокружува системот на заштита на малцинските права.

Правни последици кои настануваат како резултат од повредата на правото на внатрешно самоопределување

Во современото меѓународно јавно право

Процесот на самоопределување на еден народ претставува феномен којшто се однесува директно на меѓународното право. Тој ја вклучува материјата за одржување на мирот, поврзана со самоопределувањето уште од времето на *Повелбата на Обединетите нации*, како и апликацијата на нормата којашто им поставува на државите обврски *erga omnes* – за чија активација може да се повика целата меѓународна заедница. Токму заради овој негов меѓународен карактер, принципот се протега надвор од границите на внатрешната надлежност, односно тој не влегува во *domestic jurisdiction* на една држава.

23) Пример: отцепувањето на Бангладеш од Источен Пакистан во 1971 година, видете во Allan Buchanan: *Justice, Legitimacy and Self-Determination: Moral Foundations for International Law*, Oxford University Press, Oxford, 2004.

24) Antonello Tancredi: „Secessione e diritto internazionale“, *Rivista di diritto internazionale*, op. cit., стр. 653.

Оттука, врз основа на горенаведените хипотези поддржани од меѓународното современо право, доколку овој принцип биде повреден од страна на засегнатата држава, тогаш почнуваат да важат една серија на гаранции предвидени од меѓународното право, кои одат во прилог на засегнатото малцинство/група/заедница. Како прва и основна гаранција е онаа која, пред сè, се однесува на другите држави од меѓународната заедница, имено ослободување од обврската за забрана за мешање во внатрешните работи. Следствено на тоа, државите - и пред меѓународната заедница – можат да го покренат прашањето за самоопределување на еден народ потчинет под туѓ суверенитет или пак директно да разговараат за тоа со засегнатата држава. Во овие рамки, тие се слободни да овозможат финансиска, хуманитарна, политичка, па дури и индиректна воена помош на движењата за национално ослободување коишто се борат за самоопределување и можат предвремено да го признаат меѓународниот субјективитет на националното движење кое се бори за самоопределување. И, на крајот, паралелно со веќе споменатите гаранции, меѓународното право ѝ наложува конкретни обврски на засегнатата држава, меѓу кои забраната за употреба на сила со цел да го притисне легитимното барање за самоопределување, како и забрана за користење на помош понудена од страна на трети држави за репримирање на барањето.

Во традиционалното меѓународно јавно право

Во однос на традиционалното меѓународно право и неговиот третман на правото на самоопределување се утврдува дека ниту една од гореспоменатите гаранции не важи за случаите на сецесија. Односно, продолжува да важи обврската за немешање во внатрешните работи на другите земји (барем во однос на суштината на конфликтот), што значи дека остануваат забранети сите оние однесувања (вклучувајќи го и предвременото признавање) коишто важат во случај на остварување на правото на самоопределување. Посебно, станува нелегална секој форма на поддршка понудена на сецесионистичкото движење од страна на трети држави. Државата во овој случај може да го искористи својот апарат за насилна принуда, со цел повторно да го воспостави внатрешниот разнишан или соборен поредок. Но, движејќи се долж континуумот, таа сепак треба да застане пред лимитот на *gross violations* и извршување на меѓународни кривични злосторства. И не се отфрла можноста на државата да користи помош (барем индиректна) од страна на други држави, со цел да ја поврати контролата врз територијата (бидејќи се однесува на реестблирање на внатрешниот поредок, а не на меѓународен судир).

ЗАКЛУЧОК

Резимирајќи го досега наведеното, би можеле да заклучиме дека принципите на територијален интегритет и на самоопределување на народите, претставени во својата двојна нормативна содржина, имаат различни апликативни дејствија во меѓународното јавно право, во зависност од периодот. Имајќи го предвид правецот што го заземаат меѓународните односи во современиот свет, како и зголемената грижа за угнетуваните и обесправените народи/малцинства/групи/заедници што ја искажуваат државите-членки на меѓународната заедница – барем *de jure* – можеме да извлечеме заклучок дека, во сегашниот момент, главна тенденција на меѓународното јавно право е постепено лабилно афирмирање на правото на сецесија како последна инстанца од правото на самоопределување на народите. Остварувањето на тоа право се заснова главно на следниве две оски: првата, повреда на правото на внатрешно самоопределување и, втората, сериозни повреди на човековите права.

Според тоа, можеме да кажеме, *tout court*, дека и покрај фактот што сецесионистичкиот процес во својата суштина не ужива никаква меѓународна поддршка, сепак, во одредени случаи тој може да се интернационализира и да го привлече вниманието на меѓународната заедница и меѓународното јавно право.

Литература

На латиница

- BUCHANAN, Allan: *Justice, Legitimacy and Self-Determination: Moral Foundations for International Law*, Oxford University Press, Oxford, 2004.
- CASSESE, Antonio: *I diritti umani nel mondo contemporaneo*, Editori Laterza, Bari, 1994.
- CONFORTI, Benedetto: *Diritto internazionale*, Editoriale Scientifica, Napoli, 2008.
- CONFORTI, Benedetto: *Le Nazioni Unite*, CEDAM, Padova, 2005.
- GRADO, Valentina: *Guerre civili e terzi stati*, CEDAM, Padova, 1998.
- KOHEN, Marcelo G.: *Secession, International Law Perspectives*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- NIKODINOVSKA, Ana: *Il conflitto macedone nel diritto internazionale*, Università degli studi di Napoli, Napoli, 2005. (необјавен дипломски труд)
- PICCIOLI, Ilaria: *Nazionalismo e autodeterminazione. Il caso basco nel contesto europeo*, Luiss Guido Carli - Libera Università Internazionale degli Studi Sociali, Roma, A.A. 2002 – 2003, стр. 101 – 120 (дипломски

- труд)<http://files.studiperlapace.it/spp_zfiles/docs/20050220071027.pdf> консултирано на 05.11.2009
- SANNA, Lorenzo: *Aspetti evolutivi del principio di autodeterminazione dei popoli*, Facolta' di giurisprudenza - Universita' degli studi di Cagliari, Cagliari, A.A. 2005 - 2006. (дипломски труд) <http://files.studiperlapace.it/spp_zfiles/docs/20080308112302.pdf> консултирано на 10.09.2009
- TANCREDI, Antonello: „*Secessione e diritto internazionale*“, *Rivista di diritto internazionale*, vol. 81, 1998, стр. 673-768;

На кирилица:

- АНДРЕЕВСКА, Елена: „*Малцинските права и принципот на самоопределување*“, *Прилози (XXX 1 -2)*, МАНУ, Скопје, 1999, стр. 107 – 129.
- ОРТАКОВСКИ, Владимир: *Меѓународна положба на малцинствата*, Мисла, Скопје, 1996.
- ОРТАКОВСКИ, Владимир: *Малцинствата на Балканот*, 2-ри Август С – Штип, Скопје, 1998.
- ФРЧКОСКИ, Данаилов Љубомир: *Меѓународно право за правата на човекот*, Магор, Скопје, 2005.
- ФРЧКОСКИ, Љ. Д., ТУПУРКОВСКИ. В., ОРТАКОВСКИ: *Меѓународно јавно право*, Табернакул, Скопје, 1995.

Референти документи:

- *Повелба на Друштвото на народите од 10 јануари 1920*
- *Повелба на Организацијата на Обединетите нации од 24 октомври 1945*
- *Универзална декларација за човекови права од 1948*
- *Декларација за независност на колонијалните земји и народи од 1960*
- *Меѓународен пакт за граѓански и политички права на човекот од 1966*
- *Меѓународен пакт за економски и социјални права на човекот од 1966*
- *Декларација за принципите на меѓународното право што се однесуваат на пријателски односи и соработка помеѓу државите од 1970*
- *Хелсиншки завршен документ од 1975*
- *Заавршен документ на Виена од 1989 - КЕБС*
- *Повелба од Париз од 1990 - КЕБС*
- *Декларација на Виена за човековите права од 1993*

Филмографија:

Проф. д-р Ванче Стојчев: „Букурешкиот договор“, Телевизија
„Наша ТВ“ во емисија „Јади бурек“, 8 мај 2009 г.

**ТАНЗИМАТСКИТЕ РЕФОРМИ И СТАТУСОТ НА
МАКЕДОНСКИОТ НАРОД ВО ТУРСКАТА ИМПЕРИЈА
ВО ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX И ВО ПОЧЕТОКОТ НА XX
ВЕК**

Апстракт: Главното прашање кое се презентира во овој труд е позицијата на македонскиот народ во турскиот политички и правен систем од средината на XIX век до почетокот на балканските војни (до 1912 год.).

Анализата покажа дека Турската империја, на практика, немала способност да ги интегрира претставниците на македонскиот народ во системот и покрај тоа што имала донесено закони во таа смисла. Во статијата се анализираат главните причини за таквата подвоеност на нормативното и стварното во примерот на Турската империја во посочениот период.

Клучни зборови: *танзиматски реформи, Македонија, организација на власта, административно-територијални единици, вилаети.*

**THE TANZIMAT REFORMS AND THE STATUS OF THE
MACEDONIAN PEOPLE IN THE OTOMAN EMPIRE IN THE
SECOND HALF OF THE XIX CENTURY AND THE BEGINING OF
THE XX CENTURY**

Abstract: The main issue presented in this article is the position of the Macedonian people within the Turkish political and legal system, from the middle of the 19th century to the beginning of the Balkan Wars. The analysis has shown that the Turkish Empire had virtually no capacity to integrate representatives of the Macedonian people in the system, even though it had enacted respective laws. The article analyzes the main reasons for this divergence between the normative and the actual situation in the example of the Turkish Empire in the given period.

Key words: *Tanzimat Reforms, Macedonia, the organization of government, administrative units, vilayets.*

ТАНЗИМАТСКИТЕ РЕФОРМИ И СТАТУСОТ НА МАКЕДОНСКИОТ НАРОД ВО ТУРСКАТА ИМПЕРИЈА ВО ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX И ВО ПОЧЕТОКОТ НА XX ВЕК

Општи аспекти

Турската империја, до крајот на доминацијата во Македонија, на планот на власта го претпочитувала т.н. вертикален етнички систем. Тој систем се состоел во правото и уште повеќе во можноста на муслиманскиот елемент да биде доминантен носител на јавните (политички, административни, воени и судски) функции.

Имено, уште во 1691 година со Низами Џедид, издаден од Хусеин Куприли, се регулирала правната положба на христијаните на таков начин што им бил допуштен изборот за драгомански и други служби. Меѓутоа, тој пропис не ги опфатил Македонците, туку само фанариотските првенци кои оттогаш па натаму вршеле големо влијание врз турската власт.¹

И прописите што биле донесени во т.н. *период на Танзиматот*, а посебно Хатихумајунот, битно не ја измениле состојбата. И по тие прописи Македонците биле исклучени од ефективната власт. Иако Хатихумајунот правно и политички ги изедначува сите², тој не постанал основа за фактичка промена. Политичката, административната, судската и воената³ власт и понатаму останале непристапни за македонската етичка (народна) група. Безначаен исклучок претставува изборот на двајца Македонци во првиот турски парламент (на Димитар Робев од Битола и на Ѓорѓи Чакар од Струга – првиот во Парламентот, а вториот во Сенатот).⁴ Тој исклучок има симболичко значење, но и совршена маргиналност кога станува збор

1) Немуслиманите добиле ограничен пристап во турските служби со Низами Џедид од Хусеин Куприли во 1691 година. Но, тие ги зафатиле, пред сè, фанариотските првенци. Македонците формално правно биле изедначени дури во втората половина на XIX век со Хатихумајунот, со првиот турски устав и со другите норми, но македонските првенци само со исклучок можеле да влезат во власта. Таков исклучок е направен во првиот турски парламент. – Види: Снегаров И., *История на Охридската архиепископија – патриаршија*. Софија 1934, стр. 113–114; *Историја на македонскиот народ*, кн. втора, Скопје 1969.

2) Види: *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, том први, Скопје 1981, стр. 178–180.

3) Кога се однесува на воената власт, бил изменет дури и прописот од Хатихумајунот, со тоа што се решило, божем по двострана волја, христијаните да не служат војска но да плаќаат данок, наречен бедел. – Види: Јосепх вон Хаммер, *Историја Турског (Османског) царства*, Загреб 1979.

4) *Историја*..., стр. 86.

за статусот и за третманот на целата народна група и кога се има предвид фактот дека тој парламент траеше само една година.

Причините за тоа лежеле во фактот што во Турската империја, сè до крајот на нејзината власт на Балканот, социјално-економски, а и политички, доминирале традиционалните сили, поврзани со старите спахиски и ајански кругови – модифицирани во нова земјишна велепоседничка категорија кон која се приклучиле и делови од лихварската, трговската и чиновничката категорија во која речиси немало Македонци.⁵

Таа нова општествена сила, која изникнала врз проникнувањето на трговскиот и лихварскиот со земјишниот капитал, а во рамките на јакнењето на турскиот фискус и на потребите од издигнување на централната власт⁶, создавајќи еден вид полукапиталистички стопански систем, суштински била далеку од либералните идеи и принципи. Таа, со оглед на преминацијата на муслиманскиот елемент, повеќе била фактор на натамошно одржување на принципите на социјална и политичка сегрегација и исклучивост и основа врз која се одржувале односите на надвластеност на муслиманскиот над немуслиманскиот елемент. Респективната премоќ на односната категорија го одржувала т.н. вертикален етнички, социјален и политички систем.

Во таа смисла биле особено силни противењата на политичкото издигнување и на допуштањето кон ефективната управна, судска и воена власт. Идејно и културно, тие отпори биле поврзани со традиционалниот дух на муслиманската ексклузивност, со духот на Великиот Канун, според кој никако не било возможно верниците (муслиманите) и неверниците (ѓаурите) да се најдат на исто рамниште.⁷

Токму тој дел од Турската империја, до крајот на турското владеење во Македонија, имал сила – континуирано да ги дезавуира промените и

5) Види: Елхатж Ахмет Али Паша, Османски политически трактат, предговор од Б. Цветкова, Софија 1972; Данчо Зографски, Развојот на капиталистичките односи во Македонија за време на турското владеење, Скопје 1967.

6) Цветкова Б., цит. дело; Данчо Зографски, цит. дело; Десанка Миљовска, Класне снаге национално-ослободилачког покрета македонског народа у другој половини XIX века. Докторска дисертација. Ракописно одделение на Институтот за национална историја – Скопје.

7) Тој дух на отпор впечатливо се гледа од наведениот Политички трактат на Елхадж Ахмет Али Паша. Но тој постојано ерупитрал како реакција на реформните обиди. Така било и со реакцијата во 1807 год. и доаѓањето на Мустафа IV, така било и со реакцијата на реформите во 1876 год. и доаѓањето на Мурат V, така било и со реакцијата на Абдул Хамид во 1909 год. и со неговото конечно детронирање и протерување во Солун. – Види: Јосепх вон Хаммер, оп. цит.: Цветкова Б., цит. дело.

реформите што имале цел правно и политички да ги изедначат сите групи и индивидуи во Империјата, а кои редовно биле наметнувани од страна на големите сили, со што Турција од XIX и почетокот на XX век станала прочуена по правната несигурност и по противречноста на правните принципи и на фактичките односи.

Либералните сили во Империјата се јавиле, пред сè, во областа на политиката и културата. Тоа биле млади образовани и прогресивни генерации Османи, кои биле под посилно културно влијание на западните земји, а посебно на Франција и на Англија.⁸ Вдахнати со либералните идеи, а мотивирани со обнова на силата и на способноста на Империјата, тие сили бујно се вклучиле во политичкиот и културниот живот, придонесувајќи тој да се динамизира кон помодерна социјална, политичка и културна структура. Нивните заложби можат да се соберат во идејата на политичка и правна рамноправност на сите групи, во претставничката демократска структура на власта, во културниот (верски, обичаен и сл.) трибализам, во развивањето на државниот патриотизам како основа за формирање на општа (за сите етнички групи) политичка (државна) националност. Тие настојувања биле изразени преку принципите на уставноста, парламентаризмот и османството.⁹

Тоа движење, познато како Јени Османлилар, дало видни личности на турскиот политички и културен живот, какви што биле Мустафа Мехмед, Решид-паша, Али-паша, Фуад-паша, Михад-паша, Ибраим Шинаси и други.

Токму од дејствувањето на тие сили и средини произлегле т.н. танзиматски реформи во Турската империја. Почнувајќи од Ѓилханскиот Хати-шериф што бил напишан и прочитан од Решид-паша, преку Хати-хумајунот прочитан од Али-паша, па сè до првиот Устав, објавен од Митхад-паша, систематски течеле реформи во општествената, културната, политичката и управната структура на Империјата. Во тоа течение биле донесени голем број акти, кои се одразиле врз положбата на етничките групи (во тој склоп и врз Македонците) од кои, со оглед на нашата тема, позначајни се тие што биле поврзани со управните реформи на провинциите какви што биле Нотата кон Хати-хумајунот (1867), Вилает низамнамеси и Вилаетлер низамнамеси од 1864 и подоцнежниот Органски закон за вилаетите од 1880 година.¹⁰

8) Joseph von Hammer, оп. цит.

9) Истоото, стр. 408.

10) Види: Аристарцхи Bey (Gregoire), *Legislation Ottomane*, III, Constantihople 1874; A. Heidborn, *Manuel de droit public et administratif de L'empire Ottoman*, vol. I, Vienne–Leipzig 1908; Arnaudov Нг., Пълно събрание на държавните закони, уставы, наставления и

Формално признатата рамноправност во политичката и управната сфера никогаш не била прифатена. Претставништвото никогаш не се засновувало ниту на изборно право, ни на пропорционална сразмера. Спротивно на тоа, претставниците во меџлисите биле поврзани со традиционалните права на верскиот поглавар и на еден до двајца првенци, кои попрво биле именувани отколку избирани. Згора на тоа, самиот меџлис имал второстепена улога во споредба со управителот на територијалната единица (мухтарт, беледије реисот, кајмакамот, мутесарифот и валијата), што значи дека до крајот на турското владеење постоело автократско и инокосно управување, цврсто поврзано со турскиот и муслиманскиот елемент.¹¹

Либералниот младотурски бран што започнал од средината на XIX век и траел до крајот на турското владеење во Македонија, всушност, придонел политичката и управната функција во Империјата, а посебно во провинциите, да се олигархизира, и тоа првенствено врз муслиманска основа, а не да се демократизира врз општа основа.¹²

високиа заповеди на Османската империја, Цариград 1871.

11) Исклучоците биле мошне ретки. Се споменува, на пример, Васо-Паша, кој бил поставен за намесник на валијата на Косовскиот вилает. Но и тој бил Грк или Албанец (има противречни мислења за тоа). Немуслиманите можеле да бидат само муавини (заменици) на управниците, но во нив или воопшто не можело да се најде Македонец или тоа било толку редок исклучок што не ја менува констатацијата. † Види: Јосепх вон Хаммер, цит. Дело. Скендер Ризај, Управно-политичке реформи у Македонији (Косовском, Битољском и Солунском вилајету)// Македонија во Источната криза 1875–1881, Скопје 1978, стр. 167-186.

12) Олигархизацијата се гледа во тоа што со реформите не се создале масовни колективни тела, кои би произлегле од општото право на глас и би трпеле јавно влијание и јавна контрола и кои би биле политички надлежни да го регулираат животот. На пример, тие не можеле да бидат законодавни тела. Пред сè, тие биле советодавни и помошни тела на управителот.

Создадените меџлиси начелно и практично броеле од 8 до 13 членови и во нив *ex officio* влегувале 7 членови, а 6 биле избирани и именувани.

Муслиманската преминација во меџлисите се гледала во тоа што, на пример, на ниво на вилаетите од вкупно 13 членови плус еден платен секретар, муслимани биле 9 членови (валијата, муфтијата, наибог, мухасибот, мудирот, платениот секретар и три избрани лица), додека немуслиманите биле четири лица (грчкиот митрополит, двајца христијани и еден Евреин). Податоците се однесуваат на Солунскиот вилает. – Види: Скендер Ризај, цит. дело.

Провинциската структура, управата, судство и положбата на Македонците

Во 1867 година бил донесен мошне значајниот Vilâyetler nizâmnamesi¹³ општо заснован врз Хати-хумајунот и врз неговата актуализација преку Нотата врз Хати-хумајунот од 1856 година, предадено како меморандум на Француската влада до Портата на 24 февруари 1867 година.¹⁴

Според респективниот реформен акт, кој пак го користел опитот на претходната Одредба за реформа на Подунавскиот вилает (Vilâyet-i Tuna) сите провинции се конституирале во посебни и сложени територијално-управни единици (Вилаети), чијашто општа (политичка) и посебна (извршна) управа познавала и претпоставувала колективен народно-претставнички орган со наредена положба.

Сложеноста на вилаетите се гледала во тоа што тие подразбирале пониски територијално-административни единици како свои составки кои, во односот кон влијателната управна структура, биле подредени и зависни. Во вилаетите такви единици биле санџаците, казите, нахиите, градските општини (Belediye) и селата.¹⁵ Во градските општини постоеле пониски единици со елементи на управните единици какви што биле маалите и нивните органи (muhtarot и Maale mexlisot).

Демократичноста (колективноста) во уредувањето на управата (и на судството) се состоела во тоа што во сите територијално-управни единици, вклучувајќи го и вилаетот, постоеле совети кои имале поопшта надлежност поврзана со општите работи и потреби на територијалната единица од која тргнувала управата спроведувајќи ги во живот, односно во тоа што постојните судови, исто така имале совет од судии поротници на чие чело стоел редовниот судија при односниот суд.¹⁶

Народно-претставничкиот принцип се гледал во тоа што сите тие совети имале мешан состав или биле составени од членови-претставници на различни народни групи.¹⁷

13) Донесен е 1867 година. Види: A. Alicic, Uredba o organizaciji vilajeta 1867, P. O. P. XII-XIII, Sarajevo 1955.

14) Eduard Driaut, La Question d'Orient, Paris 1900.

15) Види: Aristarchi Bey, op. cit.; A. Heidborn op. cit.

16) Види: Aristarchi Bey, op. cit.; Arnaudov Xp., cit. delo.

17) На пример, во составот на Солунскиот вилает, во Управниот совет учествувале 6 лица по службена должност (валијата, наибот, муфтијата, грчкиот митрополит, мухасибот и мудирот на вакафскиот имот), потоа тројца муслимани и тројца немуслиманите (двајца христијани и еден Евреин) како претставниците на конфесионалните групи. Советите

Советите на територијалните единици носеле атрибут управни *Idâre meclisi* (идаре меџлиси) што упатува и на положбата и на надлежноста поврзана, пред сè, со усогласувањето на различните оддели на управата, со чувањето на редот и мирот во територијалната единица и надзорот над нив, како и со уредувањето на одделни комунални, стопански и фискални работи. Во градските општини, тие се викале *Belediye meclisi* (беледије меџлиси), а во селата *Ihtiyar meclisi* (ихтијар меџлиси или Совет на старците) една од најстарите институции во Империјата.

На ниво на вилаетот, покрај Идаре меџлиси постоел и Општ вилаетски совет, *Vilâyet umûmî meclisi* – (вилает умуми меџлиси), кој имал општи управни надлежности и извесни политички овластувања во сферата на законодавната иницијатива пред централната власт.¹⁸

Колективноста на претпоставениот орган битно не ја променил авторитарната карактеристика на турската управа. И понатаму, управителот на единицата имал повисоки овластувања, а меџлисот повеќе бил советодавно тело (по различни прашања и состојби). Во таа смисла, почнувајќи од вилаетот па до селото и маалото, валијата, мутесарифот, кајмакот, мудирот, беледије реисот и мухтирот биле вистинските функции и лица кои нормативно и вистински имале власт, а меџлисите им биле помошни тела.¹⁹

Во оние случаи во кои составот на меџлисите успеал и фактички да влијае врз тековната политика и врз управните работи, во нив, во суштина, политичкиот и управниот однос не бил демократизиран туку само олигархизиран, бидејќи практично меџлисите броеле од 8 до 11 членови, и притоа не претпоставувале канали и средства за влијание на заедницата врз нив. Во тие случаи, а и во оние во кои меџлисите се покажале како советодавни и помошни тела олигархизацијата на власта се засновувала врз принципот на првенство, односно врз специфичен аристократски принцип, бидејќи членовите на меџлисите можеле да бидат и практично биле економските и духовните првенци – ајаните и началниците на местата и на професионалните заедници.²⁰

Претставничкиот принцип пак, од своја страна, не довел до побитни промени во статусот на етничките групи:

- *прво*, затоа што позицијата и улогата на меџлисите, во кои имало и двајца претставници на христијаните, била послаба од таа на

имале и платен секретар од муслиманска вера. Види: Скендер Ризај, цит. дело.

18) Види: Aristarchi Bey, op. cit.

19) Види: Josph von Hammer, op. cit.

20) Види: Ibidem; Aristarchi Bey, op. cit.

извршната управа и на судството во кои доминирала муслиманската, т.е. турската група;

- *второ*, поради вонредно малиот број на претставници на немуслиманските групи (само 2 члена) во меџлисот, кои, во секој случај, биле незабележително малцинство;
- *трето*, односниот принцип не дал особени резултати и поради зависната положба, малата моќ и отсуството на углед на групата што е застапена во меџлисот. На пример, во судовите, целокупното претставништво на немуслиманските групи било со еден поротник во судскиот совет во кој доминирал редовниот судија, најчесто муслиман.²¹

Згора на тоа, и во судовите се задржал најчесто негативниот однос кон немуслиманските групи, претставници и странки; никогаш немуслиманските странки не се изедначиле со муслиманските. Секогаш изјавите на муслиманите имале поголема сила. Не се земале предвид обвинувањата на немуслиманите против муслиманите, ниту документираните тврдења.²²

Тие односи во судството биле типични за шеријатскиот суд (Mahkeme-i Seri'î), но не биле непознати како за граѓанскиот (Hukuk Dayresi), така и за кривичниот оддел (Ceza Dayresi), било да станувало збор за првостепените судови (Bidayet Dayresi), било да станувало збор за повисоките, вклучувајќи го и највисокиот суд (Temyiz-i Hukuk или како што подоцна се нарекол Дава меџлиси).²³ Со оглед на општата клима, на владејачките вредности и на силата на групите, нееднаква положба и без изгледи таа да биде изменета, владеела и во (евентуалните) меѓусебните трговски спорови на муслиманските и немуслиманските странки во т.н. Ticaret Mahkemesi или трговски судови.

Дека во рамките на погореизнесените реформи положбата на македонската етничка група не се изменила особено сведочат фактите дека Македонците практично ги немало, доколку се имаат предвид меџлисите на повисоките територијални единици, какви што биле нахиите, казите, санџаците и самиот вилает. Нив, практично, ги немало ниту како судски поротници.²⁴

21) Види: Aristrarchi Bey, op. cit.

22) Види: Скендер Ризај, цит. дело.

23) Види: Arnaudov Hr., cit. delo; James Baker, Turkey in Europe, London 1877.

24) Во македонската историографија не се споменуваат Македонци како членови на повисоките меџлиси. Некои постојни истражувања укажуваат дека такви членови обично биле грчките, влашките или еврејските старешини или понекој грцизиран македонски

Македонците, главно, биле застапени во најниските, *Belediye Meclisi* и, се разбира, во маалските и селските меџлиси што биле поврзани со конфесионалните заедници. Во судските работи и институции македонската етничка група, преку своите првенци, имала пристап само во црковните судови, кои, исто така, биле единствено поврзани со конфесионалната припадност и надлежност на црквата. На посебни функции, пак, можеле да бидат избирани за коџобашии на селските старешински совети и на маалските совети, кои исто така биле поврзани со конфесионалната припадност, односно да имаат и некои пониски функции до тоа ниво.

Причините лежеле во тоа што Македонците се наоѓале во темелот на империјалната економска и политичка пирамида, поради што нивната еманципација од таквата зависност и нивното вклучување во повисоките позиции на системот нужно би довело до големи потреси и до загрозување на интересите на доминантните турски категории. Поради тоа наместо интеграција во системот, Македонците биле ставени под будна контрола во сите области, дури и во областите во кои традиционално уживале локална самоуправа, како што биле верата, просветата, семејното, старателското и наследното право, локалните работи и сл. И во тие области, со инаку ниски и за системот помалку значајни институции, постоеа централна контрола над изборот на старешините, мухтарите и членовите на локалните меџлиси.²⁵ Имено, жителите на селото и маалото сами вршеле предлагање на коџобашии, но нив конечно ги поставувал валијата. Или пак *Maħale meclisi* и *Ihtiyar meclisi*, како и црковно-училишната општина, морале да ги запознаваат властите со состојбите и односите од својот делокруг. Последните располагале и со неприкосновено право да преземаат сè што било по мерата на нивниот интерес и на нивната волја. Во таа смисла, по многу работи биле должни да информираат коџобашиите, кои биле најнизок приврзок на турската власт, всушност, без власт – а со многу обврски кон неа.²⁶

Од изнесеното, како општо, може да се констатира дека реформните прописи што биле донесени во Турската империја во XIX век и што важеле и за Македонија не придонесле за изедначување на положбата на групите а особено не се променила положбата на македонската етничка група.

чорбација. Карапетров споменува двајца Бугари, членови во државниот совет.

25) Види: *Aristarchi Bey*, op. cit.; *A Heidborn*, op. cit.; *Hammer*, op. cit.

26) Види: *Ibidem*.

Македонците и нивната позиција во институциите на конфесионалната, локалната и еснафската самоуправа

Народните групи вклучени во верските заедници уживале самостојност по прашањата непосредно поврзани со конфесионалните потреби и со брачните, семејните и наследните работи – доколку сите тие не се коселе со основниот владејачки интерес на Турците и на другите муслимани. Самостојното (самоуправно) уредување на респективните прашања традиционално им било доверено на црквите и на нивните органи, од кои, со време, за македонски услови се развила црковно-училишната општина, која пак произлегла од епитропскиот институт.²⁷

Земено во целина, самоуправата во Турската империја, јавувајќи се врз верска основа, постоела како сепаратна самоуправа во сферата на посочените потреби. Таа на исто ниво (село, маало или градска општина) се јавувала издвоено, како присуство на повеќе исти или слично самоуправни институции што немале меѓусебни врски и компетенции. Во таа смисла, на пример, во исто место и на исто ниво можеле да постојат едно до друго и влашката, и еврејската, и патријаршиската, а кон шеесеттите и седумдесеттите години од XIX век и македонската црковно-училишна општина, таму каде што Македонците се еманципирале и издвоиле од патријаршиските општини и од грчкото влијание.

Покрај сепаратноста, самоуправата во Империјата се јавувала само како локална институција на најниските нивоа на животот и работата на заедниците. Таа, имено, не претпоставувала заемни врски и заеднички повисоки институции во ниедна повисока административно-територијална единица.

Локалниот и хоризонталниот принцип практично оневозможувале еволуирање на општинската самоуправа во општа самоуправа на еден милет, бидејќи тоа ео ipso би означувало еволуција на таа самоуправа од конфесионалната, просветната и приватно-граѓанската сфера во политичката и јавно-правната сфера. Со други зборови, самоуправата на конфесионалните групи, во тој склоп и на Македонците, во условите на Турската империја немала политичка природа и не спаѓала во сферата на јавната власт. Таа припаѓала на обичајната и приватната сфера.²⁸

27) Види: Славко Димевски, Создавањето, структурата и компетенциите на македонските црковно-училишни општини// Гласник на ИНИ, 1/1970, стр. 35–53; Александар Трајановски, Црковно-училишните општини во Македонија, Скопје 1988.

28) Види: Хатихумајнот † Документи...; Joseph von Hammer, op. cit.

Како таква, самоуправата на македонската етничка група не се јавувала со значење на лост што би го посредувало нејзиното учество и влијание во политиката, управата, судството или војската. Самоуправата, посебно таа што била олицетворена во црковно-училишните општини, стоела надвор од власта и, во крајна линија, во сенката на таа власт.

Таквата неполитичка природа на самоуправата била доминантна сè до средината на XIX век. Оттогаш па натаму традиционално неполитичките самоуправни институции на разните милети фактички (не и правно) почнале да генерираат и политички функции.

Во суштина, станува збор за процес на освојување на црковно-училишните општини од страна на младото, растечко и сè помоќно граѓанство.²⁹ Дотогаш, до средината на XIX век, општините биле под доминација на повисокиот клер и на чорбаџиите, т.е. на духовните и економските првенци. До тогаш, практично доминирала црковната норма и намеса и проблематиката поврзана со верата и верските работи.

Во тој склоп Македонците биле претставувани од своите чорбаџии, кои духовно но и економски сраснувале со грцизмот, поради зависноста од грчките трговци и од грчкиот клер.³⁰ Поради тоа, оние самоуправни институции што постоеле до средината на XIX век не претставувале рамка и средство на македонската група преку кои таа би влијаела врз решавањето на тогаш нараснатите потреби во областа на образованието, културата, стопанството и другите сфери, кои се јавиле како потреба на македонското граѓанство.

Токму врз основа на граѓанството и на неговите потреби за издигнување и еманципирање од притисокот, од страна на грчките трговци и духовници, црковно-училишните општини, како самоуправни институција, станале рамка и средство во која и преку која се изразиле општествените и политичките тензии и преку кои се посредувало политичкото влијание на групите, во тој склоп и на македонската етничка група.

29) Види: Еничарев Г. Никола, Вспоминания и бележки, София 1906; Славко Димевски, Некои моменти од борбата на велешкото граѓанство со Егзархијата// Гласник на ИНИ, 1/1959, стр. 173–194; Александар Трајановски, цит. дело; Блаже Ристовски, Македонскиот народ и македонската нација, Скопје, 1983.

30) Види: Г. Макензијева и Л. Ирбијева, Путовања по словенским земљама Турске у Европи, Београд 1868; Офейков, Македонија в хилядогодишнината на св. Методий, Пловдив 1885; Блаже Конески, Кон македонската преродба. Македонските учебници од XIX век, Скопје 1959; Блаже Ристовски, Венјамин Мачуковски во македонскиот културно-национален развиток. Школството, просветата и културата во Македонија во времето на преродбата. Скопје 1979, стр. 569–603.

Тие тензии се изразиле и во борбата за секуларизација на образованието, училиштето, културата и другите самоуправни работи (бракот, семејните, наследните и сл. прашања) и за нивно подведување под граѓанската намеса во ликот на лаички и граѓански реконструирани општина.³¹

Односната компетенција нужно добива и национално обележје. Поради тоа, потребите на македонското граѓанство за образование и за поопшто влијание се поврзале со форсирањето на мајчиниот јазик и на народното училиште и со богослужбата на разбирлив говорен јазик, односно со настојувањето да се има свои претставници во мецлиците и своја црковна јерархија.³²

Во таа борба, македонските црковно-училишни општини почнале да се поврзуваат, да издвојуваат центар во ликот и улогата на Солунската општина, функционално и институционално да се шират и развиваат и да бидуваат израз на сè поопфатното и поорганизирано духовно политичко движење.³³

Ширењето на базата и на улогата на општините се огледа во тоа што македонските општини од втората половина на XIX век ги опфатиле еснафските организации, нивните собранија и претставници и маалските собранија и нивните претставници како свои составни и функционални делови.³⁴

Таа база и тие членови на општините биле далеку помасовен, посамостоен и подинамичен чинител на линија на македонските национални и социјални интереси и потреби од тој на чорбациските општини до петтата и шестата деценија на XIX век. Во тој склоп и врз таа нова основа, македонските црковно-училишни општини ја развиле својата институционална и функционална структура и станале значајни установи – душа на народот и на неговите стремежи.³⁵

31) Карактеристични се, на пример, ставовите и решенијата на Прилепската општина. Види: Љубен Лапе, Протоколи на заседанијата на Прилепската општина (1872–1886), Скопје 1956.

32) Види: Снегаров И., Солун в Българската духовна култура, София 1937; Историја на македонскиот народ, кн. трета; Иван Катарциев, Два документа за историјата на школството во Македонија// Просветно дело, 7–8/1954; Истиот, Серската област (1780–1879), Скопје 1961; Ристо Кангарциев, Македонското преродбенско училиште, Скопје, 1965.

33) Види: Петко Рачов Славејков, За унијатското движење во Македонија † Документи за борбата на македонскиот народ..., т. И, стр. 218–223; Блаже Ристовски, Унијатството во Македонија// Разгледи, 1/1960, 72–90 и Разгледи, 2/1960, 158–189.

34) Види: Љубен Лапе, Протоколите..., стр. 10, 18.

35) Види: Љубен Лапе, цит. дело; Славко Димевски, Создавањето..., Александар

Во институционална смисла, општините се стекнале со општо собрание, со совет (обично нарекуван општина, а во суштина извршен орган), со одделенија, *настојателства* (за училишни, црковни и други работи), со одделни одговорни функционери за благајнички, библиотекарски или други работи. Во институционалниот развој спаѓаат и непосредните врски и односи што ги развила црковно-училишната општина со еснафските и маалските организации и институции, а и со селските совети. Во таа смисла, тука спаѓа и развиената соработка и координација меѓу општините, што претставувало новина и истовремено уште еден начин тие да се здобијат со општ и политички, а не само со локален и конфесионален карактер.

Во функционална смисла, општините го развиле модерното образование, ги прошириле функциите во граѓанските дела на своите припадници, и ја генерирале борбата за посебна македонска црква, а преку неа и за народно и национално-културно признавање и конституирање на Македонците, што сето заедно не било возможно да се помисли во старите чорбациски општини.³⁶ Токму во таа смисла, македонските општини досегнале параметри на политичка партиципација, станувајќи еден вид парapolитички институции. Поради тоа, власта знаела и да ги ограничува или и да ги оневозможува општините и еснафските организации³⁷ тогаш кога нивната акција покажувала истакната самостојност и политичка насоченост.

Селските совети (*Kura Ihtiyar Meclisi*), како што рековме, биле најнизок приврзок на механизмот на власта. Советите (неговите членови – од три до десет) биле помошни тела на мухтарот, на коџобашијата или како што го викале македонските селани, на кметот. А тој, пак, бил целосно врзан за погорните инстанции.

Надлежностите на селските совети биле слични како и тие на црковно-училишните општини, кога станува збор за локалниот и конфесионалниот живот, т.е. за потребите на припадниците од определена конфесија на ниво на селото. Во тие надлежности спаѓале грижата за земјоделството и сточарството, грижата за необработената земја во атарот и во врска со тоа

Трајановски, цит. дело.

36) Истото.

37) Во таа смисла, на пример, Вајганд констатира: „Во Северна Македонија занаетчиите се организирани во еснафи и таа еснафска организација ја гарантира националната поврзаност и дава основа врз која се градат и можат да напредуваат црковно-националните стремежи. Заради тоа турските власти гледаат со недоверба на еснафите и ги прогонуваат, а понекаде дури сосема ги забрануваат. Тие се добро организирани во Скопје, Велес, Прилеп, Охрид, а во Битола постои тешка борба не само со Турците туку тие се трн во окото и на грчката митрополија” † Weigand – *Etnografie von Macedonien*, Leipzig 1924. Види уште: Кънчев В., *Град Скопие*// Периодическо списание, 55–56, Средец 1898.

должноста да се запознаат погорните инстанци (реис беледие, муидрот и натаму), отворање училишта и задоволување на потребите на училиштето, грижата за подвижниот и неподвижниот имот останат без наследници, распределбата на даночните задолженија на семејствата во врска со даночната маса на селото, помирување на скарани странки и сл.

Посебни обврски на селскиот мухтар биле известување на повисоките власти за движењето на сомнителни лица, комити, качаци и други. Известување за настаните и состојбите во селото, спроведување на наредбите од војните или цивилните власти што биле на територијата на неговото село, обезбедување конак и други потреби и сл.³⁸

Партиципацијата на Македонците, која се одвивала преку селските совети константно останала во привилегија и застапување на селските првенци (чорбаџии). Таа не претрпела промена и не доживеала динамика слична на градските црковно-училишни општини, бидејќи во македонското село не настанало такво раслојување кое како позначаен економски и општествен субјект би ја исфрлило некоја друга помасовна категорија, слично на раслојувањето на градот и на издигнувањето на работното еснафско и трговско граѓанство. Спротивно на македонскиот град, македонското село многу подолго останало традиционално. Распоредот на моќта и угледот во него биле поврзани пред сè со економското и духовното првенство. Во таа смисла, не можело да се замисли селски совет без селскиот поп и селските чорбаџии.

Еснафските организации во потесна смисла имале професионално-сталешки карактер; тие биле корпорации свртени пред сè внатре, кон прашањата и потребите на своите членови, на одбегнувањето конкуренција, на издигнувањето мајсторски кадар, на решавањето внатрешни спорови и сл. Тие имале и пошироки социјални функции, давајќи финансиска помош на училиштата, болниците, сиропиталиштата, се грижеле за одделни семејства од стопанските работи во врска со својот занает, во смисла на унапредување на производството, задоволувањето на потребите на државата, во прв ред на војската и сл. На таа основа тие организации уживале голем углед, на претставниците на еснафите – нивните устабашии брзо станале членови на меџлисите.

Еснафите биле хиерархиски организирани, имајќи општо собрание, извршен совет, главен мајстор или устабашија, негов заменик или итбашија, како и чауш, еден вид организационен и технички помошник на устабашијата и извршител на внатрешните работи, извршувајќи ги и изречените казни на членовите на еснафот. Во еснафот постоел и суд на чело со устабашијата

38) Види: Aristrarchi Bey, op. cit.; James Baker, Tureky.

или кајата, како што понекаде се викал началникот на еснафот. Еснафската организација има и *еснафска каса*, институција што имала широко значење не само за професионалните и хуманитарните, туку и за пошироките општествени функции на еснафот.³⁹

Еснафските организации во Македонија постоеле и функционираше врз народносен и врз локален принцип, така што во еден занает и во едно место имало македонски, еврејски, влашки, муслимански или други такви организации.

Народносниот карактер во примерот на македонските еснафски организации придонел тие да не останат настрана од народите и националните превирања и збиднувања во XIX век. Токму во таа смисла и еснафските организации претставувале институција преку која Македонците партиципирале во општествените и политичките процеси.

Во врска со јакнењето на македонското градско стопанство и со економското издигнување на македонското работно и еснафско граѓанство стои ширењето на улогата на еснафските организации. Тие станале главна потпора на народната просвета; со време го поднеле главниот товар на финансирањето на македонските црковно-училишни општини и на нивните функции.

Станувајќи главен економски фактор во овозможувањето на работата на народното училиште, во поткрепувањето на просветата, културата, здравството и другите потреби на својот народ, еснафските организации, посебно, нивните собранија, станале главна потпора на црковно-училишните општини во процесите на народно-културната преродба на македонскиот народ. Од силата на еснафите зависела и силата на општините. Познатата промена и динамика на силите и ориентациите во општините до Источната криза настанала токму со издигнувањето на граѓанските еснафски категории и со нивното проникнување во општината и во нејзините функции.

Во таа смисла, еснафските организации, во примерот на Македонија, покрај тоа што биле сталешко-професионални организации, станале уште и народни-социјални и парapolитички организации. Тие се избориле за претставништво во меџисите, со свои претставници навлегле и во училишно-црковните општини, а и содржински и функционално се поставиле непосредно и активно кон народните процеси во втората половина на XIX век.⁴⁰

39) Види: Скрјбин Н., Политические и экономические сведения о битолском вилаете, Битола 1885; Јамес Бакер, оп. цит.; Кънчев В., цит. дело; Миливоје Сави°, Занати и индустрија у присаједињеним областима и занати у старим границама Србије, Београд 1914; Крсте Битоски, Прилог кон проучувањето на битолските еснафи и нивната општествена улога во XIX век// Гласник на ИНИ, 1/1966, стр. 135–162.

40) Види: Шапкарев К. Материјали за възраждане...; Кънчев В., цит. дело; Ивановф И., Ла

Со таквото поставување кон пошироката општествена и, во крајна линија, политичка проблематика, еснафските организации доаѓале во судир со властите и како што ќе констатира Вајганд, тие станале трн во околото на Турците. Затоа власта нив знаела да ги растури (укине), а нивните членови да ги прогонува.

Силата на еснафските организации, како специфична рамка и средство за партиципација на македонските средини во општествените и политичките процеси на локално или поопшто ниво, значително се намалила по Источната криза, во врска со пропаѓањето на македонското градско стопанство и со слабеењето на македонските еснафи чии членови почнале да се иселуваат во соседните балкански држави.⁴¹

Во врска со партиципацијата на македонскиот народ во локалната самоуправа, со оглед на модалитетите, обемот и релевантноста на таа партиципација, може да се рече, *прво*, дека респективната самоуправа и покрај разгранетоста и важноста не го компензирала учествувањето на македонската народна група во политиката и власта, во таа смисла ниту во управата и судството; *второ*, дека односната самоуправа што се одвивала преку општините, селските и маалските совети и преку еснафските организации, на ограничено подрачје и вон сферата на политичката моќ и власт, била значајна рамка на партиципација на Македонците во народносните, пред сè, културно-просветни и духовни процеси и потреби; *трето*, дека институциите на сепаратната самоуправа, тесно поврзани со народниот живот овозможиле да се одржува народноста и да се поттикне нејзиниот развој и, *четврто*, дека преку институциите и функциите на народната (сепаратна локална самоуправа) македонската етничка група се вклучила и во политичкиот живот на Империјата, тогаш, кога тие институции и функции практично го надминувале ограниченото подрачје на улогата и кога станувале организирани предводници на ослободителниот процес.

Тогаш таа самоуправа прераснувала во рамка и средство со кои се овозможувала политичката акција и партиципација на Македонците, што посебно дошло до израз во големата Источна криза кога македонските општини покренале повеќе многузначајни иницијативи и барања пред европските сили и институции.

гвестион Мацедониенне, Парис 1920; Љубен Лапе, Протоколите...

41) Види: Шапкарев К., цит. дело; Еничарев Н., цит. дело; Кљосев Д., Историја на македонското движење, Софија 1954; Десанка Миљовска, Две развојни етапи во економско-општествениот развој на Македонија во XIX век // Гласник на ИНИ, 2/1963, стр. 35–75.

ОБЛИГАЦИОНИ ОДНОСИ НАСТАНАТИ СО ПРИЧИНУВАЊЕ ШТЕТА ВО МАКЕДОНСКОТО ПРАВО

Апстракт: Причинувањето штета како човеково дејствие, со кое на друг му се причинуваат негативни, неповолни последици во имотната и во личната состојба е воедно и дејствие со кое се повредуваат природните закони на кои е засновано човековото постоење. Природните закони се истите оние кои бараат задоволување на начелото на справедливост и начелото на еквивалентност со враќање на поранешната состојба, онаа која постоела пред да настане дејствието. Понатаму, останува на правото овој однос да го земе под своја закрила и на едната страна да ѝ го признае ова природно право да бара враќање на поранешната состојба, а за другата страна да ја постави обврската да ја врати состојбата во нејзината првобитна форма. Објективното право, уредувајќи го правно овој однос, креира еден облигационен однос наречен облигационен однос со причинување на штета, познат на сите правни системи. Овие облигациони односи заедно со договорните односи претставуваат два најголеми и воедно најзначајни извора на облигациите во модерното право, па според тоа заслужуваат да бидат разгледани од аспект на местото кое го заземаат во Законот за облигациони односи; односно со кои одредби се уредуваат и каде ги наоѓаме тие одредби во ЗОО, кои се претпоставките што треба да бидат исполнети за да настане еден ваков облигационен однос и на кој начин тие се предвидени во ЗОО, а од друга страна како се определени од страна на правната теорија.

Abstract: Causing damage on one site is a human action that has resulted in some form of loss or harm (this damage can take the form of patrimonial loss or non-patrimonial damages) and on the other site it is an action against the natural law (*lex naturalis*) on which the human existence is based. The natural law requests satisfaction of the principle of equity and the principle of equality (equivalence) which is achievable with restitution (*restitution in integrum*). It is left to the law to regulate this relations and to establish a legal right for the damaged side and a legal obligation for the person who caused the damage (lost). The law of obligations regulates these relations and creates various forms of extra-contractual responsibility between persons, existing in all legal systems. These obligations together with the obligations under contracts are the two largest and most significant sources of obligations in modern legal systems, therefore they deserve to be examined through the position they have

in Macedonia's Law of obligations, the articles that regulate these obligations, the requirements for creation of obligations and the way they are regulated with the Law of obligations on one side, and the jurisprudence on the other side.

Местото на причинувањето на штета во нашиот Закон за облигациони односи

“*Omnis enim obligatio vel ex contractu nascitur vel ex delicto*”¹ - секоја облигација настанува или од договор или од деликт. Го започнувам трудот со ова класификација на изворите на римското право која потекнува од класичните римски правници, затоа што таа е сведоштво кое со сигурност ни потврдува дека во римското право постоел посебен нормативно-правен систем кој ги уредувал односите настанати со причинување на штета. Ваквото уредување, според одредени автори², претставува новина на историската сцена која доаѓа на местото на единственото облигационо право, во кое како единствен извор за настанување на облигационите односи се јавувал договорот како согласност на волјите. Во сите современи граѓански кодификации од 19 и 20 век, облигационите односи настанати со причинување на штета се уредени како посебен нормативно-правен систем наречен **вондоговорно право**.

Во систематиката на македонскиот Закон за облигациони односи од 2001 година (во понатамошниот текст ЗОО)³ причинувањето на штета како извор на облигационите односи е уредено во глава II од делот 1, која носи наслов „Настанување на обврските“. Во оваа глава се уредени сите основи за настанување на обврските систематизирани во посебни оддели.⁴

1) Гaj, Inst. 3, 88

2) Види Mihajlo Vukovic, *Odgovornost za štete*, Zagreb, 1971, str.11-12; Гале Галев и Јадранка Дабовиќ Анастасовска, *Облигационо право*, Скопје, 2008, стр. 526

3) Види „Сл. весник на Р. Македонија“ бр. 18 од 5.3.2001 год.

4) Во оддел 1 е уреден договорот како основа за настанување на обврските, во оддел 2 е уредено причинувањето на штета, во оддел 3 стекнувањето без основа, во оддел 4 раководството без налог, а во оддел 5 едностраната изјава на волја како основа за настанување на обврски. Ваквата дикција на нашиот ЗОО упатува на заклучокот дека тој избрал пристап на одделно уредување на посебните видови облигациони односи и во зависност од изворот односно од облигационо-правниот факт кој е претпоставка за нивно настанување, за разлика од други правни системи во кои постои четвороделна поделба (Јустинијановата кодификација содржи поделба на изворите на облигациите на договори, деликти, квазидоговори и квазиделикти) или петоделна поделба на изворите на изворите како во Францускиот Code Civil од 1804, кој ја прифатил Јустинијановата класификација

Одделот 2 се однесува на облигационите односи кои настануваат со причинување на штета со **граѓанско-правен деликт**. Тоа е основа за одговорност која во правната теорија се нарекува **вондоговорна (деликтна) одговорност**, а облигациониот однос настанува помеѓу страни кои дотогаш не се наоѓале во меѓусебен облигационен однос.

Кога помеѓу одредени лица постои некаков облигационен однос (договорен однос, настанат со рабoтoвoдcтвo бeз нaлoг итн.) и вo врскa сo тoј oднoс eднaтa oд cтpaнитe и причинува штета на другата страна, помеѓу нив настанува облигационен однос со причинување на штета кој се уредува со посебни одредби од ЗОО. Тие се наоѓаат во глава III, оддел 1 со наслов „Доверителови права и должникови обврски“, отсек 1 со наслов „Право на надомест на штета“⁵. Одговорноста за штета што настанува врз основ на повреда на постоечки облигационен однос во правната теорија се нарекува **договорна одговорност**⁶, а причината за тоа е што во најголем дел облигационите односи со причинување на штета помеѓу страните на постоен облигационен однос настануваат со повреда на договорните обврски, од страна на еден или пак двајцата договарачи.

Одделното правно уредување на вондоговорната и договорната одговорност, кое постои во нашиот ЗОО, нè упатува на заклучок дека тој ја прифатил **дуалистичката теорија за одговорност за штета**, според која овие два вида на одговорност се посебни видови, различни меѓу себе. Од друга страна, постои и **теорија за единство на граѓанско-правната одговорност** во рамките на која се зборува само за еден, единствен вид на одговорност за причинета штета во кој влегуваат деликатната и договорната одговорност.⁷

Одредбите на ЗОО од горенаведениот отсек се пошироко поставени и тие се применливи како за повреда на договорните обврски, така и за повреда на обврските настанати врз основа на рабoтoвoдcтвo бeз нaлoг, стекнување без основа и еднострана изјава на волја. Причинување на штета со повредата на постоечкиот облигационен однос може да настане со дејствие на која било од страните (должникот или доверителот).

и додал уште еден извор, петти по ред, а тоа е законот.

5) Види од чл. 251 до чл. 269 од ЗОО.

6) Види Кирил Чавдар и Кимо Чавдар, Коментар на Законот за облигациони односи, Скопје, 2008, стр. 269.

7) За оваа теоретска расправа види Jožef Salma, *Obligaciono pravo*, Novi Sad, 2007, стр. 463-465, Slobodan Perović, *Naknada štete u svetlu ugovorne i deliktne odgovornosti*, *Pravni Život* бр. 4 и 5, 1968, стр. 3-16.

Пример за правило од ЗОО со кое се уредува (кое е основа за) **одговорноста на доверителот за надомест на штета** е чл.315, во кој се уредени дејствијата на доверителовото задоцнување. Според чл.315 од ЗОО, доверителот во задоцнување е **должен да му ја надомести на должникот штетата** настаната поради задоцнување за кое одговара. Случаите во кои доверителот паѓа во задоцнување се уредени со чл.314 од ЗОО. Според оваа одредба, задоцнување на доверителот постои кога тој неосновано ќе одбие да го прими исполнувањето или го спречи со своето однесување, како и кога е готов да прими исполнување од должникот, но не нуди исполнување на својата втасана обврска (кај двострано обврзувачките односи). Пример за тоа правило е чл.257 од ЗОО, кој ја уредува одговорноста поради пропуштање на известување. Според него: „Договорната страна (во случајов доверителот, М.Р) која е должна да ја извести другата страна за фактите што се од влијание врз нивниот меѓусебен однос, **одговара за штетата што ќе ја претрпи другата страна** поради тоа што не била известена на време“.

Правила од ЗОО кои ја уредуваат одговорноста на должникот за штетата што ќе му ја причини на доверителот со неисполнување или задоцнување со исполнување на обврската се наоѓаат во глава III (Дејствија на обврските)⁸. Општите правила за должниковата договорна одговорност ги наоѓаме во чл.251 од ЗОО. Според ст. 2 од овој член: „Кога должникот не ќе ја исполни обврската или ќе задоцни со нејзиното исполнување, **доверителот има право да бара надомест на штетата што ја претрпел поради тоа**“. Од одредбите на ЗОО произлегува дека одговорноста на должникот исто како и на доверителот е субјективна одговорност, за што ќе видиме во посебен дел од овој труд.

Во врска со договорната одговорност на ова место би го спомнале и нејзиното влијание на постоечкиот облигационен однос од чија повреда се раѓа оваа одговорност. Повредата направена било од должникот било од доверителот, како страни на еден облигационен однос, претставува **еден од начините за промена на содржината на облигациониот однос**⁹. Содржината на облигациониот однос, како збир на правата и обврските што за страните произлегуваат од односот, во овој случај се состои од права и обврски кои произлегуваат од основниот однос (пример: од договор за купопродажба чија основна содржина е уредена со чл. 442 од

8) Види од чл.251 до чл.258 од ЗОО.

9) Освен овој начин, содржината може да се смени и со: согласност на страните, согласност на едната страна, врз основа на закон, врз основа на судска работа, со стечај. Види Галев Галев и Јадранка Дабовиќ Анастасовска, Облигационо право, Скопје, 2008, стр. 185-191.

ЗОО) и права и обврски кои произлегуваат со причинувањето на штета, односно страната која ја причинила штетата со повреда на облигациониот однос има обврска да ја надомести, а другата страна има право да бара надомест на штетата.

За крај на ова разгледување на местото што причинувањето на штета го има во нашиот ЗОО можеме да кажеме дека истото има двојно уредување. Од една страна се уредени односите настанати со причинување на штета со граѓанско правен деликт (вондоговорна, деликтна одговорност за штета), а од друга страна со посебни одредби се уредуваат односите настанати со причинување на штета со повреда на постоечка обврска (договорна одговорност), со тоа што „доколку со овие одредби поинаку не е пропишано, **врз надоместот на штета сообразно се применуваат одредбите на овој закон за надомест на вондоговорна одговорност**“¹⁰.

Претпоставки за настанување на облигационен однос со причинување на штета

Полноважното настанување на еден облигационен однос (како и на другите видови на имотно-правни односи) во правната теорија се условува со кумулативно постоење на три претпоставки¹¹:

- **страни** на облигациониот однос кои се нарекуваат штетник (носител на обврската или должник) и оштетен (носител на побарувањето односно доверител);
- **предмет** на односот кој во овој случај се состои во одредено давање (dare) или сторување (facere)¹² и
- постоење на одреден **облигационен факт (извор на облигациите)**, а во овој случај тоа е причинувањето на штета (фактички да биде предизвикана штета) кое според одредени автори е *примарен елемент (претпоставка)* за настанување на овие односи.¹³

10) Види чл. 258 од ЗОО

11) Види Гале Галев и Јадранка Дабовиќ Анастасовска, Облигационо право, Скопје, 2008, стр.142; Асен Групче, Имотно (граѓанско) право, општ дел, Скопје, 1985, стр. 103-104

12) Види чл. 174, ст. 1 од ЗОО „Одговорното лице (правниот штетник заб. М.Р.) е должно да ја воспостави состојбата што била пред да настане штетата“, каде што обврската се состои во сторување. Исто така, види ст. 3 од истиот член „Кога воспоставување на поранешната состојба не е можно, или кога судот смета дека не е нужно тоа да го стори одговорното лице, судот ќе определи да му се исплати на оштетениот соодветна сума пари на име надомест на штета“, каде обврската се состои во давање на одредена сума пари.

13) Види Кирил Чавдар и Кимо Чавдар, Коментар на Законот за облигациони односи, Скопје, 2008, стр. 269

Причинувањето на штета претставува повреда на начелото на забрана за причинување на штета содржано во чл. 9 од ЗОО според кој секој е должен да се воздржи од постапка со која може на друг да му предизвика штета.

За да одредено причинување штета претставува облигационен факт односно основа (извор) за настанување на облигационен однос потребно е да бидат исполнети три претпоставки¹⁴ кои во правната теорија ги среќаваме и како општи услови¹⁵. Тоа се следниве општи услови (претпоставки) во врска со штетата:

1. штетата фактички настанала;
2. штетата да е причинета со штетно дејствие, односно со противправно дејствие кое довело до причинување на штета;
3. причинска врска (каузалитет) помеѓу штетното дејствие и штетата, односно штетата треба да настанала како резултат на штетното дејствие.

Постоењето на трите претпоставки, заеднички за сите облигациони односи (страни, предмет и облигационен факт), како и исполнетоста на трите општи услови во врска со штетата како облигационен факт (настаната штета, штетно дејствие и причинска врска, односно каузалитет) сè уште не доведува до конечно настанување на облигационен однос. Потребно е да биде исполнет барем уште **најмалку еден т.н. посебен услов** којшто воедно го определува и видот на одговорност за причинета штета¹⁶, односно да биде пропишана одговорност на сторителот за предизвиканата штета (секундарен елемент)¹⁷. Најпознати видови на одговорност кои ги среќаваме во нашиот ЗОО, а и во поголемиот дел од модерните правни системи се субјективната одговорност (каде како посебен услов се јавува постоењето на вина) и објективната одговорност (како посебен услов во овој случај законот го предвидува постоењето на опасна ствар или вршењето на опасна дејност). Покрај овие се јавуваат и други видови на одговорност на кои ќе се навратиме во натамошниот текст.

14) Ibid

15) Види Гале Галев и Јадранка Дабовиќ Анастасовска, Облигационо право, Скопје, 2008, стр. 526.

16) Види Гале Галев и Јадранка Дабовиќ Анастасовска, Облигационо право, Скопје, 2008, стр. 527.

17) Види Кирил Чавдар и Кимо Чавдар, Коментар на Законот за облигациони односи, Скопје, 2008, стр. 269..

Страни на облигационите односи настанати со причинување на штета

Сите облигациони односи настануваат помеѓу најмалку две страни кои уште од римското право¹⁸ па сè до ден-денешен ги носат истите називи:

1. должник (reus credendi, reus stipulandi, creditor) кој е носител на обврската или пасивен субјект и
2. доверител (reus debendi, reus promittendi, debitor) кој е носител на правото или активен субјект.

Во облигационите односи со причинување на штета должникот и доверителот добиваат свои посебни називи и должникот станува **штетник**, а доверителот станува **оштетен**. Штетник и оштетен во овие облигациони односи можат да бидат физички и правни лица во согласност со одредбите на ЗОО.

Штетник

Штетникот како страна на облигационен однос не треба да се поистоветува со значењето што поимот штетник го има во секојдневниот живот, а тоа значење е: **лице кое на некој друг му причинило штета односно фактички штетник**. Иако овие два поима понекогаш се поистоветуваат и лицето кои причинило штета воедно е и лице кое е страна на облигациониот однос, сепак во голем дел од случаите фактичкиот штетникот и штетникот како страна на облигациониот однос се две различни лица. Штетникот како страна на облигациониот однос уште се нарекува и **правен штетник**. **Правен штетник е лице кое според одредбите на ЗОО е одговорно за причинетата штета, односно има обврска истата да ја надомести.**

Единствен случај во кој фактичкиот штетник воедно е и правен штетник, односно страна на облигациониот однос, е случајот кога штетата е причинета од **деликтно способно лице**. Деликтна способност според ЗОО е условена со постоење на две претпоставки:

- **одредена возраст** уредена со чл.147 од ЗОО: „Малолетник со наполнети 14 години одговара според општите правила за одговорност за штета“ и
- **способност за расудување** уредена со чл. 146 од ЗОО: „Лицето кое поради душевна болест или заостанат умствен развој или од кои и да е други причини не е способно за расудување, не одговара за штетата што ќе му ја причини на друг“.

Во сите останати случаи штетникот како страна на облигациониот

18) Види Иво Пухан и Мирјана Поленак –Акимовска, Римско право, Скопје, 1991, стр. 200.

однос е различен од фактичкиот штетник и е одреден со правилата на ЗОО кои се однесуваат на одговорност за причинета штета. Така би можеле да ги издвоиме следниве правила од ЗОО кои ја определуваат страната на штетникот:

- Кога штетата ќе ја причини малолетник до 7 години¹⁹, како страна на облигациониот однос настанат со причинување на штета се јавува **неговите родители**. Ова одговорност на родителите ја уредува чл. 152, ст. 1 од ЗОО.
- Кога штетата ќе ја причини малолетник на возраст од 7 до 14 години²⁰, како страна на облигациониот однос се јавуваат **неговите родители**. Оваа одговорност на родителите е предвидена во чл. 152, ст. 4 од ЗОО кој гласи: „Родителите одговараат за штетата што ќе ја причини на друг нивното малолетно дете со наполнети 7 години, освен ако докажат дека штетата настанала без нивна вина”.
- Кога штетата ќе ја причини лице кај кое постои трајна неспособност за расудување²¹ како страна на штетник во облигациониот однос според чл.151 од ЗОО се јавува **оној кој врз основа на закон, или на одлука од надлежниот орган, или на договор, е должен да врши надзор над него**.
- Кога штетата ќе ја причини малолетник што е под надзор на старател, училиште или друга установа, според чл. 154 од ЗОО како страна на штетник во овој случај не се јавува родителот (како во случаите под а и б) туку **старателот, училиштето односно другата установа**. Исклучок од ова правило е случајот кога штетата настанала поради лошото воспитување на малолетникот, лошите примери или порочни навики кои му ги дале родителите, или ако инаку штетата може да им се препише во вина на родителите. Тогаш како страна на штетник повторно се јавува **родителот**, иако должноста за надзор на малолетникот е на друго лице.²²
- Кога штета на трето лице ќе му причини работник или орган на правно лице во работата или во врска со работата, тогаш како страна на штетник на облигациониот однос настанат со причинувањето

19) Види чл. 147, ст. 1 од ЗОО: „Малолетник до наполнета седма година не одговара за штетата што ќе ја причини“.

20) Види чл. 147 ст. 2 од ЗОО: „Малолетник од наполнета седма до наполнета четиринаесетта година не одговара за штета, освен ако се докаже дека при причинувањето на штета бил способен за расудување“.

21) Види чл. 146 од ЗОО (цитиран во погорниот дел од текстот)

22) Види чл. 155 од ЗОО со наслов „Посебна одговорност на родителите“.

на таа штета не се јавува фактичкиот штетник туку се јавува **работодавецот** чијшто е органот, односно кај кој што работел работникот во моментот на причинувањето на штетата.²³

- Во одредени случаи на причинување на штета, нашиот ЗОО ја предвидува **државата како страна на штетник, одговорна за надоместување на штетата.**²⁴ Примери за одредби од ЗОО во кои се предвидува државата како страна на облигационен однос настанат со причинување на штета наоѓаме во следниве членови:
 - чл.166 според кој: „За штетата настаната со смрт, телесна повреда или оштетување, односно уништување на имот на физичко или правно лице, **поради акти на насилство или терор, како и при јавни демонстрации и манифестации, одговара државата;**
 - чл. 167 според кој: „За штетата настаната од некое дело на корупција сторено од државните службеници при вршење на нивните функции **одговара државата...**”.
 - чл.169 според кој: „За штета направена на правни и физички лица на територијата на Република Македонија од лица ангажирани во меѓународни воени или други организации со кои Република Македонија склучила договор, одговара државата”.

Понапред изнесените правни норми со кои ЗОО ја определува страната на штетникот во облигационите односи не ја исцрпуваат севкупната правна регулатива на правниот штетник туку се наведени како примери.²⁵ Сите тие укажуваат на фактот дека *страната на штетникот како страна на облигационите односи е одредена со закон и таа не треба да се поистоветува со фактичкиот причинител на штетата, бидејќи тие се совпаѓаат само кога законот тоа го предвидува. Од гореизнесеното се гледа дека во најголем дел од случаите се работи за две различни лица, но не сосема одвоени бидејќи нив ги поврзува одреден однос. Тој однос воедно е појдовната основа за едното лице да одговара за фактички причинета штета од друго лице.*²⁶

23) Види чл. 157 и чл. 158 од ЗОО.

24) Државата во овие случаи има право и обврска да бара надомест за исплатениот износ од лицето кое е фактички причинител на штетата. Види чл. 166 ст. 3, чл. 167, ст. 2, чл. 169, ст. 2 и др.

25) Со други одредби за одредување на штетник во правна смисла се среќаваме во: чл. 170 од ЗОО „Одговорност на организаторот на приредби“, чл.156 „Одговорност врз основа на справедливост“, чл. 160 од ЗОО и други.

26) Се работи за родителски однос, работен однос, однос меѓу државата и нејзините граѓани и сл.

Оштетен

Оштетен е секое физичко или правно лице кому му е причинета штета и кое се јавува како страна која има право да побарува надомест на истата. Разгледувајќи ги одредбите на ЗОО што се однесуваат на лицата кои можат да се јават како страна на оштетен во еден облигационен однос настанат со причинување на штета, можеме да издвоиме неколку посебни карактеристики за страната на оштетениот:

- Како оштетен може да се јави **секое физичко и правно лице кое има правна способност**.²⁷
- Како оштетен може да се јави и **зачетокот**. Зачетокот бележи долга традиција на правна заштита со признавање на правна способност која потекнува од римското право. Тогаш се применувало правилото: “Infans conceptus pro jam nato habetur, quotiens de commodis ejus agitur”.²⁸ Ова правило е прифатено и во нашето право и се наоѓа во член 45-а ст. 3 од ЗОО кој гласи: „Се смета дека зачатото дете е родено кога тоа е потребно за заштита на неговите права, под услов да се роди живо”.
- Како страна на оштетен во случаи предвидени со ЗОО може да се јават **само лица кои се точно одредени со законот и под услови точно утврдени со законот** (пр. брачен другар, деца и родители, браќа и сестри дедовци и баби, внуци и вонбрачен другар, родители во случај на загуба на зачатото дете). Се работи за облигационен однос настанат со причинување на нематеријална штета во случај на смрт или тежок инвалидитет на некое лице.

Првата специфичноста на овие случаи се состои во тоа што постоењето на облигационен однос со причинување на штета, при што како страна на оштетен се јавуваат горенаведените лица, секогаш претпоставува постоење на еден друг облигационен однос кој настанал пред него. Тој претходен однос настанал со причинување на штета со смрт или тежок инвалидитет на лице кое им било блиско. Штетата предизвикана со смрт или тежок инвалидитет претставува директна штета и воедно се јавува како штетно дејство кое ја генерира нематеријалната штета.²⁹

27) Според чл.45-а ст. 2 од ЗОО: „Физичкото лице се стекнува со правна способност во моментот на неговото раѓање, а правното лице во моментот на неговото настанување, што се уредува со посебен закон“.

28) D 1, 5, 7

29) За видовите на штета, како и поделбата на директна и индиректна штета види Гале Галев и Јадранка Дабовиќ Анастасовска, Облигационо право, Скопје, 2008, стр.554-558

Другата специфичност е тоа што како страна на оштетен во овој облигационен однос, која има право да бара справедлив паричен надоместок, може да се јави само некое од лицата предвидени во чл. 190 и под услови предвидени со истиот член.³⁰

Во правната теорија се зборува и за **иден зачеток односно дете што во иднина ќе се роди** како страна на оштетен,³¹ што секако соодветствува со развојот на општеството, производството и употребата на атомската енергија, како и штетните последици што радиоактивното зрачење ги има врз гените на мајката, а потоа и врз гените на детето.

Во одредени случаи, предвидени со ЗОО, на лице кому му е нанесена штета од страна на друг **нема да се стекне со својство на страна на оштетен** во облигационен однос, без оглед на фактот што штетата фактички настанала. Се работи за случаите во кои имаме исклучување на противправноста на дејствието со кое е нанесена штетата. Правно регулирање за овие случаи наоѓаме во следниве одредби:

- чл. 150, ст. 1 од ЗОО според кој: „Тој што на своја штета ќе му дозволи на друг преземање на некое дејствие, не може да бара од него надомест на штетата причинета со тоа дејствие”³². Во овој случај во согласност со правилото “volenti non fit injuria”, лицето кое фактички претрпело штета нема да се јави како оштетен во рамки на облигационен однос;
- чл. 148, ст. 1 од ЗОО според кој: „Тој што во нужна одбрана му причини штета на напаѓачот не е должен да ја надомести”. Според оваа одредба, напаѓачот иако фактички претрпел штета нема да се јави како страна на оштетен и
- други случаи предвидени со закон.

30) Според чл. 190, ст. 1 од ЗОО: „Во случај на смрт или тежок инвалидитет на некое лице судот може да им досуди на членовите на неговото потесно семејство (брачен другар, деца и родители) справедлив паричен надоместок. Во ст. 2 се вели „Таков надоместок може да им се досуди и на браќата и сестрите, дедовците и бабите, внуците и вонбрачниот другар, ако меѓу нив и умереното, односно повреденото лице постоела потрајна животна заедница”, а според ст. 3 „право на справедлив паричен надоместок имаат и родителите во случај на загуба на зачатото, а неродено дете”.

31) Види Гале Галев и Јадранка Дабовиќ Анастасовска, Облигационо право, Скопје, 2008, стр. 532

32) Во оваа одредба го пронаоѓаме начелото на слободна диспозиција на страните кое е едно од најзначајните начела врз основа на кои се уредуваат облигационите односи. Тоа најмногу доаѓа до израз во рамките на договорното право како начело на слобода на договарање, но има свое место и кај другите облигациони односи.

Предмет (објект) на облигационите односи со причинување на штета

„Предмет на облигационите односи може да биде само соодветно човечко дејствие кое се состои во давање (dare), сторување (facere), несторување (non facere) или трпење (pati)³³, за разлика од предметот на стварноправните односи што секогаш е ствар. Како предмет на облигационите односи настанати со причинување на штета се јавуваа одредено давање или сторување. Ако во определување на предметот на овие облигациони односи тргнеме од сфаќањето дека: „во својата суштина овластувањето е правно заштитена можност на доверителот да бара од должникот да даде, стори, не стори или трпи она што е предмет на облигационите односи³⁴, тогаш од обврската на должникот утврдена со член 174 и членовите 188 и 189 од ЗОО (и други членови од ЗОО) како **обврска што се состои во воспоставување на состојбата што била пред да настане штетата односно на оштетениот да му се исплати соодветна сума на пари на име надомест на штета (справедлив надомест на штета)** се извлекува заклучокот дека предмет на облигационите односи е одредено сторување (враќање на поранешна состојба) или одредено давање (давање одреден износ пари на име надомест на штета).

Облигационо-правен факт (извор на облигациите)

Една од претпоставките за настанување на имотно-правен однос (а со тоа и на облигационо-правниот однос како посебен вид на имотно-правен однос) е постоење на одредена околност (појава) од надворешниот свет која правото ја признава како создавачка, правно-релевантна околност врз основа на која настанува еден ваков однос.³⁵

Тие околности се нарекуваат правни факти. Нивна најпозната и општоприфатена класификација е онаа според начинот на нивното настанување. Според неа **два вида на правни факти се настаните и дејствијата.**³⁶

Правен факт кој доведува до настанување на облигационен однос со причинување на штета, како што кажува самото име, е причинувањето на штета. Во облигационото право овој правен факт (како и останатите правни факти кои се правно-релевантни за настанување на другите односи) добива посебно име т.е. облигационо-правен факт, односно извор на

33) Димитар Поп Георгиев, Облигационо право, Скопје, 1985, стр. 39

34) Ibid, стр. 42

35) Види: Асен Групче, Имотно (граѓанско) право, општ дел, Скопје, 1985, стр. 187-188

36) Ibid, стр. 188-189

облигациите. Во рамките на претходната класификација, **причинувањето на штета го вбројуваме во дејствијата.**

За да зборуваме за штетата како правно-релевантна околност која правото ја смета за правен факт, односно извор на облигационен однос потребно е да бидат исполнети трите општи услови: штетата фактички да настанала, штетата да е причинета со штетно дејствие и причинска врска (каузалитет) помеѓу штетното дејствие и штетата, односно штетата треба да настанала како резултат на штетното дејствие. Во рамките на оваа потточка ќе ги разгледаме овие услови поединечно и подробно.

Штета

Поимна определба на штета во нашиот ЗОО наоѓаме во чл. 142 според кој: „Штета е намалувањето на нечиј имот (обична штета) и спречувањето на негово зголемување (испуштена корист), како и повреда на личните права (нематеријална штета)“. Според одредбите на овој закон, дефиницијата за штета во себе ја содржи од една страна материјалната штета, а од друга страна нематеријалната штета како два основни вида на штета.³⁷

Освен за материјална и нематеријална штета, во правната теорија се зборува и за други видови на штета определени според различни критериуми (сегашна и идна штета, предвидлива и непредвидлива штета, директна и индиректна и сл.).³⁸

Штетно дејствие

Најопшто зборувајќи, штетното дејствие е противправно дејствие со кое се причинува штета. Така „во еден случај, тоа е човеково дејствие кое се јавува во вид на сторување или несторување, а во друг тоа произлегува од опасни ствари и дејности зад кои повеќе или помалку, секогаш стои нивниот имател односно вршител (човекот)“.³⁹

Противправноста како особина на ова дејствие означува дека со него се **повредува одредена императивна норма**, како на пример,

37) Законско дефинирање на поимот штета наоѓаме во Прускиот земски законик (дефиницијата ги опфаќа материјалната и нематеријалната штета), во Српскиот граѓански законик (дефиницијата за штета не ја опфаќа нематеријалната штета) и други законици.

38) За видовите на штета според правната теорија види Гале Галев и Јадранка Дабовиќ Анастасовска, *Облигационо право*, Скопје, 2008, стр. 554-558; Кирил Чавдар и Кимо Чавдар, *Коментар на Законот за облигациони односи*, Скопје, 2008, стр. 281-282.

39) Гале Галев и Јадранка Дабовиќ Анастасовска, *Облигационо право*, Скопје, 2008, оп.цит., стр. 534

должноста за воздржување од постапки со кои се причинува штета (чл. 9 од ЗОО), општата должност на учесниците во облигационите односи да ги извршуваат своите обврски и да одговараат за нивно исполнување (чл. 10 од ЗОО) и други норми со кои нешто се забранува или наредува.

Во одредени случаи доаѓа до исклучување на противправноста на штетното дејствие, а со тоа и до губење на еден од условите за настанување на облигационен однос со причинување на штета. Такви случаи, според правната теорија и објективното право, се: согласност на оштетениот, нужна одбрана, вршење на свое право, дозволена самопомош, постапување по службена должност и крајна потреба. Штетното дејствие кај кое постои исклучување на противправноста (односно според законот тоа не се смета за противправно), не доведува до настанување на облигационен однос.

Од гореизнесеното може да заклучиме дека штетно дејствие како услов за настанување на облигационен однос постои само кога *со одредено дејствие, кое претставува повреда на императивните норми и кај кое противправноста не е исклучена, на друго лице му е причинета штета.*

Причинска врска

Третиот општ услов кој треба да биде исполнет за да можеме да зборуваме за штета во граѓанско-правна смисла, односно како правен факт е постоењето на причинска врска – каузалитет помеѓу штетното дејствие и настанатата штета. Прашањето кое се појавува кај овој општ услов е: на кој начин да се утврди дека одредено штетно дејствие предизвикало одредена штета?

Во нашиот ЗОО **не е дефиниран поимот на причинска врска**, односно не е даден јасен и конкретен одговор на ова прашање. Одговор на ова прашање даваат повеќе теории⁴⁰, од кои во општоприфатена во правната доктрина и практика е **теоријата на адекватна причина**. Според оваа теорија „правно-релевантна е онаа причинска врска, која постои помеѓу штетно дејствие кое по својата сила (интензитет) и вид било подобно да ја причини штетата, од една страна, и штетата настанала како последица од тоа дејствие, од друга страна“.⁴¹

Нашиот ЗОО, веќе рековме, не содржи дефиниција за тоа кога постои причинска врска. Тој содржи одредби со кои се уредува начинот на утврдување на причинската врска. Со чл. 159 се воспоставува една

40) Такви теории се: теорија на почетен услов, теорија на непосреден и посреден услов, теорија на превалирана причина, теорија за природна причинска врска и други теории.

41) Гале Галев и Јадранка Дабовиќ Анастасовска, Облигационо право, Скопје, 2008, оп.цит., стр. 560.

претпоставка за постоење на причинска врска помеѓу опасен предмет или опасна дејност (како штетни дејствија кај објективната одговорност) и штетата што е настаната во врска со тој предмет, односно дејност.⁴² Оваа претпоставка е соборлива и може да се докажува дека причината е на страната на оштетениот или трето лице, односно настанала поради виша сила.

Во случаите на субјективна одговорност, исто така, постои претпоставка за постоење на причинска врска **помеѓу штетното дејствие и причинета штета, но само за штета сторена со обично невнимание.** Претпоставената причинска врска е изразена во одредбата: „Тој што со вина ќе му причини штета на друг, должен е да ја надомести“.⁴³

Постоењето на причинска врска помеѓу штетно дејствие што штетникот го презел со намера или крајно невнимание и штетата што настанала како резултат на тоа дејствие **не се претпоставува**, туку во секој случај поединечно треба да се докаже. Освен причинската врска се докажува и постоењето на намерата или крајното невнимание. Товарот на докажување, секако, паѓа на оштетениот. Ова произлегува од одредбите на ЗОО од кои како пример ќе разгледаме одредба која се однесува на можноста за ограничување на договорната одговорност. Така, според чл. 254, ст. 4 од ЗОО: „Во случај на ограничување на височината на надоместот, доверителот има право на целост надомест ако невозможност за исполнување на обврската е причинета намерно или со крајно невнимание на должникот“. Од дикција на ЗОО произлегува дека причинската врска, како и намерата или крајното невнимание се докажуваат од страна на оној кој се повикува на нив.⁴⁴

42) Сè до донесувањето на Законот за изменување и дополнување на Законот за облигациони односи не постоеше конкретизација на поимите опасна ствар и опасна дејност. Со чл. 159 е направена оваа конкретизација и е прифатено едно решение познато уште од скицата на Законот за облигациите и договорите на Михајло Константиновиќ од 1969 година).

43) Види чл. 141 од ЗОО.

44) За докажување на намерата и крајното невнимание види: чл. 157 став 2 и 4 од ЗОО, чл. 728 став 1 од ЗОО, чл. 780 став 3 од ЗОО.

Посебни услови за настанување на облигациони односи со причинување на штета (основа на одговорност)

Во правната теорија оваа последна претпоставка за настанување на облигационен однос со причинување на штета ја среќаваме под различни називи, меѓу кои и двата наведени во оваа точка.⁴⁵ Во рамките на овој труд се определувам за именувањето на оваа претпоставка како „**основа на одговорност**“ од неколку причини:

трудот се однесува на уредувањето на облигационите односи со причинување на штета во нашето објективно право, односно во ЗОО, а во рамките на истиот **оваа претпоставка ја наоѓаме токму под називот основи на одговорност**. Во чл. 141 кој гласи: „Тој што **со вина** ќе му причини штета на друг е должен да ја надомести. За штета причинета од предмети или дејности од кои произлегува зголемена опасност од штета за околината **се одговара без оглед на вина**. За штета **без оглед на вина се одговара и во други случаи** предвидени со закон“. Според овој член во нашиот ЗОО постојат две основи за одговорност:

- **одговорност врз основа на вина (субјективна одговорност) и**
- **одговорност без оглед на вина (објективна одговорност).**

Законот ги уредува облигационите односи настанати со причинување на штета (вондоговорната одговорност), во рамките на оддел 2, преку една класификација на повеќе **видови одговорност**, уредени во посебни отсеци на овој оддел.

Освен одговорноста врз основа на вина (уредена во отсек 2)⁴⁶ и основниот вид на одговорност без оглед на вина⁴⁷, односно одговорност за штета од опасен предмет или опасна дејност (уредена во отсек 5)⁴⁸, во ЗОО среќаваме и други видови на одговорност:

- **одговорност за друг**, уредена со отсек 3 (од член 151 до член 156);
- **одговорност на работодавецот спрема трето лице**, уредена со отсек 4 (од член 157 до член 158);

45) Види Гале Галев и Јадранка Дабовиќ Анастасовска, Облигационо право, Скопје, 2008, стр. 527; види Кирил Чавдар и Кимо Чавдар, Коментар на Законот за облигациони односи, Скопје, 2008, стр. 269.

46) Види од чл. 145 до чл. 151 од ЗОО.

47) Велиме основниот вид, затоа што тој е уреден во чл. 141, ст. 2 од ЗОО, но во став три од истиот член оставена е можност и за друг вид на објективна одговорност во случаи предвидени со закон. Во ЗОО ваков случај среќаваме во чл.152 ст. 1: „Родителите одговараат за штетата што ќе му ја причини на друг нивното дете до наполнета седма година, без оглед на својата вина“.

48) Види од чл. 159 до чл. 166 од ЗОО.

- **посебни случаи на одговорност** уредени во отсек 6 (од член 166 до член 173);
- **договорна одговорност која во ЗОО** не ја наоѓаме под ова име, ниту пак во делот што се однесува на облигационите односи настанати со причинување на штета, туку ја наоѓаме во одредбите со кои се уредени доверителовите права и должниковите обврски.⁴⁹

Специфичностите на одредени случаи од праксата барале нивно издвојување како посебни видови на одговорност за кои се применуваат посебните правила креирани според тие специфичности. Во основата на сите овие посебни видови на одговорност за штета се наоѓа во најголем дел вината како основа за одговорност, односно одговорноста на овие лица е субјективна. Постојат одредени случаи утврдени со закон во кои се одговара без оглед на вина, односно одговорноста е објективна.

За да го објасниме подобро овој однос на видовите на одговорност (од една страна објективната и субјективната одговорност од друга страна, останатите три вида се наведени погоре) за кој зборува ЗОО тука би се задржале на неколку примери.

Најпрво за пример земаме одредба од рамките на „одговорност за друг“, односно чл. 152, ст. 4 кој гласи: „Родителите одговараат за штетата што ќе ја причини на друг нивното малолетно дете што наполнило седум години, освен ако докажат дека штетата настанала без нивна вина“. Според оваа одредба, **одговорноста на родителите е субјективна**, тие одговараат врз основа на вина. Вината во овој случај е претпоставена така што родителите имаат товар на докажување за да се ослободат од одговорноста, што секако е во интерес на оштетениот.

Нареден пример за разгледување ќе земеме од рамките на „одговорноста на работодавецот спрема трето лице“, односно чл. 157, ст. 1 кој гласи: „За штета што работникот во работата или во врска со работата ќе му ја причини на трето лице **одговара работодавецот** кај кој работел работникот во моментот на причинувањето на штетата, **освен ако докаже дека работникот во дадените околности постапувал онака како требало**“. Во овој случај се работи за „модифициран вид на субјективна одговорност“⁵⁰, заснован на соборлива претпоставка за постоење на вина. Таа може да се собори ако докаже дека работникот во дадените околности

49) Види глава III, оддел 1 со наслов „Доверителови права и должникови обврски“ од ЗОО.

50) Гале Галев и Јадранка Дабовиќ Анастасовска, Облигационо право, Скопје, 2008, оп.цит., стр. 629

постапувал онака како требало.⁵¹

Како пример од рамките на „посебните случаи на одговорност“, го разгледуваме чл.170 кој гласи: „Организаторот на собирање на поголем број луѓе во затворен или на отворен простор одговара за штетата настаната со смрт или телесна повреда што некој ќе ја претрпи поради вонредни околности што можат да настанат во такви услови, како што е бранување на масите, општ неред и слично, **без оглед на постоењето на вина**“. Според оваа одредба, одговорноста на организаторот на приредби е објективна, без оглед на неговата вина.

Последниот пример е од одредбите кои се однесуваат на договорната одговорност. Разгледувајќи го чл. 314 од ЗОО, ст. 3 според кој „доверителот во задоцнување е должен да му ја надомести на должникот штетата настаната поради **задоцнување за кое одговара**“ повторно ја наоѓаме вината на доверителот како основа за негова одговорност. Доверителот може да се ослободи од одговорноста за надомест на штетата само ако докаже дека не постои основа (вина).

Крајниот заклучок од разгледување на одредбите е дека *во нашето право постојат два основни вида на одговорност, односно одговорност врз основа на вина и одговорност без основа на вина. Сите останати видови на одговорност уредени како посебни видови на одговорност во ЗОО во крајна линија се сведуваат на случаи на субјективна или објективна одговорност за што основа наоѓаме во чл. 141 од ЗОО.*

ЗАКЛУЧОК

Во овој труд авторот преку сопствени перцепции за проблематиката тргнува од лоцирањето на одредбите во ЗОО кои се однесуваат на уредувањето на облигациони односи настанати со причинување штета. Видното поле на авторот е посебното уредување на вондоговорната и договорната одговорност во ЗОО. Авторот преку анализа и елаборирање на одредени теоретски дилеми зазема становиште по определени прашања и истите ги поткрепува со соодветна аргументација. Авторот констатира дека постои неусогласеност помеѓу теоретската определеност и законската номинираност на облигационите односи настанати со причинување штета, како и помеѓу теоретските сфаќања и практичното перципирање на институтот правни претпоставки.

51) Проф. Михајло Константиновиќ во скицата на Законот за облигациите и договорите утврдувањето на постоење на вина го сведува на утврдување дали лицето се однесувало како што треба, а нашиот ЗОО упатува на ваков начин на утврдување на вината само во овој случај.

За крај, авторот остава простор за понатамошно анализирање и елаборирање на определени теоретски спорни прашања.

Литература

- Jakšić S.: Obligaciono pravo-opšti deo, Sarajeva, 1962.
Perović S., Stojanović D. (redaktori): Komentar zakona o obligacionim odnosima, knjiga prva, Gornji Milanovac-Kragujevac, 1980.
Vuković M.: Odgovornost za štete, Zagreb, 1971.
Галев Г., Дабовиќ Анастасовска Ј.: Облигационо право, Скопје, 2008.
Групче А.: Имотно (граѓанско) право, општ дел, Скопје, 1985.
Поп Георгиев Д.: Облигационо право, Скопје, 1985.
Пухан И., Поленак –Акимовска М.: Римско право, Скопје, 1991.
Чавдар К., Чавдар К.: Коментар на Законот за облигациони односи, Скопје, 2008.

НАЦИИТЕ И НАЦИОНАЛИЗМОТ НА БАЛКАНОТ

Апстракт: Основите на европската култура и цивилизација лежат во културното наследство кое потекнува од просторите на „античкиот Балкан“. Историјата на Западна Европа со поделбата на Римската Империја, во голема мера го исклучува балканското културно наследство. Последното е особено изразено во однос на Османлискиот период. Создавањето на модерните нации овозможува „Западниот“ принцип на нација-држава да биде промовиран меѓу христијанското османлиско население. Големо националните проекти на младите балкански нации придонесува просторот на Балканот да прерасне во пејоративна културна зона, во која „државната принуда“ на „леgitимните власти“ е искористена за механичка конструкција на идентитетите, што е далеку од нивната визија за органско квалификување на нацијата. Современиот поглед на постмодерниот глобален свет ги промовира европските перспективи на Балканот.

Abstract: The base of European culture and civilization lays in the cultural heritage, which origins from “the ancient Balkans”. History of the Western Europe with the division of the Roman Empire, in great measure excludes the Balkan cultural heritage. This is especially expressed with the relation to the Ottoman period. Creation of the modern nations enables “The Western” principle of nation-state to be promoted through Christian Ottoman population. The great national programs on the youth Balkan nations contribute the space of the Balkans to become pejorative cultural zone, in which “the state obligation” of “the legitimate authorities” is used for mechanical construction of the identities, which is far from their vision for organic qualification thought the nation. Contemporary view of the post-modern, global world promotes the European perspectives of the Balkan.

ПОЈАВАТА НА НАЦИИТЕ И НАЦИОНАЛИЗМИТЕ НА БАЛКАНОТ

Појавата на нациите и национализмите на Балканот се врзува за развојот на стереотипите кои ги развивал останатиот дел од светот во однос на балканските жители, но и перцепцијата за себе која ја развивале балканските народи. Категоријалното атрибуирање се фокусира на аспектот дека етничките идентитети секогаш се производ на значајните акти на другите групи. Еден од поважните сегменти е моќта на именувањето. Според Валерштајн [Walerstein] *„припадноста кон етничката група е резултат на социјалното дефинирање, интеракциите меѓу самоделимирањата на членовите и дефинирањата кои ги вршат другите групи“* (Putinja I Zoslin Stref Fenar, 1997: 160).

Бројните патеписци од XIX век ни нудат најразлични, честопати и спротивни слики со кои се опишуваат балканските народи. Тоа што импонира од овој период, а што во голема мера е присутно и денес, е леснотијата со која тогашните патеписци и денешните антрополози од Западот се одлужуваат врз основа на еден единствен настан или појава да генерализираат, изведувајќи заклучоци кои се однесуваат на еден поширок регион, па дури и на целиот Балкан. Авторите и патеписците од XIX век биле особено разочарани од Грците, кои воопшто не личеле на нивните антички „претходници“. Единственото што ги воодушевувало била убавината на нивните жени (Тодорова, 2001: 135,136).¹

Сосема различни се заклучоците кои ги нудат некои други патеписци, кои ја граделе сликата за суровоста на муслиманите и жртвениот статус на христијаните во Османлиската Империја. Така за муслиманите владеело општо мислење дека се склони кон варварско однесување повеќе од нивните христијански поданици. Едит Дирхам ги сумирала западните ставови во заклучокот дека само кога муслиман ќе убие христијанин имаме вистинско злосторство, а обратното се смета за правичен чин (Мазовер, 2003: 15, 16). Разликите меѓу негативните и позитивните стереотипи не важеле само за Балканот, туку во голема мера се однесуваат и на цела Источна Европа.

1) Така, на пример, британскиот дипломат од XIX век Морит без исклучок ги опишал Грците како измамници и престапници, а за Турците дава позитивни описи за нивната великодушност, срдечност и племенитост (Тодорова, 2001: 136, 137). Исто така, постоеле стереотипи за Грците како кавгаџии, нељубезни, сервилни, неуки, суеверни, мрзливи, алчни, поткупливи, сплеткаџии, валкани, неблагодарни и лажливи (Ibidem, 138). (Noris, 1999: 62).

Процесот на дефинирање го привилегира Западот како стандард, наспроти кој се дефинирани сите „други“, поради неговата историска, политичка и економска моќ. Луѓето од Западот поседуваат релативна автономија да создаваат слики за туѓите општества онака како што им одговара, поради постоечката политичка нерамнотежа: „Западните антрополози при опишувањата на општествата коишто можеби ги имаат проучено подлабоко и со симпатии, најверојатно ќе се соочат само со својата чест како со контрола на претставите што ги создаваат. Дури и ако оние кои што се опишани ја прочитаат и потоа ја отфрлат таа претстава, не е многу веројатно дека нивното одбивање ќе се чуе во академските и социјалните кругови, коишто за антрополозите се од највисоко значење”. Но, Тодорова нагласува дека е тешко да се утешите со сознанието дека мораме да чекаме Западот „да се соочи со својата чест” како контрола на претставите коишто ги создава (Тодорова, 2001: 89).

Сепак, како непобитен факт се наметнува заклучокот дека не постои заеднички „Западен” стереотип за Балканот. Да се тврди ова не значи дека не постојеја заеднички обрасци, туку дека не постоеше заеднички единствен „Запад”. И дури и внатре во посебните национални стереотипи, информирани така како што беа од страна на своите релевантни политички и интелектуални дискурси, постоеше голема дисперзија во мислењата и ставовите, што рапидно се зголемува кога се разгледуваат нивните нијанси (Ibidem, 170).

Двете големи империи, османлиската и хабсбуршката (од 1867 г. Австро-Унгарија) се институционалните простори каде што била зачат национализмот на Балканот и промовирана идејата за формирање на национални држави на различните балкански народи. Ние, главно, ќе се задржиме на Османлиската Империја и нејзиниот однос и улога во разгорувањето на националните движења. Но постои еден друг аспект кој се чини исклучително важен. Тоа е односот на нациите-држави кон нивното османлиско минато и воопшто нивното толкување на историјата.

Постојат два пристапа кон османлиското наследство на Балканот: 1. тоа е нелегитимно (митот за турското ропство) и претставува црна дупка во историјата на регионот и 2. османлиското наследство се доживува како легитимен продолжувач на византиската традиција (Мазовер, 2003: 19,20). Првото толкување е темелот врз кој се градеа официјалните истории на балканските нации-држави, каде османлискиот период е само темна страна од нивната историја, а овој период е само пречка во континуитетот на нивните средновековни и антички кралства и модерните нации-држави. Второто толкување го разбира османлиското наследство како комплексна симбиоза на турската, исламската и византиската,

односно балканската традиција. Тоа се темели на логичката претпоставка дека неколкувековниот заеднички живот морал да изроди и заедничко наследство (Тодорова, 2001: 241).²

Османлиската држава до доцниот XIX век била наднационално (или подобро кажано: ненационално) царство со силни средновековни карактеристики, во кое бирократијата, се чини, била единствената заедничка институција што ги поврзува, но не и спојува, различните делови од населението. Се разбира дека Османлиското царство не го создало интегрираното општество. Тоа што некои балкански историчари и антрополози не сакаат да го разберат е дека ова царство не се стремело да оствари таква интеграција, а камоли асимилација. Така, борбата за национално ослободување и создавањето на национални држави не претставува само целосен и радикален раскин со минатото, туку и негација на тоа минато. Ова овозможило формирањето на нациите да се изврши на два основни принципа, како што се јазикот и верата (Ibidem, 240, 241).

Но пред да се осврнеме на јазикот и верата, како два основни конструктори на националната свест, ќе направиме обид да ја разгледаме социо-економската положба и демографските специфики на селото и градот во XIX век и нивното влијание врз појавата на национализмите и националните држави на Балканот.

Во градовите под Османлиска управа не се случила вистинска индустријализација од истите причини поради кои комерцијалното земјоделство во империјата немало голем прогрес. Недостигот на добро одржувани и добро обезбедувани патишта, бирократската опструкција, верските отпори спрема ширењето на печатените медиуми и научното знаење и нивото на јавно безредие, кое можеби било единственото нешто што пораснало во периодот кога се интензивирала политичката борба за Македонија (Мазовер, 2003: 52, 53).

Од друга страна, со векови селото било главна политичка, административна, економска и воена единица која го организирала колективниот живот на руралните жители на Балканот. Тие и мислеле на селото кога говореле за „татковината“. Научени на свет каде градовите биле центри на администрацијата и трговијата, населени главно со Турци и

2) Балканот е, пред сè, значаен како западна хипостаза на отоманското историско наследство, а неговото значење се зголемува или се намалува во една сложена и индиректна поврзаност со одбивањето или прифаќањето на отоманското минато: ова е случај одобено денес, кога речиси во целиот турски идеолошки и политички спектар се врши темелно преиспитување на Ататурковото републиканско наследство (Тодорова, 2001: 74). Во желбата граѓаните на балканските националните држави да станат Европејци треба, ни помалку ни повеќе, да се одречат од легитимноста на османлиското минато (Мазовер, 2003: 21).

странски трговци и дуќанции, селаните биле склони да се идентификуваат со моралната суштина на националниот живот.” *Нема други припадници на српската нација освен селаните*”, изјавил Вук Караџиќ во раниот XIX век (Ibidem, 60,61).

Демографскиот бум на населението кој настанал кон средината на XIX век го следи еден друг процес во земјоделието. Тоа е намалувањето на сточарството и порастот на земјоделското обработливо земјиште. На овој начин населението станало зависно од приходите на земјата. Така, во гладните години било принудено да се занимава со ајдутство или да мигрира (претежно во САД). Масовното ајдутство и разбојништво дополнително ја отежнувало комуникацијата, правејќи ги патиштата небезбедни. Така, класниот антагонизам и национализмот се појавиле заедно. Дури со појавата на модерната држава во XIX и XX век, ентитетот е дефиниран делумно со инсистирањето да се зачува монополот врз користењето на вооружената сила. Исто така е делумно дефиниран и со амбицијата на државата да го контролира сопственото население - османската држава почнала да ги прогонува овие предизвици на нејзиниот престиж (Ibidem, 35). Од претходно кажаното произлегува дека релативната назадност на Балканот не започнала едноставно пред два века, туку технолошкиот јаз помеѓу регионите во Европа станал значаен токму во рамките на новите структурни односи со создавањето на она што Валерштајн го означува како светска економија. Што е поважно, ова е стварност што трае (Тодорова, 2001: 39).

Појавата на балканските нации и национализми се поврзува со општиот светски тренд кој настанал под влијание либерализмот, кој своите корени ги има во идеите на просветителството и национализмот кој се темели на романтизмот и историцизмот на XIX век (Јелавич, 1/1999:203). Сепак, најважните фактори на кои се темели појавата и ширењето на национализмот на Балканот, како и создавањето на модерните нации-држави се: религијата и религиозните институции, јазикот како средство за дефинирање на националната посебност, како и надворешните фактори изразени преку политиката на големите сили и нивната желба да ги реализираат сопствените национални интереси.

Функционирањето на Османлискиот систем се темелело, пред сè, на религијата и нејзините институции. Додека исламскиот верски систем бил директно инсталиран во државните институции, христијанските заедници, иако второстепено, успеале да ја задржат внатрешната автономија, благодареејќи на црковните институции.³ Со навлегувањето на исламот

3) По еден спор во Антиохија во средината на XVIII век околу назначувањата на патријархот,

на Балканот голем број негови жители го прифатиле мухамеданското учење, на тој начин креирајќи заедници кои јазично биле еднакви со христијанското население, но му припаѓале на муслиманскиот милет. Но подоцна портата ќе настојува да ја спречи, или во најмала рака да ја намали оваа практика. Постоеле примери кога поради големите давачки многу христијани (Грци) сакале да ја сменет верата во ислам, но биле одбиени, бидејќи на овој начин портата би изгубила значаен извор за собирање на приходите (Мазовер, 2003: 76).

Југоисточна Европа кон крајот на XVIII и почетокот на XIX век не била регион означен со нации-држави, туку со символите на православието. Свеста на многумина султанови поданици не била обликувана ниту со училиштата, ниту со војската-двете клучни институции преку кои модерната држава го пропагира националниот идентитет. Османлиската држава ги третираше нив врз основа на религијата, а не врз јазикот. Дури и во XIX век било забележано дека „ниеден муслиман себеси не се нарекувал Турчин и натаму да го викаме така значи да го навредуваме“. Имено, Турчин во овој период е синоним за селанец од Анадолија (Ibidem, 74). Брејсфорд во почетокот на XX век пишува дека луѓето во Македонија единствено се идентификувале како „рисјани“, но не и како Грци, Бугари или Срби. За нив националното определување немало никакво значење. Ова е уште еден доказ за остатокот на Милетскиот систем, кој иако на својот залез, очигледно егзистирал и кон крајот на XIX и почетокот на XX век (Ibidem, 68,69). Религијата правеле демаркација меѓу заедниците и индивидуите, па дури и ги делела, но за разлика од другите делови на Европа, нудела поголем степен на толеранција, со неограничена слобода на свеста.

Вселенската патријаршија ќе ја зајакне контролата врз своето сизеренство. Паралелно со ова се одвивале и обидите на портата за сопствена административна реформа. Со ова биле положени темелите на системот на централизирано духовно владеење, уште и т.н. милетски систем (Мазовер, 2003: 76). Мила (milla) чиј турски облик е милет (millet) - има арамејско потекло и изворно значи „збор“ и оттаму означува група луѓе кои прифаќаат една посебна реч или книга на откровението. Се употребувал за верската заедница на исламот, но го употребувале и за други, вклучително и за немуслимански верски групи. Во Османлиската империја тој станал технички термини и се употребувал за организираниите, прифатените верско-политички заедници коишто уживале определени права и автономија под власта на нивните господари. Првичната основа била повеќе религиозна отколку етничка. Ова важи и за Ерменците и за Евреите, бидејќи тие можат да се дефинираат и во религиозни и во етнички рамки. Во Империјата имало само еден муслимански милет. Грчкиот милет ја подразбирал Цариградската патријаршија, како основа на Грчката православна црква, вклучително ги опфаќала и Србите, Бугарите, Романците, Албанците, Македонците, Арапите и секако Грците. Посебните милети се појавиле подоцна под влијание на европските националистички идеи (Луис, 2006: 57, 58).

Сепак, во почетокот на XIX век постоела единствена православна црква која го имала монополот врз христијанските верници и во чии институции се проповедало на грчки јазик, за многумина не разбирлив, наишло на опозиција токму во ликот на романтичарскиот јазичен национализам. Да се биде „Грк“, за фанариотите значело престиж, богатство и слава во царската служба на султанот. Тие биле по потекло грчки христијани, но со османска определба и сопствени интереси. Но овој „православен екуменизам“ на Балканот создал горчина меѓу црквата и нејзините верници. Онаму каде верниците биле од негрчко потекло била отворена вратата на балканскиот национализам. Создавањето на Егзархијата во 1870 година радикално ги изменила работите на теренот. За обликувањето на новата бугарска свест многу повеќе сториле религиозните промени, отколку патриотскиот активизам. Појавата на балканските нациидржави ја скратила моќта на цариградскиот патријарх, кој бил под двоен притисок: од една страна од христијанските националистички верници, а од друга страна од портата. Така најбогатата, најуспешната и најмоќната христијанска институција во Османлиската империја била практично уништена со појавата на христијанските нации-држави. Христијанството и христијанските институции, сепак, останале значаен политички фактор и по колапсот на Отоманската Империја. Неговиот карактер, сепак, се променил. Религијата станала белег на националниот идентитет на начин дотогаш непознат, т.е. таа прераснала во национална религија (Ibidem, 105-107). Идентификацијата со црковната припадност во втората половина на XIX век била еквивалент на националното изјаснување подоцна.

Општо земено, сè додека постоела Византија, знаењето на грчкиот јазик било главниот пат до ученоста, црковната власт и политичката моќ. Пишаниот христијански збор бил, главно, во рамките на црковните догми. Во почетокот придонесот на овие автори не бил воопшто експлицитно национален. Подоцна православните интелектуалци под влијание на хуманистичките учења на централна Европа проповедале за вредностите на научното познание, класичните учења и филозофијата почнале да ја напаѓаат заостанатоста на нивната култура. Нивните текстови се мултиплицирале се ширењето на печатената култура. На крајот на XVIII век се печателе седум пати повеќе книги нарачки, отколку во почетокот на истиот век. Иако несвесно ваквото пишување ја поткопало традиционалната основа на верскиот авторитет. Појавата и ширењето на печатот во кој се опишувале идиличните слики на убавините на земјата и нејзините луѓе во голема мера придонесла за развојот на национализмот.

Додека мнозинството од османлиските христијани живееле во менталниот свет опишан погоре, токму оваа мала писмена елита почнала да го развива новиот јазик на нациите и етницитетите. Заменувајќи го старото православно сфаќање на христијанското време со едно ново секуларно разбирање на времето, попознато како национална историја. На овој начин интелектуалците на балканското просветителство ќе го отворат патот кон модерниот национализам. Сè повеќе е зачестена употребата на локалните јазици, со што јакнее и можноста за создавање на нов тип замислени заедници-нациите, а духовните заедници интегрирани од старите свети јазици постепено биле фрагментирани, плурализирани и територијализирани (Андерсон, 1998: 35, 36). Полека почнало да се приговара на претпоставките дека грчкиот јазик (како латинскиот на Запад) е единствениот пат кон знаењето, кога на Балканот навлегле идеите на романтичарскиот национализам, кој ја истакнува културната вредност на селските јазици. Во почетокот на XIX век, Бугари, Срби, Романци, Македонци, од кои многумина се развиле по грчките училишта, почнале за прв пат да се дефинираат себеси во рамките на културните заедници (Мазовер, 2003:103,104). Дури и во рамките на територијата која подоцна ќе ѝ припадне на Грција, многу селани говореле албански јазик, сè до 50-тите години.

Национализмот се родил од напалу случајната но експлозивна интеракција меѓу еден систем на производство и производни односи (т.н. капитализам), една технологија на комуникациите (печатарството) и фаталноста на човековите лингвистички разновидноности (Андерсон, 1998: 70). Во потрагата по сопствениот идентитет, балканските нации се обидуваат да ги дефинираат националните рамки, врз етнички заснована идеја за нацијата и со силно јазично јадро (Тодорова, 2001: 240). Создавањето на нациите врз основа на јазикот, со исклучок на албанскиот пример, наидува на пречка во религиски аспект, притоа задржувајќи се старата поделба од Османлиската империја.

Појавувањето на балканските нации-држави и успехот на христијанскиот национализам им се припишува на растечката трговска дијаспора, влијанието на западната идеологија, мешањето на големите сили и османската воено-административна слабост, особено во периферните делови на Империјата (Мазовер, 2003: 119, 120). Доколку за протонационализмите на Балканот можеме да зборуваме дека се појавиле помалку спонтано и инцидентно, истото не може да се каже и за формирањето на балканските нации-држави. Процесот на креирање на националните држави бил под директно влијание на европските големи сили (Англија, Франција, Австро-Унгарија, Русија, а подоцна и

Германија). Нивните национални стратегиски интереси се преклопувале на Балканот. Големите сили ги кроеле териториите на новите нации-држави на дипломатските конференции и преку политиката на сила и економска принуда им ги наметнувале своите желби. Така, еден од најевидентните примери на странските проекции за Балканот е т.н. Грчки проект на Јосиф II и Катерина Велика, преку кој се официјализирал Австро-рускиот пакт за поделба на стратегиските сфери на влијание на Балканот преку возобновување на Византија (Јелавич, 1/1999: 159-165). Под руско влијание и идеите на Француската буржоаска револуција пренесени преку Наполеоновите походи, во почетокот на XIX век, Ригас Велестинлис пишува за „грчка нација“ која би се протегала на Балканот и во Мала Азија. Оваа идеја не може да се поистовети со подоцнежниот грчки национализам, бидејќи има, пред сè, сеправославен карактер и оди во насока на обновувањето на Византиското царство (Мазовер, 2003:102). Меѓународното водење на овој непредвидлив процес на османлиското пропаѓање и националното будење на Балканот станало познато под името „Источно прашање“.

Со директна воена и политичка интервенција биле создадени сите балкански држави во XIX век, почнувајќи со создавањето на грчката држава во 1830 година, па сè до големата Источна криза (1875-1881 г.), кога на Берлинскиот конгрес од 1878 г. со државност се здобиле Србија, Црна Гора, Романија, а Бугарија со делумен суверенитет. Мировните конференции, а не локалните бунџи и востанија, биле местото на кое се раѓале балканските нации. Во реалноста, војската од 160.000 војници што Русија ја испратила преку Дунав во 1877 година, сторила повеќе за ослободувањето на балканските христијани од кој и да е ајдут или арамија. Токму како резултат на надворешните влијанија и интервенции (во главно по 1774 г.), нациите-држави ќе се појават во Југоисточна Европа, неколку генерации пред тоа, а се случи во останатите делови на Источна Европа.

Во периодот од втората половина на XIX век и почетоките на XX век балканските држави се насочиле кон национална консолидација, но и кон остварување на нивните големонационални идеи за создавање на етнички хомогени држави. Така она што за грчкиот национализам е „Мегали идејата“, за српскиот е „Начертанието“ на Гарашанин, а за бугарскиот неостварениот сон за Сан Стефанска Бугарија. Сите овие национализми ги судриле своите големодржавни интереси во остатоците од Османската Империја на Балканот, или поконкретно во Македонија (Watson, 1993: 121-125). Чувството на мисија во Балканската политика било водено од сонот за територијална експанзија на младите балкански нации и ослободување на нивните „пробени браќа“.

Во Југоисточна Европа не важи исказот дека нацијата создала независна држава, како што мечтаеле романтичарските националисти. Всушност, водачите на новите држави морале да ја создаваат нацијата од селанското општество кое било задоено со светското гледиште за неговото османско минато (Мазовер, 2003: 122). Во втората половина на XIX век и почетокот на XX век балканските држави ги пласираа своите измислени традиции, создавајќи од Македонија „јаболко на раздорот“ (Рудиментоф / ред./, 2003: 12). За да се придобие христијанското население, во Македонија балканските држави организирале свои училишта, отворале нивни цркви и испраќале вооружени чети, ајдутите, арамииите, сердарите, комитите и четниците прераснале во херои во балканскиот пантеон. Како резултат на оваа конфузна ситуација се создавала и една помалку или повеќе хаотична слика на идентитети кај населението. При промената на идентитетот, се создава двосмисленост, бидејќи етничката припадност е подеднакво прашање на потеклото, колку и на актуелниот идентитет (Bart, 1997: 247, 248). „Во некоја смисла“, напишал Чарлс Елиот во 1900 година, „во Македонија расата (нацијата) е само политичка партија“ (Мазовер, 2003: 132). Етничкото било исто толку последица колку и причина за овој немир. Револуционерното насилство произведувало национални припадности и било произведувано од нив.

Националната свест во многу случаи се смета како единствена одлика на европската култура која продрела на Балканот. Поради тоа, *„кога на Балканот, каде и да е, и кога е, ќе се јави националната свест, тогаш во таа мера почнува и цивилизацијата. А бидејќи таквата свест најдобро се создава во војна, војната на Балканот е и единствениот пат кон мирот“* (Тодорова, 2001: 195).

ГРАДЕЊЕ НА НАЦИЈАТА-ДРЖАВА

Почетокот на XX век во Македонија е означен со Илинденското востание од 1903 година и Младотурската револуција од 1908 година. Овие настани се чини биле само навестување на крвавата втора деценија, која во прв план ги промовира конфликтите на големонационалните концепти на балканските држави. Во потрагата по сопствениот идентитет, балканските нации се обидуваат да ги дефинираат националните рамки, врз етнички заснована идеја за нацијата и со силно јазично јадро (Тодорова, 2001: 240). Вака дефинирани, тие влегле во борба за она што останало од османлиското наследство. Она што во овој период води кон еуфоризмите поврзани со *„расната хигиена“* и *„конечното решение“*, кон крајот на XX век добива свој еквивалент во терминот *„етничко чистење“* (Djenkins, 2001: 19).

Етничките промени кои настануваат на Балканот се спроведувани под плаштот на државната принуда. За Вебер, власта (читај „државата преку нејзините управувачките структури“) има моќ да ја спроведува ваквата принуда.⁴ Национализмот на Балканот во текот на XX век се осмислува првенствено врз основа на јазичниот и верскиот идентитет. Сите национални и културни водачи го сфаќаат јазикот како најмоќно средство за обединување. Новите држави работеле врз создавањето на секуларизиран, централизиран и единствен школски систем, кој покрај војската е еден од најсилните фактори на национализмот (Тодорова, 2001: 259, 260).

Паралелно со јакнењето на фашизмот во Централна Европа и зацврстувањето на болшевиизмот во СССР, на Балканот јакне монархизмот и авторитарното владеење. Во кралството СХС (од 1929 г. Југославија) и во Бугарија се воспоставени монархистичките режими на Александар и Борис, а по 1924 г. и неуспешните обиди на Фан Ноли да ја зацврсти левицата, истото се случило и во Албанија, која воспостави монархија под водство на Ахмед Зогу. Во Грција, пак, монархизмот е заменет со диктаторските и воени режими на Папандреу и Метаксас, а во Турција, Мустафа Кемал ја промовираше секуларната и национална република.

Крајот на Првата светска војна за Балканот означил еден нов период на национално реструктуирање. Така се редифинираат границите на Србија, која заедно со Хрватите и Словенците градела еден нов државен троен идентитет, кој подоцна ќе еволуира во југословенизмот. На југот на Балканот, исто така, новите услови налагаа Грција да се насочи кон барање на дипломатско решение за проблемот на „словенското“ малцинство. Во исто време, на крајниот источен раб на Балканот се раѓа и развива концептот на Младотурците за изградба на модерната турска нација. Во тоа светло, задоцнетиот обид да се изнуди заеднички османлиски идентитет заснован врз државјанството во втората половина на XIX век е утописки експеримент уште од почетокот осуден на пропаст. Новата турска држава, во значајна мера редифинирана и смалена во однос на дотогашната Отоманска Империја, ги прифатила Вилсоновите принципи за правото на секоја нација да изгради сопствена држава и се зафаќа со реализацијата на планот на Ататурк, за создавање на етнички монолитна држава. Крајот на Првата светска војна резултирал со геноцидот спроведен над Ерменците, во кој настрадале и голем број православни туркофони

4) Понатаму, за него власта ја претставува можноста да одредени личности се покорат на наредба која има одредена содржина. Во корелација со дефиницијата за власта што ја нуди Вебер, „власта“ поседува моќ и има влијание врз одредена група (најчесто територијално поврзани) на луѓе, кои ѝ се покорни на истата (Вебер, 1/1976: 37).

кои биле етикетираны како Грци. Тие притоа започнале да се иселуваат од Мала Азија и претежно да се населуваат во грчкиот дел на Македонија и во Западна Тракија. Судирот помеѓу грчкиот „мегали” национален концепт и турскиот концепт за создавање на турската нација-држава се чини бил неизбежен. Од Грчко-турската војна (1921-1922 год.) Грција излегла како апсолутен губитник, со што во мошне неповолни услови го потпишува Лозанскиот мировен договор (1923 год.). По Севрскиот и Нејскиот мировен договор, под плаштот на доброволната размена на населението биле спроведени принудни иселувања во пограничните региони меѓу Бугарија, Грција и Турција. По потпишувањето на Лозанскиот мировен договор со Турција, во периодот од 1924 до 1928 година во Грција биле доселени повеќе од 1. 200.000 православни, од кои најголемиот дел биле населени во Македонија (населени биле 567.143 лица), а од Грција во Турција биле иселени околу 350.000 муслимани.

Создавањето на нациите врз основа на јазикот, со исклучок на албанскиот пример, наидува на пречка во религиски аспект, притоа задржувајќи се старата поделба од Османлиската Империја. Притоа не беше неможно само интегрирањето на групите, кои според етничката и јазичната основа се разликувале од доминантните нации во националната држава, туку тоа се покажало како неможно и за оние групи кои имаат идентични јазични или етнички основи: *Помаците* во Бугарија, муслиманите-*Словени* во Босна, *Торбешите* во Македонија итн. Христијанските народи на Балканот почнале да се разбираат со јазикот на национализмот, додека нивниот став спрема муслиманите остана во доменот на неиздиференцираниот дискурс помеѓу верските заедници. Од друга страна пак, бидејќи балканските муслимани не можат да се адаптираат на националниот код со што и практично се исклучени од процесот на национално интегрирање, тие ја задржуваат флуидната свест која што долго време беше претстава за милет-менталитетот на овие простори, а со тоа и на османлиското наследство (Тодорова, 2001:260, 261).

Монополот којшто преку владејачката династија српскиот народ го имаше во кралството Југославија, резултираше кој јакнење на национализмите кај останатите навидум рамноправни конституенти - Словенците и Хрватите. Ова придонесе за создавањето на НД Хрватска, како колаборационистичка марионетска нација - држава на Третиот Рајхт. Експлозијата на национализмот во Хрватска за време на Втората светска војна придонесе за појавата на етничкото чистење врз Србите како категорија на нов геноцид на Балканот. Во оваа насока одеше и формирањето на фашистички создадената Голема Албанија, чие

функционирање беше на сметка на словенските јазични малцинства кои влегоа во нејзините граници.

Крајот на Втората светска војна и почетокот на Студената војна придонесоа за воспоставување на блоковската поделба и на Балканот. Комунизмот како нова идеологија многу бргу се прошири и ги зафати сите балкански држави, освен Грција и Турција. Судирот во Информбирото во 1949 година, придонесе Југославија да истапи од советската сфера на влијание, потег што подоцна го направи и Албанија. Во наредниот период национализмот на Балканот, главно, се врзуваше за положбата на малцинствата кои беа соочени со воспоставувањето на режимската власт и блоковската поделба. Исто така, за нови тензии придонесе, во рамките на повоена Југославија, создавањето на македонската држава и нација. Граѓанската војна во Грција, која започна како судир на левицата и десницата, набргу го доби карактерот на војна против македонското малцинство. Во периодот од 1946 до 1949 година над 50.000 Македонци се принудени да емигрираат надвор од грчките граници, а повеќе од 17.000 се сметаат за загинати.

Со промените на уставот на СФРЈ од 1971 година и официјално беа признаени како нови нации Македонците, Црногорците и Муслиманите во Босна и Херцеговина, а трите републики се здобија со можност право самостојно да одлучуваат за сопствената судбина (Poulton, 1994: 39). На прагот на завршувањето на студената војна, на Балканот се актуализираа во, главно, три национални прашања, чие решавање во последната деценија на XX век побудуваше излив на емоции и раст на национализмите. Првото прашање е српското, коешто е поврзано со просторите на СФРЈ, каде што живееја Срби и кое беше искористено за лансирање на големосрпската идеја; второто прашање кое доведе до будење на национализмот е албанското прашање поврзано со идејата за создавање на Голема Албанија и, третото, е македонското прашање. Ова последното битно и суштински се разликува од претходните две во фактот дека не се врзува со големо националната идеја на Македонија, туку се манифестира со културолошкиот судир околу името со Грција, како и претензиите на Бугарија спрема македонската историја и непризнавањето на македонскиот народ како посебна нација.

Последната тенденција на распламтување на национализмите, успеа да го изнесе на површина се чини подзаборавеното прашање на црквата, која за разлика од XIX, кон крајот на XX век е ставена во функција на нацијата-држава (Шеј, 2002:177,180). Но ова не го менува фактот за значењето на црковните институции, кои низ досегашната историја се покажале како потрајни, па можеби и од оние на нацијата-држава. Поради

ова е и важноста што ја има минатото за овие простори. Успешната манипулација со историјата, овозможила многу од идентитетите на минатото да станат необично туѓи за балканските народи (Каракасиду, 2002: 259).

Долгата битка за создавањето на нациите-држави, процес во кој југословенската конечна дезинтеграција може да се сфати како последна фаза, се водеше во текот на целиот XX век. Постмодернистичкиот поглед на балканскиот национализам не е свртен кон малцинствата во соседните земји, туку кон новите емигрантски малцинства од Далечниот Исток, а заканата кон традиционалната балканска нација-држава сè повеќе доаѓа од глобализирачките закани на меѓународната економија.

ЗАКЛУЧОК

Нацијата посебно му припаѓа на историски поновиот период. Таа притоа е социјален ентитет само додека е во однос со одреден вид на современа територијална држава, т.н. нација-држава. Национализмот е, пред сè, политички принцип кој тврди дека политичката и националната единица треба да се совпаѓаат. Националистичкиот сентимент е чувството на гнев предизвикано од кршењето на националниот принцип, односно чувството на задоволство е предизвикано од неговото исполнување.

Двете големи империи, османлиската и хабсбуршката (од 1867 г. Австро-Унгарија), се институционалните простори каде што бил зачат национализмот на Балканот и е промовирана идејата за формирање на национални држави на различните балкански народи. Постојат два пристапа кон османлиското наследство на Балканот: прво, тоа е нелегитимно и, второ, османлиското наследство се доживува како легитимен продолжувач на византиската традиција.

Појавата на балканските нации и национализми се поврзува со општиот светски тренд кој настанал под влијание на либерализмот, кој своите корени ги има во идеите на просветителството; и национализмот кој се темели на романтизмот и историцизмот на XIX век. Исто така, појавата на нациите и национализмите на Балканот се врзува за развојот на стереотипите кои ги развивал останатиот дел од светот во однос на балканските жители, но и перцепцијата за себе која ја развивале балканските народи.

Сепак, најважните фактори на кои се темели појавата и ширењето на национализмот на Балканот, како и создавањето на модерните нации-држави се: религијата и религиозните институции, јазикот како средство

за дефинирање на националната посебност, како и надворешните фактори изразени преку политиката на големите сили и нивната желба да ги реализираат сопствените национални интереси.

Опстанокот на нациите и национализмите на Балканот е поврзана со важноста што ја има минатото за овие простори. Успешната манипулација со историјата овозможила многу од идентитетите на минатото да станат необично туѓи за балканските народи. Но, иднината на национализмите не се врзува со меѓусебните закани и големонационалистички и малцински претензии, туку се врзува со процесите на глобализација и општите текови на светската економија.

Литература

- Андерсон, Б. 1998. *Замислени заедници*, Скопје, Култура.
- Bart, F. 1997. *Etnicke grupe I njihove granice*, Во Putinja, F. & Zoslin Stref-Fenar. 1997. *Teorije o etnicitetu*, Beograd, Biblioteka XX vek.
- Вебер, М. 1/1976. *Привреда и друштво*, том први, Београд, Наша книга.
- Dzenkins, R. 2001. *Etnicitet u novom kljuci*, Beograd, Biblioteka XX vek.
- Јелавич, Б. 1999. *Историја на Балканот*, Скопје, НИК Лист.
- Каракасиду, А. 2002. *Полиња жито, ридишта крв*, Скопје, Магор.
- Мазовер, М. 2003. *Балканот*, Скопје, Евро-Балкан прес.
- Noris, D. 2002. *Balkanski mit. Pitanja identiteta I modernosti*. Beograd. Geopolitika.
- Poulton, H. 1994. *The Balkans, Minorities and States in Conflict*, London, Minority rights publications.
- Putinja, F. & Zoslin Stref-Fenar. 1997. *Teorije o etnicitetu*, Beograd, Biblioteka XX vek.
- Рудиментоф, В (ред.). 2003. *Македонското прашање*, Скопје, Евро-Балкан прес.
- Тодорова, М. 2001. *Замислувајќи го Балканот*, Скопје, Магор.
- Хобсбаум, Е. 1993. *Нациите и национализмот*, Скопје, Култура.
- Watson, H.S. 1993. *Nacije i drzave*, Zagreb, Globus.
- Шеј, Џ. 2002. *Македонија и Грција, Битката за дефинирање на нова балканска нација*, Скопје, Макавеј.

ПРОЦЕСОТ И МЕТОДИТЕ НА ПРИЗНАВАЊЕ НА ДРЖАВИ

Апстракт: Начинот на кој меѓународното право и обичаи се имаат определено кон признавањето на суверенитетот на државите и, согласно со тоа, начините на кои се одвива нивното признавање, како рамноправни субјекти на меѓународната сцена, го предизвикувала со години вниманието на истражувачите. Во овој труд, авторот се осврнува кон ова суштествено поглавје на меѓународното право и обичаи, обидувајќи се на систематизиран начин да ги изнесе главните постулати во однос на споменатите теми. Трудот е составен од вовед, заклучок и две поглавја. Во првото поглавје, со наслов: „поимно определување на суверенитетот“ се определуваат главните карактеристики на овој термин, согласно со нормите на меѓународното право, додека во второто поглавје: „признавањето на државите и меѓународното право“ се дефинираат главните елементи на овој процес, се споделуваат постојните дилеми и се определуваат граничните случаи во оваа област. На крајот, врз основа на истакнатото се изведува заклучокот според кој наспроти нормите на меѓународното право, заради отсуството на хиерархизираност во меѓународните односи, истите не секогаш имаат своја потполна примена.

THE PROCESS AND METHODS OF RECOGNITION OF STATES

Abstract: The manner in which international law and customs perceive the recognition of the sovereignty of states, and in line with that, the manner in which their recognition as equal entities at the global stage takes place, has been attracting the attention of researches for quite a long time. The author of this work focuses on this essential chapter of international law and customs, trying to elaborate in a systematic way the main postulates related to the abovementioned topics. The work consists of an introductory part, conclusion and two chapters. The first chapter entitled “Definition of Sovereignty” determines the main features of this term, in accordance with the standards of international law, whereas in the second chapter “Recognition of States and International law” defines the major elements in this process, shares existing dilemmas and determines some of the border cases in this area. Finally, on the basis of the aforementioned, a conclusion is drawn that in spite of the international law standards in this area which are fairly clear, due to the absence of hierarchy in international relations, their complete implementation is not always feasible.

Вовед

Државата како субјект на меѓународното право во најопшта смисла на зборот се дефинира преку нејзините четири основни карактеристики:

- население;
- територија;
- власт и
- суверенитет.

Збирот на сите граѓани кои живеат во рамките на определена територија, одделена од другите територии, кои се подредени на власта и имаат воспоставен однос со државата преку правната врска државјанство се нарекува население.

Територијата претставува подрачје одвоено од другите територии со граница на која живее определено население и врз кои се протега одредена власт.

Државните граници се крајни точки до каде се простира суверенитетот на една држава.

Власта во рамките на една држава ги уредува односите во државата, но и карактерот на нејзините меѓународни позиции. Највисоката власт, која не признава ниту една друга повисока форма на власт, претставува суверенитетот.¹

Обележјата на модерната држава, онаква каква што ја познаваме денес, се вообличени со Вестфалскиот мировен договор,² според кој државата ја конституираат три главни карактеристики: територија, население и суверенитет, односно апсолутна моќ на владеење со истите³. Со цел подобро да се разбере процесот на признавање и различните специфичности кои се појавиле низ историјата, прво ќе обрнеме внимание на термините *суверенитет* и *државност*, што суверенитетот точно значи и како една држава се стекнува со истиот, а подоцна на начините преку кои државите го признаваат постоењето на друга држава.⁴

1) Williams, Goldstein and Schfritz, *Classic Readings of International Relations*, Wadsworth Publishing Company, Belmont, California, стр.82.

2) Peace of Westphalia, Енциклопедија „Британика“, (www.britannica.com).

3) The Crisis of the Sovereign State and the “Privatization” of Defense and Foreign Affairs, Heritage Foundation, (www.heritage.org).

4) Diplomatic recognition, Википедија, (www.wikipedia.org).

ПОИМНО ОПРЕДЕЛУВАЊЕ НА СУВЕРЕНИТЕТОТ

Суверенитетот означува врховна и независна власт врз одредена територија и нејзиното *население*. Ваквата интерпретација, која е дел од пошироката дефиниција за тоа што е една држава, игра огромна улога во секој аспект од меѓународните односи и меѓународното право, бидејќи тоа означува дека никој друг, алудирајќи пред сè на друга држава, нема право да пропишува или да спроведува закони на територијата на суверената држава. Со тоа правото на употреба на сила, со цел спроведување на законите, лежи единствено во рацете на носителот на власта, било тоа да е Владата, Претседателот или поделен суверенитет помеѓу двете институции. Оттука, штом една држава се стекне со суверенитет и притоа истиот е признаен од страна на други држави, тие ја признаваат нејзината власт над одредена територија и население и се откажуваат од можноста да се мешаат во внатрешните работи на државата која ја признале.

Кај државите суверенитетот може генерално да се подели на:

- внатрешен и
- надворешен.

Внатрешниот суверенитет го определува државниот орган со авторитетот на практикување на власта, а додека надворешната сувереност ја отслукува улогата на државата како единка во меѓународната заедница и се однесуваат на државата како на носител на права и обврски во однос на останатите држави во меѓународното право.

Имајќи го предвид значењето на терминот, суверенитет станува јасно значењето и улога на одлуката дали една држава ќе биде меѓународно призната или не, како и потребата секоја територија и народ кои претендираат да станат држава да ги обезбедат условите за стекнување со суверенитет.

Петте начини на стекнување на суверениетот

Суверенитетот се стекнува генерално на пет начини од кои денешното меѓународно право признава четири типа.

Првиот начин е преку населување на „ничија земја”, односно земја врз која никој претходно не полагал права на суверенитет или доколку таа била под нечие владение претходниот суверен се откажал од правата врз земјата, со што се отстрануваат пречките некоја нова или друга држава да го оствари својот суверенитет врз таа територија.

Вториот начин е поврзан со првиот и предвидува стекнување на суверенитет преку практикување на истиот во подолг период врз територијата, без притоа некоја друга држава да го оспори тоа право.

Отцепувањето е **третиот начин** преку кој може да се добие суверенитет, меѓутоа истото мора да биде спроведено со согласност на државата на која ново отцепената територија претходно припаѓала. Така, всушност, се добива трансфер на правата од еден на друг суверен, најчесто преку договор, со тоа што модерните трендови и појавата на идејата за самоопределување му налагаат на новиот суверен да добие согласност од населението врз чија територија бара сувереност пред да може да ја оствари истата. Ваков случај претставува обединувањето на источна и западна Германија, при што четирите земји кои ја окупирале: САД, Франција, Велика Британија и Советскиот Сојуз дале согласност за спроведување на тој процес и се откажале од правото на суверенитет врз својот дел од германската територија за што воедно и народот се изјаснил позитивно.

Четвртиот, од петте методи, денес не се смета за легален начин на стекнување на суверенитет, поради тоа што тој се темели на освојување кое е прогласено за нелегално од страна на Обединетите нации и како такво стои во нејзината повелба, која е потпишана и ратификувана од секоја земја-членка.

Петтиот и последен тип на полагање право на суверенитет врз одредена територија е доколку таа е формирана како додатен дел на веќе постоечка територија преку пат на природен прираст како што е таложење на седимент или со вулканска активност.

De jure и de facto држави

Со оглед на тоа што правото, особено меѓународното, е жива материја отворена за интерпретација иако основните одлики на една држава се јасни, сепак може да се констатираат два типа на држави кои се делат на *de jure* - постојат според правото и *de facto* - постојат во реалноста, врз база на тоа дали и кои од карактеристиките на државноста ги поседуваат.

De jure држави се оние кои остваруваат некои од условите на државност, но не сите три. Како пример може да се земе држава која има територија и население, но не и целосен суверенитет врз истите. Исто така, како пример се зема и влада во егзил, односно влада која според меѓународната заедница има право да полага суверенитет врз одредена територија и население, но поради окупација не може да го оствари тоа право, каков што е случајот со владите на балтичките држави, во периодот за време на Втората светска војна, додека нивните територии се под нацистичка окупација тие се признаени од земјите од алијансата како нивни легитимни владетели, улога која *de facto* ја преземаат по ослободувањето. Уште еден специфичен пример за признаен суверенитет во отсуство на територија, на некој начин но не потполно *de jure* држава туку повеќе како *de jure* влада, е суверенитетот

со кој располага „организацијата” позната како Суверениот воен ред на Малта. Оваа „организација” во минатото ја имала власта во Малта, но по протерувањето на нејзините членови од островот тие продолжуваат да постојат во Рим. Интересно е тоа што Редот е признаен како суверен од страна на голем број држави, ситуација која ја отсликува фактот дека тој има воспоставено дипломатски односи со 103 држави и 6 ентитети кои се подложни на меѓународното право, меѓу кои е и Европската унија, при што и тие имаат одговорено со реципроцитет, односно имаат воспоставени дипломатски односи со Редот. Освен дипломатските односи Суверениот воен ред на Малта располага и со неколку објекти во градот Рим на кои Италијанската влада им има доделено екстериторијален статус, што значи дека во рамките на таа територија/објекти законот го спроведува Редот, а не државата Италија, статус кој е резервиран само за амбасади на држави. Дополнително Обединетите нации Малтешкиот ред не го регистрираат како „држава која не е член”, туку како ентитет кој има добиено валидна покана да учествуваат како набљудувач во организацијата. Освен овие типично државни карактеристики „организацијата” располага и со своја војска која е во склоп на армијата на Италија, но го вее знамето и е под команда на Редот, има ковани пари, кои имаат повеќе колекционерска и симболична отколку друга употребна улога и печати поштенски марки, кои иако не секаде, сепак, се прифатени од голем број на европски но и светски држави.

За *de facto* држава се смета ентитет кој поседува и територија и население и суверенитет, но на кој му недостига признание за легитимно располагање со истите од поголем број на други држави. Тоа е најчесто случај поради тоа што *de facto* државата претходно била дел од друга земја која се спротивставува и го оспорува нејзиниот суверенитет. Тука ја пронаоѓаме допирната точка помеѓу карактеристиките на државност, но и потребата од нивно признавање како легитимни од други, веќе постоечки, земји. Примери за *de facto* држави во светот има многу меѓу кои се Тајван, кој Народна Република Кина го смета за дел од својата територија иако нема реален суверенитет врз него, како што е и случајот со Сомалиленд и Сомалија, до одреден степен Косово, Република Србија и други.

ПРИЗНАВАЊЕТО НА ДРЖАВИТЕ И МЕЃУНАРОДНОТО ПРАВО

Во меѓународното право признавањето на државите е чест и многу комплексен правен институт, кој силно е детерминиран од политичките околности. Зборувајќи за признавање на една од страна на друга држава, и како тоа влијае на нејзиното постоење и функционирање, доаѓаме до најнепрецизниот дел на меѓународното право и обичаи.⁵ До денес не постои конкретно правило според кое една држава станува меѓународно признаена и остварува право на државност и право да учествува како еднаква со другите држави во разните меѓународни организации.⁶ Направени се обиди за воспоставување на универзални критериуми за добивање на споменатите статуси и можности, меѓутоа ниту еден не успеал да се афирмира како релевантен и почитуван од страна на сите држави во светот. Постојат две теории кои ја проучуваат оваа проблематика.⁷ Првата е *Декларативната теорија* на државноста, кој потекнува од конференцијата одржана во Монтевидео⁸ и која најдобро е сумирана во реченицата „Политичкото постоење на една држава е независно од нејзиното признавање од други држави“. Според оваа теорија за стекнување на државност, а со тоа и вклучување на државата во меѓународното право како негов субјект, потребно е да поседува четири елементи: територија, население, суверена власт и способност за управување со претходните три. Доколку се навратиме на почетокот од текстот ќе видиме дека најголемиот дел од дефиницијата е преземена од Вестфалскиот мировен договор, што значи дека не станува збор за новина во меѓународното право, туку за веќе постоечки критериум кој иако признаен не е во целост прифатен и спроведуван без дискриминација.

Во меѓународното право постои и *Конститутивна теорија* на државноста. Таа го проучува признавањето на државата од страна на други држави како инструментално при стекнувањето со државност и статус на субјект на меѓународното право на една нова земја. Ставовите кои ги опфаќа теоријата, која иако формално не е широко прифатена можеме да ја сметаме како реалистичка, убаво се доловени во мислата на Опенхајм (L. Oppenheim) кој вели „Меѓународното право не вели дека една држава

5) Recognition of states approach, Википедија, (www.wikipedia.org).

6) Повеќе кај: Thomas D. Grant, The recognition of states: law and practice in debate and evolution, Praeger Publishers, 1999.

7) Повеќе кај: H. Lauterpacht, Recognition of states in international law, New Haven Conn. : Yale Law Journal, 1944.

8) Повеќе: Montevideo Convention on Rights and Duties of States, 1933.

не постои сè додека не е признаена од други, меѓутоа истовремено за него таа не постои се додека остане без признание”.

Можеме да заклучиме дека стекнувањето на самостојност и меѓународен правен субјективитет на една држава е формално зависи од нејзиното меѓународно признавање, кое се темели на волјата на другите држави.

Сублимирајќи ги декларативните позиции на државите по оваа тематика, но и реалноста, од изложеното може да се дојде до заклучок дека признавањето на една држава како суверена и како релевантен субјект на меѓународното право е отворено за интерпретација, не постојат правила на игра во ова поле и секоја постоечка држава признава нова држава на своја дискреција и во согласност нејзиниот национален интерес, притоа не obligаторно придржувајќи се до некои обичајни норми во меѓународното поведение.

Правилата на меѓународниот поредок и признавањето на државите

Откако констатиравме дека признавањето на државите во меѓународното право е прашање на политичка одлука, да ги разгледаме методите според кои тоа се доделува.⁹ Исто како со класификацијата на државите на *de jure* (*де-јуре*) и *de facto* (*де-факто*), двата модела постојат и како методи на признавање. *De jure* признавање подразбира носење формално правен акт - дипломатска нота, закон или декларација, најчесто во законодавниот дом или од страна на владата или шефот на државата, со која преку официјален документ се објавува признавањето на една од страна на друга држава.¹⁰ Овој метод е недвосмислен и не остава простор за интерпретација.

Вториот метод *de facto* подразбира воспоставување на политички, економски и други вид односи.

Разликите помеѓу првиот и вториот начин се во формално-правниот документ од кој произлегуваат права и обврски, кој во првиот случај е присутен, а во вториот отсуствува.

Признавањето *de facto* често се користи и со цел да се избегне нарушување на билатералните односи со друга држава, но истовремено фактички да се спроведе признавањето на некоја држава. Начини на односи помеѓу две држави на кои може да се гледа како на чекори кон признавање

9) International & Comparative Law Quarterly (1986), 35 : 975-990 Cambridge University Press.

10) European Journal of International Law 1993 4(1):66-71.

се: воспоставување на дипломатски односи, посета на шефот на државата на постоечката држава на државата која бара признавање, потпишување на билатерални договори помеѓу двете страни и признавање на пасошите на не признаената држава од страна на постоечката држава. Доколку се погледне низ историјата може да се забележат случаи во кои била неопходна дипломатска комуникација помеѓу две држави, од кои едната не е меѓународно призната, како што е случајот при воспоставувањето на дијалог помеѓу САД и Палестинското движење за независност, при што, за да се избегне испраќање на неформална порака за признавање, постоечката држава експлицитно наведува дека нејзините активности не значат признавање на државата со која поради одредени причини привремено воспоставува односи. Сличен е примерот и за односот на Тајван со голем број на земји од светот. Иако официјално е признаен и има дипломатски односи само со 23 земји, неофицијално во Тајван, свои канцеларии под прекривка на истражувачки и културни центри и трговски асоцијации имаат Соединетите Американски Држави, Австралија, Велика Британија, Франција и голем број на други држави.

Според доктрината воведена во триесеттите години на XX век од мексиканскиот министер за надворешни работи, Џенаро Естрада¹¹, освен претходните два, се воведува и метод на признавање на држави. Која е разликата? Доколку политиката на државата е да врши правно признавање, тоа значи дека по секоја неуставна промена на власта во една држава таа мора да излезе со изјава во која се изјаснува позитивно или негативно во однос на признавањето на новата влада. Предност на ваквата политика е можноста за ревидирање на односот кон други земји по секоја неуставна промена, но тоа значи и мешање во нејзините внатрешни работи преку одобрување или неодобрување на настанатите промени. Политиката на премолчено признавање е своевиден баланс помеѓу другите две доктрини и според неа државата не е обврзана да даде оценка за новата влада на другата земја, но доколку сака може да го потврди или повлече признавањето. Третата доктрина, која денес е и најупотребувана, зборува за признавање на држави наместо на влади. Според тоа, доколку првата држава ја има признаено државата во која се случила неуставна промена на владата, таа нема да врши ревизија на одлуката за признавање базирана исклучиво врз промената на режимот. Предностите на ваквата политика се далеку помалата административна и бирократска процедура при политичките промени кои се случуваат во светот. Додека недостатоците се состојат во оставањето на маневарски простор во случај да има реална потреба од

11) Genaro Estrada, Википедија, (www.wikipedia.org).

преиспитување на соработката со земјата во која се случила промената.

Како посебна форма на признавање би можело да се разгледува и т.н. „колективно признавање на државите“ кое може да се случи преку заедничко прифаќање на членство на една држава во регионални и универзални меѓународните организации, преку заедничко прифаќање на декларација на меѓународна конференција или преку формална процедура во органите на меѓународна организација.

Признавањето на една држава на меѓународно ниво се отслукува и преку нејзиното членство во Организацијата на обединетите нации (ООН).¹² Со зачленувањето во оваа светска организација се отстрануваат сите дилеми околу независноста и суверенитетот на која било земја. Тоа е така бидејќи за да се стане член на оваа меѓународна институција неопходно е да се стекне признанието на петте земји-членки на Советот за безбедност, САД, Русија, Кина, Велика Британија и Франција, без чија одлука (Резолуција) не е можно остварување на членството.

Согласно со Повелбата на ООН, земјите-членки се задолжуваат да воспостават полно политичко и правно признавање со новопримената држава-членка, остварувајќи со истата и дипломатски билатерални односи.

„Гранични случаи“ и признавањето на државите: Sealand

Во продолжение на изложеното може да се наведе еден редок пример на *de facto* признавање на една микро држава, *Sealand*,¹³ од страна на Велика Британија и Германија. Во оваа ситуација станува збор за воена платформа изградена од страна на Велика Британија за потребите на нејзината морнарица која подоцна е напуштена. Во 1967 година Рој Бејтс, британски државјанин, ја окупира напуштената платформа и прогласува независност врз база на фактот што платформата лежи надвор територијалните води на Обединетото Кралство, кои тогаш се простирале на 3 наутички милји, и претставува *terra nullius* или „ничија земја“ и притоа ги објавува територијалните води на својата земја во радиус исто така од 3 наутички милји, при што повторно не доаѓа до навлегување во територијата на Велика Британија. Тоа ја задоволува потребата од мирен начин на стекнување на територија, како еден од условите за стекнување државност. Една година подоцна британската морнарица навлегува во водите врз кои, според Рој, *Sealand* има суверенитет, на што тој одговара со предупредувачки истрели

12) Повеќе кај: Hans Kelsen, *The Law of the United Nations*, и на United Nations, (www.un.org).

13) Повеќе на: *Principality of Sealand*, (www.sealandgov.org).

од огнено оружје. Поради тоа што тој сè уште е граѓанин на Обединетото Кралство, морнарицата го тужи. Преседанот се случува токму тука, бидејќи по разгледување на случајот судот се прогласува за ненадлежен наведувајќи ја позиционираноста на микро државата во меѓународни води како легитимна што ја иззема од неговата јурисдикција. Ова е вториот случај врз база на кој се темели *de facto* признавањето на *Sealand* од страна на Велика Британија. Третиот случај е официјалната посета на германски дипломат на платформата со цел да преговара за ослободувањето на германски државјанин кој по неуспешен обид за државен удар се наоѓа во заробеништво на „Принцот“ на *Sealand*. Доколку не би станувало збор за микро држава, туку за релевантна земја, овие чекори, според обичаите во меѓународните односи, би биле интерпретирани како *de facto* признавање на нејзиниот суверенитет и независност.

ЗАКЛУЧОК

Генералниот заклучок кој може да се изведе од презентираниот е дека меѓународното право, а со него и процесот на признавање на држави, иако постои и е кодифицирано, не е возможно да се спроведе во потполност во секој случај. Во најголема мера тоа зависи од хоризонталната структура на меѓународниот правен поредок и од отсуството на хиерархиска структура која ќе овозможи правилно и доследно споведување на меѓународното право во меѓународното општество.

Меѓународниот амбиент го карактеризираат и потешкотии за имплементација на законите дури и кај организираниите демократски држави, што упатува на мислењето дека постојат и потешкотии за воспоставување ма правна контрола над меѓународно појавените конфликти.

Така доаѓаме до заклучокот дека кога нормите на меѓународното право се во директен судир со она што една држава ќе го утврди за свој национален интерес, секогаш на површина доаѓа инструментот наречен „моќ на државите во меѓународната политика“, кој остварува свое влијание во процесот на доследна примена на правото.

Односот на меѓународното право во однос на моќта на државите во меѓународната политика секогаш е во насока моќта да се определи и да ја стави во правни рамки.

АКРЕДИТИВОТ КАКО СРЕДСТВО ЗА ПЛАЌАЊЕ ВО МЕЃУНАРОДНИОТ ПРОМЕТ

Апстракт: Паралелно со развојот на интернационалниот пазар, се развива акредитивот и неговата меѓународна правната рамка. Намерата на авторот во овој труд не е детално да ги разработи сите видови акредитиви, туку да направи селекција на оние кои се посебно значајни во банкарската практика и да се обиде да анализира и елаборира некои од суштествените прашања за кои е врзан акредитивот. Акцентот во трудот не е случајно ставен на документарниот акредитив. За неговата важност во меѓународната трговија зборува фактот што на проблематиката е посветен глобален сет од правни прописи, познати како *Еднообразните правила и обичаи за документарниот акредитив уште од 1933 година*. Низ целиот текст се огледа пристрасноста за примена на Еднообразните правила и обичаи за документарниот акредитив. Имено, авторот констатира дека примената на овие еднообразни правила е логична и неопходна и за трансакциите во домашниот промет. Авторот е на становиште дека овие правила претставуваат – *кодифицирани меѓународни обичаи чија примена се заснова на претпоставената волја на странките*. Низ текстот авторот покренува неколку теоретски дилеми, искажувајќи го своето мислење истовремено оставајќи простор за понатамошна продлабочена анализа на проблематиката.

Конечно, авторот преку елаборирање на видовите акредитиви ги разработува и правните односи кои настануваат со склучувањето на ова правно дело.

Abstract: Alongside with the development of international market, letter of credit and its international legal frame is developing. Author intention in this article is not to elaborate the letter of credit and its types in details, but to make selection of those types which have particular meaning about the bank practice. The accent in the article is on the documentary letter of credit. Attestation about the meaning of this topic is the fact that the subject is cover from the set of legal acts known as *Uniform rides and customs of letter of credit from 1933*. Through the article partiality of the author about the implication of the *Uniform rides and customs of letter of credit from* is obvious. More accuracy the author concludes that the application of the uniform rides in the transactions of the domestic trade is necessary. The author also instigate a few theoretical dilemmas enunciate his opinion and in the same time leave space about further exploration.

Finally, author investigates legal relationship originated from the contract.

Поим и значење на акредитивот

Акредитивот (*letter of credit/le credit documentaire/la lettera di credito/das Akkreditiv*) како банкарска услужна дејност претставува најмоќниот и најраспространетиот инструмент на платниот промет во меѓународната трговија.

Терминот „*letter of credit*“ потекнува од францускиот збор „*accreditation*“ – овластување/ополномоштување да се направи нешто, што пак потекнува од латинскиот збор „*accreditivus*“ – доверба. Секое општество во кое трговијата игра важна улога, порано или подоцна мора да се соочи со зголемената циркулација на акредитивот како средство за плаќање и финансирање на повеќето меѓународни трансакции. Во ова смисла, акредитивот претставува крвотокот на меѓународната трговија.¹ Како инструмент на автономното трговско право, целта на акредитивот е задоволување на потребите (*обезбедување гаранција во наплатата*) на учесниците во современиот трговски промет. Во својата суштина, акредитивот претставува правно дело (*налог*) склучено помеѓу налогодавецот и банката („*акредитивна банка*“), врз основа на што банката се обврзува на одредено трето лице („*корисник на акредитивот*“) да му исплати одредена сума пари, доколку во утврдениот временски период бидат исполнети условите наведени во налогот за отворање на акредитивот.

Нашиот Закон за облигациони односи² (*во понатамошниот текст ЗОО*) е еден од малкубројните националните закони кои на прашањето за акредитивот му посветува посебна глава.³ Одредбите од ЗОО се однесуваат на обичниот и документарниот акредитив, при што решенијата за обичниот акредитив претставуваат *lex generalis* одредби за документарниот акредитив. ЗОО во поглед на дефинирањето на поимот на акредитивот отстапува од правилата на детерминирање и директно (*член IIII*) го утврдува правниот однос што настанува врз основа на акредитивот. Во ова смисла, (ЗОО, чл. 1111/1) *со прифаќање на барањето на налогодавецот за отворање на акредитиви, акредитивната банка се обврзува дека на корисникот на акредитивот ќе му ја исплати определената парична сума ако до определеното време бидат исполнети условите наведени во налогот за отворање на акредитив*. Согласно со ЗОО, чл. 1111/2, *акредитивот мора да биде составен во писмена форма*, што реално

1) Mugasha A., *The law of letters of credit and bank guarantees*, Sydney 2003, p. 2.

2) Службен весник (18/01, 78/01, 04/02, 59/02, 05/03 и 84/08)

3) Види: ЗОО, глава XLI, чл. (1111-1121).

создава дилеми ако земе предвид решението од претходниот став на овој член. Имено, се поставува прашањето – дали *налогот и прифаќањето на налогот мора да бидат во писмена форма или акредитивот настанува во моментот на потпишувањето на посебен писмен договор за акредитив*. На становиште сме дека во интерес на брзиот и масовен промет е утврдување на решение според кое формата на договорот за акредитив не е услов за полноважноста на договорот. Оттука, сметаме дека решението од *(ставот 1 на член III)* се однесува на пропишувањето писмена форма за налогот кој го издава налогодавецот (*купувачот*) и дека истиот ги содржи сите суштествени состојки на договорот, односно претставува понуда за склучување на договор.⁴ Акцептирањето на налогот од страна на акредитивната банка настанува на договорот за акредитив. Сметаме дека решенијата на практиката далеку повеќе одговараат на масовното, брзо и сигурно спроведување на меѓународните трансакции. Попрецизно, решението според кое банките издаваат унифицирани обрасци чие пополнување од страна на налогодавецот претставува понуда за акредитив не трпи никакви негативни критики, туку само пофалби во насока на посигурно и побрзо одвивање на прометот.⁵

Според своите карактеристики, акредитивот претставува *именуван, консенсуален, двострано – обврзувачки договор* чија егзистенција не зависи од опстанокот на главниот договор чие извршување се обезбедува. Оттука, доколку купувачот (*издавачот на налогот*) отстапи од главниот договор⁶, акредитивната банка е должна на корисникот кој ги исполнил условите да му ја исплати договорената сума. За сите договори (*договор за шпедиција, договор за превоз, договор за градење, договор за дело итн.*) во кои едната договорна страна се обврзува на определен надомест за извршената облигација, постои можност да се договори плаќање преку акредитив. Плаќањето на акредитивот може да се уреди во главниот договор, преку внесување соодветни клаузули или во самостоен договор за акредитив.

4) За да ги исполнува критериумите на понуда во правна смисла, налогот мора да ги содржи следниве елементи: назив и адреса на корисникот на акредитивот, видот на акредитивот, акредитивниот износ и валутата во која треба да биде плаќањето, видот количината и квалитетот на стоката, податоците за транспорт на стоката, начинот на испорака, податоци за дополнителните документи доколку се работи за документарен акредитив, рокот на важење на акредитивот.

5) Во теоријата се прифатени становиштата дека акредитивот претставува атхезионен договор.

6) Ваквото решение би требало да се примени и во случај на стечај на налогодавецот, согласно со начелото на самостојност/независност на правното дело/акредитивот.

Како сложена⁷ материја која ги надминува националните граници, акредитивот е предмет на унифицирано уредување од страна на *Еднообразните правила и обичаи за документарниот акредитив* донесени во склоп на Меѓународната трговска комора - (МТК) Виена од 1933 година.⁸ Овие правила се применуваат секогаш кога плаќањето односно исполнувањето на налогот од страна на банката се врши на корисници во странство. Со оглед на факот што материјата за акредитивот во ЗОО е уредена со 11 членови, сметаме дека примената на Еднообразните правила и обичаи за документарниот акредитив неопходно треба да се однесува и на домашниот промет.

Еднообразните правила и обичаи за документарниот акредитив, ги детерминираат поимите „*документарен акредитив*“ и „*акредитив*“. Според општите одредби и дефиниции на овие правила, поимите употребени во овие одредби, дефиниции и членови го опфаќаат секое прецизирање без оглед на називот и описот, врз основа на што на конкретна банка и се дава налог согласно со инструкциите на комитентот (*налогодавецот*) да изврши плаќање во корист или по налог на трето лице да плати, акцептира или негоцира меница која корисникот ја влече во согласност со договорените одредби и услови. Компаративната анализата на дефинициите од ЗОО и Еднообразните правила јасно укажуваат на фактот дека нашето позитивно право го познава само „*исплатен акредитив*“, бидејќи не предвидува можност/алтернатива за акцептирање или негоцирање на меница која ја влече корисникот на акредитивот. Понатаму, ЗОО на ниту едно место не го уредува прашањето за соработката со кореспондентните банки за реализација на акредитивот. Оттука, со целосен респект кон одредбите/решенијата на ЗОО, на становиште сме дека Еднообразните правила целосно треба да имплементираат во трансакциите на домашниот и меѓународен промет. Прецизна дефиниција за акредитивот и прашањата врзани со овој инструмент содржи Американскиот *Uniform commercial code – Letter of credit, art. 5-101/117*, кој тргнува од детално детерминирање на сите субјекти, учесници во трансакцијата.

Со оглед на фактот дека станува збор за институт чија реална функција посебно доаѓа до израз во меѓународната трговија, како и со оглед на брзината со која во деловниот свет се мултиплицираат видовите акредитиви, јасна е потреба од креирање унифицирани меѓународни правила за уредување на овој институт.

7) Сложеноста на материјата логично произлегува и од фактот што во трансакцијата учествуваат три (или повеќе) субјекти.

8) Правилата се ревидирани неколку пати (1951, 1962, 1974, 1983 и 1993 со примена од 1 јануари 1994 година).

Видови акредитиви

Во современите/модерни услови на трговско работење, позитивното право и деловната практика создадоа повеќе видови акредитиви со свои специфики. ЗОО во делот ХЛI со кој се уредува акредитивот предвидува само некои видови. Ваквото решение е резултат на брзината со која во деловниот/банкарскиот свет се конструираат акредитивите за потребите на прометот. Тргувајќи од заедничките карактеристики, во правната теорија генерално прифатена е поделбата на *обични (безусловни)* и *документарни (условни)* акредитиви.⁹ Попрецизно, врз основа на критериумот *дали корисникот на акредитивот треба да исполни одредени услови за користење на акредитивниот износ или доволно е да презентира акредитивна легитимација* во правната теорија и практика се зборува за *обични и документарни акредитиви*.

Обични акредитиви

Обичните акредитиви во деловната практика се врзуваат за не поднесувањето на какви било документи (*пр. транспортни документи*) за спроведената договорна обврска. Во ова категоријата акредитиви спаѓаат: *лични акредитиви, кредитно писмо, перманентни акредитиви и буџетски акредитиви*.

Лични акредитиви

Личните акредитиви претставуваат инструмент во рацете на банките, врз основа на кои акредитивната банка на барање на својот клиент (*кој има расположливи средства на сметка кај акредитивната банка*) дава налог на друга банка (*најчесто банка во друго место*) да му стави на располагање (*налогодавецот*) одредена сума пари на бенефицијарот за одредено време. Акредитивната банка го известува бенефицијарот за депонираните средства што му стојат на располагање преку доставување копија од акредитивот. Бенефицијарот може да ги користи расположливите средства до истекот на времето на важење на акредитивот. По истекот на утврдениот рок, остатокот од средствата се враќаат на сметка на налогодавецот.

Кредитно писмо

Во основата на кредитното писмо лежи овластувањето кое банката го дава на својот клиент (*корисник на писмото*) за да подигне определена сума пари утврдени во исправата кај банката која ја издала исправата или

9) Во дел од правната теорија обичните и безусловните акредитиви се издвоени и анализирани како посебни видови. Види: Gorenc V., *Trgovačko pravo – ugovori*, Zagreb, 2000, str. 239.

некој друга банка (*обично се работи за банка во друго место*).

Како посебен вид на акредитив, кредитното писмо создава два одвоени/самостојни правни односи – *однос помеѓу акредитивната банка и банката на исплата и однос помеѓу банката на издавачот и бенефицијарот*. Во деловната практика, во употреба се два вида на кредитни писма: *обични и циркуларни писма*. Критериумот врз основа на кој се прави дистинкцијата помеѓу овие два вида кредитни писма е бројот на банките во кој може да се наплатат средствата. Оттука, обичното писмо може да се наплати само во банката која е назначена во писмото и нејзините филијали. Наспроти обилното писмо, средствата од циркуларното кредитно писмо може да се наплатат кај повеќе различни банки назначени во исправата.

Во Република Македонија, кредитното писмо нема посебно значајна примена.

Буџетски акредитиви

Буџетските акредитиви претставуваат вид на акредитиви што се користат за извршување на буџетот на одредени државни органи и единици кои се финансираат од буџетот. Оперирањето со овие акредитиви се врши преку буџетски чекови. Буџетските акредитиви се користат во границите на одобрените буџетски средства.

Документарни акредитиви

Документарниот акредитив претставува традиционална форма на акредитив креиран како финансиски механизам во меѓународната продажба на стока. Како банкарска услужна дејност документарниот акредитив вклучува најмалку три субјекта во трансакцијата – *купувачот/апликант, продавачот/бенефицијар и банката/емитент*. Како посебен вид на акредитив во правната теорија и практика, документарниот акредитив се издвојува врз основа на потребата од поднесување определени документи со кои се докажува извршувањето на облигацијата. Во ова смисла, во акредитивното право дело, најзначајни се шпедитерските (*транспортни*) документи со кои се докажува испорачувањето стока. Во банкарската практика, како основа/исправа за наплата на акредитивот најчесто циркулираат: *коносманот, товарниот лист, складишницата, поштенска потврда за испорака, документи од осигурителните куќи, фактури итн*. Согласно со ЗОО, чл. 1116/1, *документарниот акредитив може да биде отповиклив или неотповиклив*.

Отповикливи и неотповикливи акредитиви

Отповикливите акредитиви претставуваат акредитиви кои налогодавецот може да ги отповика пред истекот на рокот за кој акредитивот е отворен. Попрецизно, отповикливиот акредитив не ја врзува банката на задолжително исплаќање на утврдената сума. Кога станува збор за отповикливи акредитиви, банката може да го измени или отповика акредитивот на барање на налогодавецот или по сопствена иницијатива. Во ова смисла, (ЗОО, чл. 1117) *отповикливиот документарен акредитив не ја врзува банката спрема корисникот, па во секој момент може да го измени или да го отповика на барање од налогодавецот или по сопствена иницијатива, ако е тоа во интерес на налогодавецот*. Според решението на ЗОО, акредитивот генерално е отповиклив, освен ако поинаку не е изречно договорено. Оттука, (ЗОО, 1116/2) доколку поинаку не е изречно договорено, акредитивот секогаш е отповиклив, дури и кога е отворен за определено време. Според решението на Еднообразните правила на акредитивот треба да биде назначено дали се работи за отповиклив или неотповиклив акредитив. Во ова смисла (ЕПОДА, чл. 1/1/2), *во сите акредитиви треба јасно да биде назначено дали се работи за отповиклив или неотповиклив акредитив. Во недостаток на таква ознака, акредитивот се смета за отповиклив, дури и кога е назначен рокот на важење*.

Отповикливите акредитиви создаваат правна несигурност на бенефицијарот, па оттука, во деловната/банкарската практика се користат само во одредени случаи. Ова е во смисла на тоа што корисникот на акредитивот може да ја изврши својата обврска и да се обрати до банката (преку поднесување на *потребните документи*) за наплата на своите средства, при што ќе добие информација дека акредитивот е отповикан. Ова од причина што отповикливиот акредитив може да биде отповикан во секое време без обврска за тоа да се известува корисникот. На становиште сме дека кога станува збор за отповиклив акредитив се создаваат услови налогодавецот (*купувачот на стоката*) да постапи *mala fide*. Имено, налогодавецот може на банката да ѝ достави налог за отворање на акредитив и притоа да го извести продавачот кој согласно договорот ќе ја отпреми стоката. По експедирањето на стоката, продавачот нема да биде во можност да ги наплати парите, бидејќи во меѓувреме налогодавецот го отповикал акредитивот. Оттука, на бенефицијарот не му останува ништо друго освен (*врз основа на самостојноста/независноста на акредитивот од другите правни односи*) да бара извршување на обврските врз основа на договорот за продажба. Се поставува прашањето – *каде е правната сигурност во трансакцијата и начелото на совесност и чесност во работењето на налогодавецот?!*

Врз основа на горенаведеното, резимираме – употребата на неотповикливиот акредитив во банкарската практика обезбедува поголема правна сигурност и рамноправна положба за двете странки во договорот.

Наспроти отповикливиот акредитив, неотповикливиот акредитив создава сигурна/цврста обврска за акредитивната банката, да ја исплати договорената сума. Неотповикливиот акредитив претставува самостојна, непосредна обврска на банката спрема корисникот на акредитивот. Оваа обврска може да се укине или измени само врз основа на спогодба од страна на сите заинтересирани лица. Во ова смисла (ЗОО, чл. 1118/1/2), неотповикливиот документарен акредитив содржи самостојна и непосредна обврска на банката спрема корисникот. Понатаму, ова обврска може да биде измената или укината само со спогодба на сите заинтересирани страни. Тргувајќи од карактерот на овој вид акредитив, како и од улогата што истиот ја има во меѓународната продажба, јасно е од каде произлегува неговата еномрна експлоатација во меѓународното плаќање.

Еднообразните правила и обичаи за документарниот акредитив подетално го детерминираат поимот на неотповиклив акредитив. Имено, според решението на ЕПОДА, чл. 3/1, неотповикливиот акредитив цврсто ја врзува банката која го отвора акредитивот, на оттука обврската на банката спрема корисникот на средствата или сопственикот на меницата влечена врз основа на издадениот акредитив. Акредитивната банка има обврска да го гарантира исполнувањето на одредбите во поглед на плаќањето, акцептирањето или негоцирањето под условите утврдени во акредитивот.

Во банкарската практика се среќаваат четири појавни облици а неотповикливи акредитиви – акредитив по видување¹⁰, акредитив со одложено плаќање¹¹, акцептни¹² и негоцијациони¹³ акредитив. Класификацијата е настаната врз основа на можноста акредитивот да се реализира преку акцептирање на меница. За отповикливиот акредитив,

10) Акредитивот по видување се реализира по презентирање на меницата и останатите документи во банката одредена за плаќање.

11) Суштината на овој тип акредитив се состои во преземањето обврска од страна на издавачката банка да го реализира акредитивот на точно утврден датум.

12) Специфика на овој тип акредитиви претставува обврската на бенефицијарот на акцептирачката банка покрај регуларните документите да презентира и меница влечена на банката.

13) Негоцирачките акредитиви подразбираат алтернатива за банката да го пренесе акредитивот на која било друга банка.

како и за неотповикливиот важи самостојноста на правното дело. Во оваа смисла, *неотповикливиот акредитив создава апстрактна обврска која ниту е врзана ниту условена од договорот за продажба врз основа на што е отворен акредитивот.*¹⁴

Врз основа на изложеното, резимираме дека од аспект на правната сигурност бенефицијарот е во многу поповолна положба кога станува збор за неотповиклив акредитив. Банката безусловно мора да го исплати износот врз основа на акредитивот, дури и кога основниот договор е ништовен. Безусловното плаќање во деловната практика го повлекува прашањето – *дали банката треба да ја исплати сумата врз основа на акредитивот доколку знае дека е направена злоупотреба од страна на бенефицијарот.* Правната теорија не дава одговор на прашањето, меѓутоа практиката покажува дека во случај на злоупотреба, измама, закана, банката е должна да го прекине реализирањето на акредитивот.

Потврдени и непотврдени акредитиви

Зависно од улогата на кореспондентната банка во реализирањето на издадениот акредитив, во правната доктрина и практика се разликуваат потврдени (*конфирмирани*) и непотврдени (*неконфирмирани*) акредитиви. Попрецизно, акредитивната банка во извршувањето на својата задача по правило ангажира уште една банка (*кореспондентна*) со седиште во местото на продавачот/бенефицијарот на издадениот акредитив. Кога улогата на кореспондентната банка е техничка, односно се состои во известувањето на бенефицијарот за отворањето на акредитивот, зборуваме за *неконфирмиран акредитив*. Во таков случај, кореспондентната банка има улога само на аквизирачка банка. Во спротивно, кога кореспондентната банка има задача да го потврди неотповикливиот акредитив, станува збор за *конфирмиран акредитив*. Потврдувањето на акредитивот од страна на кореспондентната банка, повлекува обврска за нејзина гаранција дека акредитивот ќе биде наплатен односно дека меницата ќе биде акцептирана или негоцирана под точно утврдени услови во акредитивот. Потврдениот акредитив, го става бенефицијарот во поповолна ситуација кога станува збор за реализирање на акредитивот. Имено, обврските кои настануваат врз основа на потврдениот акредитив не можат да се менуваат или укинуваат без обезбедувањето согласност од страна на сите заинтересирани страни. Оттука, истакнуваме дека потврдениот акредитив истовремено е и неотповиклив. Преку конфирмирањето на акредитивот, аквизирачката банка презема обврска да го изврши плаќањето на

14) Draškić M., Međunarodno privredno pravo, Beograd, 1990, str. 564.

средствата утврдени во акредитивот. Ваквата облигација е сосема независна од состојбата во која се наоѓа издавачката банка во моментот на исплаќањето на средствата врз основа на презентираниите документи од страна на продавачот. Оттука, обврската на конфирмационата банка е независна од неотповикливата обврска на акредитивната банка, издавач. Во ова смисла и решението на нашето позитивно право (ЗОО, чл. 1118/3), *неотповикливиот документарен акредитив може да биде потврден од некоја друга банка, која со тоа, покрај акредитивната банка, презема самостојна и непосредна обврска спрема корисникот*. Предноста од аспект на сигурноста во наплатата на страната на продавачот се огледа во фактот што се менува правниот статус на банките, односно тие стануваат *солидарни должници*, па своето побарување може да го наплатат од која било банка, инволвирана во трансакцијата.

Во правната доктрина¹⁵ и банкарска практика од посебно значење е да се утврди дистинкцијата помеѓу потврдените (*конфирмираните*) и расположливите акредитиви. Кај расположливите акредитиви кои во странската литература се среќаваат како *payable letter of credit* улогата на кореспондентната банка е само полномошник на акредитивната банка во чие име и за чија сметка го извршува плаќањето на средствата утврдени во акредитивот. Банката кореспондент не влегува во никакви непосредни односи со бенефицијарот во трансакцијата.

Преносливи и непреносливи акредитиви

Пренослив е документарниот акредитив, врз основа на кој бенефицијарот во трансакцијата има право/е овластен да издаде налог на акредитивната банката (*или на која било друга банка овластена да изврши плаќање/акцептирање или негоцирање*), да го стави на располагање издадениот акредитив во корист на едно или повеќе трети лице. Преносливиот акредитив има посебно значајна улога во деловната практика. Ова посебно ако се земе предвид предноста на страната на продавачот во случај кога не може да одговори на обврските од основниот договор. Имено, преносливоста на акредитивот му овозможува на продавачот во случај кога не може да ја набави стоката или не располага со (*доволно*) средства за купување на истата, да му издаде налог на трето лице за набавување на стоката, при што му го пренесува правото од издадениот акредитив. Од друга страна се поставува прашањето – *се доведува ли купувачот во незавидна положба со оглед на фактот што при склучувањето на договорот се претпоставува дека истиот*

15) Види повеќе: Draškić M., op. cit., str. 565.

има оправдан интерес да влезе во должничко-доверителски однос со точно определеното лице? На становиште сме дека негоцијабилноста на акредитивот *in concreto* е поважна карактеристика ако се земе предвид фактот дека истата е во функција на реализирање на обврските од договорот, односно во функција на непречно одвивање на прометот. Оттука, сметаме дека за купувачот е многу побитно исполнувањето на обврската од договорот отколку изборот на субјектот кој ја исполнил обврската.¹⁶ Преносливоста на акредитивот не се претпоставува, туку мора изречно да биде утврдена/назначена во акредитивот. Доколку на акредитивот не е наведено дека се работи за пренослив акредитив, се пресумира дека станува збор за непренослив акредитив. Во ова смисла (ЗОО, чл. 1121/1), *документарниот акредитив е пренослив или делив само ако банката која отвора акредитив во корист на корисникот што го означил налогодавецот е овластена во упатствата од првиот корисник да им плати во целост, или делумно на еден или на поголем број трети лица*. Акредитивот може да се пренесе само еднаш. Во ова смисла (ЗОО, 1121/2), *акредитивот може да го пренесе врз основа на изрични упатства само банката која го отвора и тоа само еднаш, доколку не е договорено спротивно*. Во ЗОО, чл. 1121/1 е утврдена алтернатива за хоризонтален пренос на акредитивот, во смисла на пренесувањето делови од акредитивот на едно или повеќе трети лица, сè до износот на неговата вкупна вредност. Ваквото решение е содржано и во Еднообразните правила и обичаи за документарниот акредитив. Оттука, во член 46/2 е утврдено дека – *делови од преносливиот акредитив може да се пренесат одвоено, под услов одделните испораки да не се забранети*.

Преносот на еден акредитив претставува комплексна трансакција која во себе неминовно ги инволвира сите три или повеќе субјекти од трансакцијата. При преносот на акредитивот, ЗОО и ЕПОДА утврдуваат повеќе алтернативи во функција на реализирање на првобитната комисиона трансакција. Имено, при преносот на акредитивот името на налогодавецот може да се замени со името на првиот корисник, што му овозможува да го скрие идентитетот на својот купувач од вториот бенефицијар во трансакцијата. Понатаму, првиот корисник/продавач може со сопствени фактури да ги замени фактурите на вториот бенефицијар за да го сокрие идентитетот на својот добавувач од страна на купувачот и да оствари добивка.¹⁷ Преносот од страна на првиот корисник може да се изврши во

16) Ваквото решение се разбира е издржано доколку лицето на кое му е пренесено акредитивот ги исполни обврските согласно условите утврдени во налогот.

17) Види: Еднообразните правила и обичаи за документарните акредитиви член 46/3.

домашната земја или во странство, доколку во акредитивот не е поинаку одредено. Конечно, за реализирање на трансферот, потребна е волјата на банката која врши пренос само под условите утврдени во акредитивот, по целосното намирување на трошоците за пренос.

Начела на документарниот акредитив

Начелото на независност/самостојност претставува камен-темелник кога станува збор за акредитив како инструмент на трговското право. Врз основа на ова начело, облигацијата за емитентот да ја исплати меницата или акредитивниот износ во интерес на бенефицијарот е целосно одвоена и дистингвирана од останатите правни релации – *односот на купувачот и банката и односот на продавачот и купувачот*. Емитентот во трансакцијата мора да ја исплати акредитивната вредност врз основа на издадениот налог, независно од оспорувањата помеѓу продавачот и купувачот, ставањето ембарго на извозот, пропишувањето извозни дозволи, раскинување на основниот договор итн.

Принципот/начелото на независност на акредитивот од другите правни работи го познава и изречно го уредува ЗОО. Во ова смисла (ЗОО, чл. 1113), *акредитивот е независен од договорот за продажба или од друга работа по чиј повод е отворен акредитивот*. Понатаму, Еднообразните правила и обичаи изречно укажуваат на независноста/апстракцијата на акредитивот од фундаменталниот договор. Во ова смисла, акредитивот по својата правна природа е независна трансакција, издвоена од продажбата и другите договори, па банките немаат никаков интерес/не се врзани за судбината на овие договори.¹⁸

Принципот на независност егзистира и во односите помеѓу останатите субјекти кои учествуваат во трансакцијата - *корисникот на акредитивот и банката, првичниот емитент и кореспондентната банка*. Оттука, емитентот не може да истакнува приговори на бенефицијарот и кореспондентната банка за дејствија кои произлегуваат од неговиот однос со налогодавецот. Понатаму, бенефицијарот исто така не може да приговара за дејствија кои произлегуваат од односот на акредитивната банка и налогодавецот.

Врз основа на горенаведеното, резимираме дека акредитивот претставува самостојно апстрактно правно дело во однос на базичниот договор,

Покрај начелото на одвоеност, во рамки на акредитивот посебно важно е начелото на дејствување со документи. Во суштината на ова

18) Види: Gao X., *The fraud rule in the law of letter of credit: comparative study*, Netherland, 2003, p. 23.

начело лежи работењето на акредитивната банка со документи, а не со стока. Во ова смисла, акредитивната банка во исполнувањето на својата обврска спрема корисникот единствено врши надзор над доставените документи, не на стоката чиј трансфер претставува предмет на договорот за продажба.¹⁹ Согласно со ова начело, на товар на банката паѓа обврската да изврши ревизија на доставените документи во смисла на тоа *колку тие се согласни со условите утврдени во налогот*. Оттука, банката е должна да изврши ревизија дали од страна на бенефицијарот на акредитивот се доставени сите потребни документи, дали нивното доставување е извршено во рокот на важење на акредитивот, дали се сообразни со утврдената цена и количина, дали податоците од документите одговараат на описот на стоката.

Врз основа на горенаведеното, резимираме дека начелата врз кои се базира акредитивот се столб што обезбедува самостојност/независност на ова правно дело. Независно од промените на домашните и интернационални правила за акредитивот, предизвикани од флукуации на пазарот, овие начела секогаш треба да се имаат предвид.

Други видови документарни акредитиви

Во современите услови на банкарско работење, покрај елаборираните видови акредитиви, креирани се многубројни нови и ревидирани се веќе постоечки акредитиви. Настанокот на акредитивот е врзан за задоволување на потребите на луѓето од практиката, па согласно со тоа развојот на акредитивите се одвива во иста насока. Банкарската практика во правниот промет ги издвои како посебно важни и следниве видови акредитиви – *Stand by акредитив, ротациони акредитив, ностро и лосо акредитивите, packing акредитивите итн. Stand by акредитивот* е плод на американската банкарска практика и по својата природа е многу близок до банкарската гаранција.²⁰ И покрај фактот што овие два инструмента служат за задоволување на исти комерцијални цели, од правен аспект утврдени се определени специфики. Во ова смисла, *исплатата на stand by акредитивот се активира со презентирањето на утврдените во акредитивот документи или преку едноставно барање на бенефицијарот, додека дејството на банкарската гаранција се активира по отстапувањето на договорната странка од утврдените*

19) Василевић М., Трговинско право, Београд, 2006, стр. 323.

20) Во американската правна доктрина и практика овие два вида финансиски инструменти за обезбедување претставуваат правни синоними, па оттука, Комисијата на ООН за меѓународно трговско право и двата ги уредува во Конвенцијата за независна гаранција и stand by акредитив (Convention on Independent Guarantees and Stand by letter of Credit).

услови. Понатаму, висината на износот кој треба да се исплати врз основа на издадениот акредитив е утврдена во налогот, додека со гаранцијата треба да се покрие реалната штета на договорната странка. Конечно, според *сottoп law* решенијата, акредитивот е инструмент во рацете на банките, наспроти гаранцијата со која како обезбедување на побарување може да оперираат и други осигурителни компании.²¹

Ротационите акредитиви ѝ служат на деловната практика кога станува збор за постоење на константна деловна релација помеѓу два деловни партнера, кои сукцесивно увезуваат/извезуваат стока. Акредитивниот износ кај ротационите акредитиви автоматски се враќа на првобитната висина, сè до моментот до кој вкупно извршените исплати не го достигнат максималниот износ утврден во договорот. *Ностро и лосо акредитивите* се врзани за увоз/извоз трансакциите. Класификацијата е настаната врз база на субјектот во чиј интерес се отвора акредитивот. Оттука, *документарниот акредитив кој се отвора по налог на домашниот купувач се нарекува ностро акредитив*. Наспроти ова, *документарниот акредитив кој се отвора од страна на странскиот купувач – увозник се нарекува лого акредитив*. *Packing акредитивите* претставуваат вид на акредитив врз основа на кој се овластува корисникот, пред поднесувањето на *транспортните документи* да подигне дел од средствата во вид на аконтација.

Конечно, кругот на видовите акредитиви не завршува овде. Модерното трговско право, покажува интенција за понатамошно развивање на нови и усовршување на веќе постоечките акредитиви.

Литература

- Mugasha A.: The law of letters of credit and bank guarantees, Sydney, 2003.
Gao X.: The fraud rule in the law of letter of credit: comparative study, Netherland, 2003.
Gorenc V.: Trgovačko pravo – ugovori, Zagreb, 2000.
Василевић М.: Трговинско право, Београд, 2006.
Draškić M.: Međunarodno privredno pravo, Beograd, 1990.
Закон за облигациони односи („Сл. весник на РМ“ 18/01, 78/01, 04/02, 59/02, 05/03 и 84/08).
Uniform Customs and Practice for Documentary Credit, UCP (1933, 1951, 1962, 1974, 1983 и 1993).

21) Gao H., op. cit., p. 9.